
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 801 विषय न्यायशास्त्र

नाव. मुक्तावली दिनकरी (टीका) (MSS)

लेखक/लिपिकार —

पृष्ठ 110 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

॥ मुक्तावलीदिनकरी ॥

मु०टी०
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ गलक्ष्मीपादयुगांभोजं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाभिधं भारद्वाजकुलोद्भवो विधुमिव श्रीगौरवास्यांबुजा
तज्ज्ञात्वा शेषमतं मितेन वचसा सिद्धांतमुक्तावलीगूढार्थास्तनुते पयामृतिमहादेवः परेषां कृते ॥१॥ भाषापरिछे
दव्याख्यानं चिकीर्षुः श्रीविश्वनाथपंचाननो निर्विघ्नपरिसमाप्तिसिद्धये कृतस्य स्वगुरुनिर्देशरूपमंगलस्य शिष्या
अप्येवं कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै निबध्नन् कृष्णस्तोत्ररूपं पद्यं प्रार्थयेत्ते चूडामणीकृतेति लीलेति दुर्देवविशेषणं नातः संभा
व्यपुनरात्मवदोष■ वस्तुतस्तु विधोः किंचिच्चूडामणीकरणं किमर्थं वा वासकेलवल्यां किरेणरत्याकांक्षायां
तिराकांक्षाप्रतिपत्तिर्न भवतीति लीलेत्यादिविशेषणानुकूलो विवक्षितान्वयबोधाभावान्नायमन्यदोषः त्व
त्याप्यासः त्वंकांक्षया विशेषणान्वयो विशेषणान्वय एतत्समस्तादिति लीलयात्तांडवं नस्यतत्रपंडितो भिन्नत्वस्य षे
अनेनन्वयस्य विशिष्टतयास्फूर्तिविषयत्वात्प्रापिता अर्थो भवत्येव तिस्रश्चितैनन्चाभूषणैः सहितेकपंचत्वस्य
तत्राह चूडामणीकृतेति अचूडामणिः चूडामणि■वत्संपद्यमानं करोति चूडामणीकरोस्मात्यमणीकृतो
विधुर्येन स तथा तस्य पः॥ वलयीकृतेति॥ अवलयं व■लयं संपद्यमानं करोति वलयीकृतश्च वलयीकृतो वासुकिः

तेत्रत्वावरे
दोष
राम०

सात
टि

येन स तथा तस्य पः॥ शिष्यावधानाय प्रतिज्ञानीते निजनिर्मितेति निजेन■ स्वेन निर्मिता रचिता या कारिकावली तां अति
अतिसंक्षेपः शब्दस्तस्य हेयायास्तत्ता अतिसंक्षिप्तास्ता हरश्च स्वताश्चिरत्तेनानां कणादप्रभृतीनां उक्तपोवचां
सिद्धचः प्रतिपाद्यायुक्तपस्ताभिरिह विशदीकरवाणि■ प्रक■■■दीकरवाणीत्यत्र पाठे करोमीत्यर्थः नतु ली
लावत्यादिप्राचीननिबंधाख्यपद्ये नैव कारिकावलीप्रतिपादितो योऽर्थो बोद्धव्यः किमनेन भवत्कृतविशदीकरणेन व
येनेत्यत उक्तमतिसंक्षिप्तैरिति तथा च लीलावत्यादिप्राचीननिबंधेषु ग्रंथे वाहुल्येन बहुतरदुःखबोधेतुप्रति
पत्तिकृतयान बालानां प्रवृत्तिरिति भावः॥ स्वात्मक्षामलकतामयुक्तो नाहरणीयतो भिन्नसिद्धविरक्तनेस
क्तेनेत्युत्सवधारणेन तथा च कृतकादेव तत्स्वयंपरत्वेन स्वस्य ग्रंथप्रकरणकेशाभावकमचितः स्वस्य ग्रंथकर
णप्रवृत्तो निर्भिन्नमाह राजीवेति राजीवपादयाकृपया तपात्रशंवदस्तदधीनरस्य थः नतु ग्रंथादौ श्रोतृप्र
वृत्तये प्रयोजनादिकं उक्तत्वादपक्षणीयत्तेतद्ग्रंथस्य स्यादिस्याशंक्य विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारी वक्तव्यो भवति
तस्य चेहाधिकारिणः सच पन्नेति संक्षिप्तत्वादेतद्ग्रंथस्य सकलपदार्थप्रतिपादकतया कथं बालव्यु

मु॰दि॰
२

सज्जितिरित्याशंकां चेत्तत्तग्रंथस्य सकलपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन परिहरन्नयत्नकरोक्षिपदस्यासियग्गुहोपिदें
वासिद्धासियत्पूतपस्यमिकीं तेयत्तत्कुरुष्वमदर्पणामितिभंगावद्गुक्तामुक्तावलीसमंस्वकीयग्रंथस्याभाव
निवायपत्वकीत्पेन हृत्ते पग्रंथस्य स्वस्यचनाममनीषवभातिसद्व्यतिद्रव्येःसहितायुक्ताप्रतिदंतेयागुरोरपि
गुंफितायुक्तामत्तामुक्तेपरणार्दिनापेचानांकमेणांत्ता पिकावोधिकामत्त्तातिरूपसामान्यविशेषाभिन्नपःसम
वायमेभिमिलित्तापूदर्संति सामान्यविशेषनित्यमिलितानियस्यानिमिलिनेनित्यःसंबंधःअभावमकाथमा
पभावादिभेदेनवैलक्षणेत्तस्यैज्वलायकाशिकारणावच्छिन्ना मिद्धांतमुक्तावलीसिद्धांता एवमुक्तामत्ता
सांत्र्यावलीपंक्तिर्विशेषानोरायणस्यवक्षसिवक्षःस्थलेविन्यस्ताविशेषतोर्पितामक्तिनांपंडितानाम्म
नसामुदंसंतोषोविद्धहकेलंवितन्वतांविस्तारयत्विसर्थः।नमयुक्तोनामवामत्वात्वायद्विदुषांसंतोषस्त
चाहस्यमुक्तिरितिसत्योयुक्तयापूर्ससातयामुक्तावलीसाहश्यपचय्येयद्वयोदिपदार्थवत्तंपोपधाहिमु
क्तावलीसद्रव्यासाध्यतयाद्रव्यवतीद्रव्यामाध्यतियावत्नानाविधद्रव्यघटितावोगर्भोनसन्त्रेरागुंफिता

पा॰ क॰ २
५
राम॰
२

५

निर्मितास्तकृतिनांपुरापवत्तोयानिसंतिसमीचीनानिभगवद्भजनादिरूपाणिकर्माणितेषांवोधिकासत्सामान्य
समीचीनाजातिविशेषामहंनिर्मलत्वादिस्तार्थ्यानित्यमनुवर्ततेमिलितासंवद्धाअभावतेजोभावंधकारस्तति
प्रकर्षेणोज्ज्वलाग्रंथप्रकाशिकेतिद्रव्यादिसकलपदार्थवतीत्यापंग्रंथापीतिग्रंथ्त्रचसक्तावलीतामार्गनिर्दे
प्रवृत्तसंश्चितंअत्रद्रव्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेनद्रव्याद्योविषयादक्ताःपदार्थतत्वावधारणंप्रयोजन
नंसंचितंसंवंधश्चप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःपदार्थतत्वावधारणाकामोभिक्षिकारीतिग्रंथारंभसमयेकृतस्य
मंगलस्यानिवंधनस्यवृथेयथ्यमाशंक्यफलदर्शयतिविघ्नविघातायेतिप्रारब्धमिघस्यग्रंथस्यतिशेषःय
घपिअत्रतत्पदस्य [illegible] त्यन्तिमदभावपरतया क्षिपदमवयंकमितिप्रतिभातितथापिविशिष्टवा
चकानांपदानांमतियविशेषणवाचकपदसमभिव्याने विशेष्यमात्रपरतायाःसकीयकैमीहृतपूर्णारं
ककीवकपदद्धत्वाद्यात्तपदमभावमात्रपरंद्रष्टव्यंतनुनिष्फलत्वानंगलाचरणमयुक्तेनेव
निष्फलत्वमवासिद्धंतस्यफलेविशेषेअन्यत्वनहेतुनासानादित्यभिप्रायेणाशंकतेनचेतिमारिति

विशेषाभावकूटत्वेनहेतुनासाध्याभावसाधनाते।

५
प
घा॰५
द्रव्यादिनाशे
५

साध्यं

स्य कारणत्वाभावव्यतिरेकव्यभिचाररूपं हेतुमाह विनापीति निर्विघ्नपरिसमाप्तीति विघ्नध्वंसं समाप्तीत्यर्थः न च तत्र ज
न्मान्तरीयमंगलकल्पनान्न व्यभिचार इति वाच्यं भोगादिनापि नाशकाले निर्विघ्ननाशसंभवेन जन्मान्तरीयमं
गलसंदेहेन व्यभिचारसंभवात् तत्र च कादंबर्यादिग्रंथे मंगलसत्वेपि समाप्त्यदर्शनेनान्वयव्यभिचारोपि हेतो
र्बोध्यः व्यभिचारसंदेहग्रस्तसंशयरूपतया कारणताप्रतिबंधकत्वेन तत्वमिति तत्र चेत् स्यादनुकूलत्वादि
त्यभिप्रायवान् मंगलस्य समाप्तिफलकेसमाप्त्यन्यफलेकत्वे सति सफलत्वादिति परिशेषमानेन मंगलस्य
समाप्तिफलकत्वं व्यवस्थापयिष्यन् प्रथमतो विशेष्यासिद्धिनिरासाय फलवत्त्वं साधयति अविगीते
ति विषयत्वे ज्ञानविधेर्वा हितात्ति विषयत्वस्य च विधेयत्तयाबाधितेन फलेन व्यभिचारस्तस्याहृप्तत्वात् इति वि
षयत्वात् विधेयत्वात् इति विषयेत्वं चेत्पुंदनादावुपस्पतः शिष्टेति शिष्टकृतेन शिष्टत्वे च फलसाधनता शि
ष्टाति[illegible]हितत्वेन तु वेदप्रामाण्याभ्युपगंतृत्वेन तत्वज्ञमरणकृते दर्शदोनिष्फलेन व्यभिचारः शिष्टाचारवि
षयत्वे शपनयागादावप्यस्तीति अविगीतेति अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबंधित्वं तेन श्येनयागादौ न हस्तु
क्तवलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेपि न व्यभिचारः असिद्धम्प्रत मितितत्र मंगलं सफलं शिष्टा

सायां विशेषतः फलजिज्ञासायामनन्तरकृत्यं तर्हि गंगास्नानादिनामहत्पुण्यैकमेव तत्तः संभवतीति तथा च तत्र हेत्वासं
भवेनादृष्टकल्पनेति भावः न च तथापि विघ्ननिवृत्त्यायात्व एव कल्पतामत आह उपस्थितत्वादिति आरब्धं
कर्म निर्विघ्नं समाप्यतामिति ग्रंथमहन्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमानप्रवर्त्तमानस्योपस्थितत्वादि
त्यर्थः कल्प्यतत्वमनुमीयते अनेन च मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वे अनुमानमेव प्रमाणं न तु शिष्टाचारानुमिता
श्रुतिरिदानीमानत्ववीविशेषनिर्णयाभावेन तस्या अबोधकत्वादिति सूचितं व्यापकत्वघटितकारणता
ग्रहप्रतिबंधकत्वानेव व्यतिरेकव्यभिचारसहचरितत्वं चेतिमंगलस्य समाप्तिफलकत्वे
तत्र च आपि नास्तिकादिग्रंथे पि तत्संगसंकल्पनेनानुमीयते कार्यरूपसमाप्तिरिशेषात्तस्य संदेह
पर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य कारणतानुमितावप्रतिबंधकत्वाद्व्यभिचारनिर्णयस्य चा
भावादिति भावः नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारस्तान कारणतायां हृदि विरोधिभविष्यति सेत्पाशंक्याव्यभिव
भिचारं निरस्यति यत्र चेति तत्र कादंबर्यादौ वैगुण्यं वैजात्यं न त्वेवमपि कादंबर्यादौ कृतो न विघ्नध्वं

मंगलें ५ समाप्तिः ४

९ तथा च मंगलस्य विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन नाश्यत्वात् तावत्तत्र विघ्ननाशादिति भावः। अत्र च विघ्नसमसंख्या
सहस्पत आह प्रचुरस्येति प्रचुरस्यैव मंगलस्य तत्पर्यं भूलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादिविघ्ननिवारणे तेन प्रचुरवि
घ्नमस्याप्यसंग्रहः। नन्वेतथापि कादंबर्यादौ विघ्नध्वंसाभावात् समाप्तिः परं जायतां मलरूपहेतोः सत्वादित्यत
आह विघ्नध्वंसस्यैव संबंधेन मंगलाभावान्न समाप्तिरिति भावः। आहुरित्यस्वरसोद्भावनेन तद्बीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मंग
लस्य हेतुत्वेन संभवति। नास्तिकग्रंथसमाप्तौ व्यभिचारात्। न च स्वजन्यविघ्नध्वंसो तत्त्वावच्छेदकतासंबंधेन समा
प्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसाच्छेदकतासंबंधेन मंगलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसं
बंधेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबंधेन समंगलस्य हेतुत्वात् जन्मांतरीयमंगलकल्पनया न व्यभिचार इति वाच्यं
तथा सति जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मांतरीयमंगलकरणापत्तेः। तः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकता
संबंधेन समाप्तिं प्रति स्वात्यत्वावच्छेदकजातीयतासंबंधेन मंगलहेतुत्वस्य वाच्यत्वतया नास्तिकशरीरव्यभि
चारस्य दुर्वारत्वात्। न च पुत्रकामाधिकरणाविरोधः तस्य कार्यत्वे सम्भवधानेन [illegible] ऐहिकपुत्राभावेप्या
मुष्मिकपुत्ररूपफलस्य तत्र सिद्धत्वादिति वाच्यं तत्र पुत्रमात्रकामना श्रवणादिहं तु विशिष्टाचारा

शिष्ट

५ सर्वथा इतोऽसंगच्छेत अभ्युपगमात् तत्रापि काशीमरणादिति मुक्तिं प्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तत्पापवर्णनस्य
फल
नुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मंगलत्वात् न च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिक
त्वोभयसंबंधेन मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य मंगलकार्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं कारण
स्य कार्यतावच्छेद[illegible]कत्वानुपपत्तेः। अत एव काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यंतर्गतं यच्च तस्याः प्रयोजकत्वप
रत्वोपवर्णनं मसंगतमेव स्यात् अथ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या तत्त्वज्ञान
स्य मुक्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वप्रतिपादितं तत्त्वं काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वेन संभवति। काशीमरणजन्यमुक्तौ
तत्त्वज्ञानस्य व्यभिचारादतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवे
ति ग्रंथकृतां तात्पर्यं च तस्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं न तु कारणस्य कार्यजातावच्छेदकत्वं तत्तो
पवर्णनमिति चेद् हेतुकारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वमस्तु च एवं तत्र ईश्वरमंगलजन्यविघ्नध्वंसविशि
ष्टसमाप्तित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन नास्तिकशरीरव्यभिचारवारणं एवमपि भोगान्निवारण विघ्न
ध्वंसस्यैव समाप्त्यौ ह्यत्पत्तिनियतपूर्ववर्तित्वाकेन ध्वंसेनैव मंगलीयसमाप्तिपर्यंते मंगलस्यान्य
ल स्व

मु.टी.
५

यासिद्धत्वं दुर्वारमेवं न च व्यापारेण व्यापारिणोऽनन्यथासिद्धिरिति वाच्यं यत्र व्यापारिणः प्रमाणेन बोधितकारणतानिर्वाहा
य व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य स्वर्गहेतुतानिर्वाहायापूर्वं तत्रैव व्यापारिणोऽनन्यथासिद्धिरत्र ए
व काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावनन्यथासिद्धत्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनं संगच्छते प्रकृते च प्रति
बंधकाभावस्य कार्यमात्रे हेतुतया मंगलकारणतां विनापि क्लृप्तत्वया मंगलस्यान्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवे
ति विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां मतेपि विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विघ्नो निवर्त्ततामिति कामनया मं
गलाचरणेन च विघ्नध्वंस एव फलमिति वदतां नवीनमणिकृतां मतम् आह न व्याप्त्येति विघ्नध्वंस एव तत्कारण ५
समाप्तिर्व्यवच्छेदः फलं प्रवृत्तस्येदृशम् ननु समाप्तिस्त्वलौकिकी स्यादित्यत आह समाप्तौ त्विति बुद्धिज्ञानं
प्रतिभा तद्धेतोः स्मृत्याख्याप्रतिभादेरित्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः अनयैव रीत्या कारीर्यादिस्थलेप्येवं ग्रह
निवृत्तिरेव फलं हि स्तुतस्य कारणादेवेतिध्येयम् एवं मंगलस्य विघ्नध्वंसं प्रति प्रजनकत्वे स्वतः सिद्धे विरहेवे ६
त्येति विघ्नात्यंताभाववतानुष्ठाने निष्फले प्रवृत्तिरेव कथमत आह विघ्नशंकयेति संशयनिश्चयसाधारण

एम०
५

विघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः तदाचरणान्मंगलाचरणात् ननु विघ्नसंशये मंगलाचरणमेवासिद्धमित्यत आह त
थैवेति शिष्टाचारादिति विषयतासंबंधेन मंगले इति शेषः।। ननु निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगले स्यादेवनुपपत्त्या बोध
भिचारेण विघ्नध्वंसं प्रति मंगलस्य कारणता बाधिता तथा च बाधितार्थबोधकत्वाद्वेदस्याप्रामाण्यमिति मीमांसकोक्तेः ६
कारणकोटौ ता बोधकत्वोपगीकर्तृमते शंकां निरस्यति न चेति तस्य निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्य तद्बोधके
ति मंगलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकेत्यर्थः स्यादिति विघ्नरहितत्वे तथा च उपदर्शितस्यैव प्रतियोगि
रूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसस्य कार्यानुदयोपपत्तौ कारणतायाश्चाबाधितत्वेन न कारणताबोधक वेदाप्रामाण्यमि
ति भावः अत एव नाशस्य प्रतियोगिनः कारणत्वादेव तद्बोधके वेदाप्रामाण्यमिति प्रायश्चित्तस्य पापनाशकं बोध
वेदाप्रामाण्य केत्यपि न तु मंगलेन विघ्नध्वंसे कारणं [illegible] विनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचारात् विनायकस्त
वस्य मंगलत्वेपि तद्ध्वनकत्वकंठाभिघातरूपस्य तत्पाठस्य मंगलत्वाभावात् न च पाठकतासंबंधेन विघ्नाः शमं
यांतीत्यादिना तत्पाठस्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनात् प्रायश्चित्तजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचारात् तस्मादाह मंगे

१स्मृतत्वपाठानुकूलत्वसंबंधेन २ २विनायकस्तवस्य विघ्ननाशकः।। सत्यं

मु.टी.
६

ल्पेचेति स्तवपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तादिसंग्रहः तथाच मंगलस्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन मंगलविशि
ष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकं एवं विनायकस्तवपाठादेरुपदर्शितसंबंधेन विनायकस्तव
पाठादिविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः ननु विघ्नध्वंस एव
यदि मंगलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मंगले प्रवृत्तिर्न स्यात् ततः समाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मंगले प्रवृत्ति
र्वाच्या तच्च न संभवति स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले व्यभिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्तिसाधनत्वाभावादित्या
शंकां निरस्यति क्वचिदिति प्रतिबंधकेति संसर्गाभावस्य संसर्गाभावस्य तथा च विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्न
पूर्वोक्तव्यभिचार इति भावः अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुत्वानानुविघ्नाभावकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रा
संभवेन समाप्तिर्न स्यादिति विभाव्यं यत्र मंगलं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नं भूयस्त्वात्तत्र मंगलानंतरोत्पन्नविघ्ना
देवध्वंसाभाववृत्ति समाप्त्यदर्शनात् व्यतिरेकव्यभिचारमाशंक्य निषेधति दर्शनेति दुरितध्वंसकल्पनेनेत्यनेन काम
नेमंगलकल्पनेनैव गौरवादाह स्वत इति यत्र च मंगले सत्यपि समाप्तिस्तत्र मंगलाद्विघ्नध्वंसो भवत्येव समाप्त्यं ‹ पंक्त्र

(संसर्गाभाव त्वेन)
पि न स
भावस्तु पि मस्ह

न
ले

धित्वनिश्चयरूपरतिना वांतया पि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् न च हेतोः पाधिसंदेहाहितो व्यभिचारसंदेहः
पक्षीयव्यभिचारसंदेह एव स च प्रतिबंधक इति वाच्यं पक्षेतरत्वस्यापि व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वादत्त
एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं संदिग्धोपाधिरित्यभिधानं यथास्तां संगच्छते इति तत्र कार्यत्वेन क्षितित्व
न कार्यत्वाप्रामाण्यभावरूपस्यानुकूलतर्कस्य सत्वेन कार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन साध्यव्याप्यव्यापक
त्वेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरिति एवं चोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ तदुच्चरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमनि
ष्पाद्य दोषेपि वेदस्येश्वरप्रमाणमित्याह द्यावाभूमीति इत्यादि य इत्यादिना ईश्वरमुपासीत यः सर्वज्ञः सर्ववित्स्य
ज्ञानमयं तपः सोकामयत इत्यादिनां परिग्रहः कार्यपक्षकानुमाने चोपलक्षणं तस्य गांधे कालीनघ्यरागक
प्रयोजकं कर्मप्रयत्नजन्यकर्मत्वात् गुरुत्ववेगोपतनाभावः पतनप्रतिबंधकप्रयत्नप्रयुक्तः धृतित्वात्
व्रांडनाशः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात् घटादिव्यवहाराः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिककं
ल्पितलिप्यादिवत् वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्या शाब्दप्रमात्वात् वेदः असमाभ्युक
घप्रणीतः वेदत्वात् वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् घ्यणुकपरिमाणजनिका संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या

एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानांतराण्यपिसाध्यानि परत्वापरत्वादीश्वरसाधकानि वोध्यानीति तदुक्तं कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः इति निरूपितत्वात् इति शेषः संयोगोपि प्रत्यक्ष यो गुणः नेकर्मणि घटेगम्यते नेनेतिपदं व्यवहारइतिसंसेपः मूलेशिष्यावधानाय प्रतिज्ञानीते द्रव्यंगुणस्तथेति तथा कर्मणोभिरिक्तत्वंनास्तीतिभ्रमवारणंमत्तनिरुक्तंपदार्थेष्वंतर्भावाभावायपदार्थत्वाभावोपिदर्शितः अभावः अधिकरणात्मकएवेति प्राभाकरमतंदूषयितुं पुनस्तस्योक्तिः प्रायेणैवमेतेषांपविभागवाक्यस्यसूत्रे अधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वं यथासत्यन्यूनसंख्यालक्षणानामपिसत्त्वग्रहणात् प्रत्यक्षादिकेनचैवमेव पदार्थाः कुतोनोक्ताइत्यतआह केचिदितिअतिरिक्तानामपिपदार्थानांसत्त्वंवरणादयमिति मिस्त्रज्ञानाभावादिति भावः नन्विति एवमेतेषुषट्सद्भावपदार्थाः सत्त्वसमत्वभावभावइति निरूपितंतत्त्वेनात्रकुतोननिरूपितमित्याशंक्याह मुक्तावल्यां सत्तामत्त्वेति अत्र समवायिकार्थसमवायात्तरसंबंधेनसत्ताद्वत्वेभावत्वंतदभावोऽभावत्वमितिमात्यूम[illegible]ितिनमात्तत्वेंपयगुपन्यासइतिभावत्वेनोपन्यासइत्यर्थः तेषामिति शेषः नन्वन्येपदार्थाः कथंनसंतीत्यायंथेयोडशपदार्थनिरूपणादित्याशंक्यनैयायिकानामपिमतेस एम॰

त्यपदार्थेष्वसविरुद्धेषोडशपदार्थानांसत्यपदार्थेषुअंतर्भूतत्वादित्याह एतेचेति उक्तार्थेभाष्यसंमतिमाह प्रतिपादितचेति एवमेवेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सत्पेवपदार्थाः षोडशमास्मैवेवांतर्भावादितिप्रतिपादितमित्यर्थः कथमंतर्भावइतिचेदित्संप्रमाणासेंद्रियादेद्रव्यादौव्याप्तिज्ञानादेर्गुणेप्रमेयस्यात्मशरीरेंद्रियमनरूपस्यद्रव्येर्थस्यगंधरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्यगुणेबुद्धेर्गुणेमनसोद्रव्येप्रवृत्तेर्गुणेदोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस्वरूपाणांगुणेद्वेषमोहपदस्य तिपाघानीगुणेप्रत्यक्षत्वाभावोजननमितित्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वप्रत्यक्षावपदस्यहेतिनिमित्तंचरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसामरणआद्यःशरीरप्राणसंयोगोजन्मतथाचमरणोत्तरत्ताहशसंयोगरूपस्यतस्यगुणेस्वरूपःस्वसंवेदनरूपस्यमुख्यफलस्यगुणेगौणस्यसाधारणाजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापिद्रव्यादिषुणीगत्वस्यशास्पदुःखस्यगुणेअंतर्भावःअपवर्गस्यात्यंतिकीदुःखनिवृत्तिःदुःखानिशरीरषडिंद्रियाणिषड्विषयाःषड्बुद्धयःसुखंदुःखंचेत्येकविंशतिःतत्रदुःखत्वरूपात्यंतिकशरीरादेदुःखसंबंधित्वयागौणंदुःखत्वंमुख्यगौणदिसर्वसाधारणदुःखत्वरूपेणतन्नाशदृष्टाने नदुःखसंबंधित्वमप्याहतेमयानेवैकविंशतिदुःखांतप्रगतयोनित्यत्वात्कपेतन्नाशइतिवाच्यपर्द्धपाव

मनःगोवणायो

मु.वी.
१२

शिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुत्वात् दुःखत्वं तद्रूपस्य कर्णशष्कुल्यानाशेन विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखनाशे सं
यात एवमात्मसंयोगरूपव्यापारे विशिष्टस्य स्वमनः संज्ञानद्वारा दुःखरूपत्तया व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःख
नाशसंभवादिति ~~दुःखनाशसंभवात्~~ दुःखनिवृत्त्यावात्प्रतिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्व
न चैतादृशदुःखध्वंसस्य सम्यक्त्विकं घतत्वज्ञानसाध्यतात्स्यतिचेन्निमतत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः वा
सनानाशे च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावे विशिष्टाभावात् तादृशरागरूपहेत्वभावे च
प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभावो तदुत्पत्तिः ततस्तत्पादप्रारब्धकर्माधीनदेहात्मदेहसंबंधरूपजन्माभावे भोगतत्त्वज्ञा
नाभ्यां प्रारब्धतन्निम्नकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पादः तथा च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानका
लीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् अत एव तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं तथा च सूत्रे दुःखजन्मप्रवृत्तिदो
षमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तराभावापवर्गः इति आस्यार्थः पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तरस्य नाशे अपायेतदनन्तराभावा
दपवर्गः हेतु अपवर्गाभावात् तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाणां नाशः तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः ते
न जन्मानुत्पादस्तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः एकविंशतिदुःखनाशस्तत्त्वकारणं साक्षा
दोत्तरापायेतदनंतरे

राम॰
११

नन्वत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वेपि वदंति न व्याप्तियोग्यविशेषणांशं प्रति स्वोत्तरवर्तिगुणानां कारणत्वात् स्वोत्तरो
त्पत्तिगुणेनैव दुःखध्वंसरूपमुक्तिसंभवेन तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयम् दुरि
तस्य च योग्यगुणत्वाभावात् स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः तथा चैतादृ
शापवर्गस्याभावसंशयस्य गुणसाध्यताद्य इच्छारूपस्य [illegible] प्रयोजनस्य पर्यायपदद्रव्यादिषु साध्यसाधनाभयच
ज्ञानिश्चयविषयरूपस्य इच्छा तस्य पर्यायपदद्रव्यादिषु तत्त्वान्वित्प्रायरूपस्य सिद्धांतस्य द्रव्यादिषु शाहस्व
रूपप्रतिज्ञाद्यवयवरूपाणामवयवानां गुणो व्याप्त्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणो निर्णयस्य गुणोत त्वबुभु
त्सोः कथारूपवादस्य गुणो विजिगीषुकथारूपस्य जल्पस्य गुणत्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितंडापा गुणो
अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतरस्यातिबंधकज्ञानविषयरूपस्य गाणहेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु अभिप्रा
यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थांतरे परिकल्पनरूपस्य अभिधानरूपस्य छलस्य परिगणात्मसदुत्तररूपजातेर्गुणो
पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां च यथायथं द्रव्यादिष्वेतन्मोवः निग्रहस्थानानि प्रतितत्त्वतिरं प्रतिज्ञावि
रोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वंतरमर्थांतरं निरर्थकं मयार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणा

मविज्ञातार्थं

विषय

त

हानिः प्रति
ज्ञांतर

मु.टी.
१२

सत्तानमप्रतीतिभाग्विषेयोमतानन्तापर्यंतयोज्ञोपेक्षणांनिरनुयोज्यानुयोगोपसिद्धांतोहेत्वाभासाश्च अत्र च काशेनुक्तसमुच्च
यार्थकेन दृष्टान्तसाधनवैकल्यादीनापरिग्रहः तत्र विशिष्य प्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावेप
रोक्तदोषोद्भावनपर्यवसानत्वे विशेषणाविशिष्टतयाप्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्यप्रतिज्ञान्तरस्यगुणस्वोक्तसाध्यादि
विरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्यगुणस्वोक्तसाध्यादेः परेणाक्षेपणे कृते तत्साध्यापलापरूपप्रतिज्ञासं
न्यासस्यगुणपरोक्तदूषणोद्भावनपर्यवसितहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्यकथनरूपहेत्व
न्तरस्यगुणोपक्रान्तानाकांक्षिताभिधानरूपार्थान्तरस्यगुणोऽवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्यगुणोप
र्षत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थितिजनकवाचकवाक्यप्रयोगरूपाविज्ञातार्थस्यगुणोऽभिमतत्वाक्ता
र्थबोधानुकूलाकांक्षाशून्यपदस्वरूपस्यापार्थकस्यगुणः समयबंधविपर्ययीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमे
णाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्यगुणोपत्तिकिंचिदवयवशून्याचयवाभिधानरूपस्यन्यूनस्यगुणोऽधिक
हेत्वाद्यभिधानरूपस्याधिकस्यगुणः पुनरभिधानरूपस्यपुनरुक्तस्यगुणोपरिषदात्रिरभिहितस्याप्यप्र
णानुरूपस्याननुभाषणस्याभावेपरिषदाविज्ञातार्थस्यवादिनात्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्या

राम०
१२

भाष्यस्यार्थस्यमार्गस्यगंगेशोपाध्यायानांसंमतिमाह ॥ अतएवेतिप

भावेउत्तराहेंपरोक्तंबुद्ध्वापिउत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपायाअप्रतिभायाअभावेअसंभवत्कालांतरकार्यव्यासंग
व्याजकथाविच्छेदरूपस्याविक्षेपस्याभावेस्वपक्षदोषमनुद्धृत्यपरपक्षेदोषाभिधानरूपमतानुज्ञायागुणोनि
ग्रहस्थानप्राप्तवतोनिग्रहस्थानानभ्युपगमरूपस्यपर्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावेनिग्रहस्थानानवसरेनि
ग्रहस्थानाभिधानरूपस्यनिरनुयोज्यानुयोगस्यगुणःकथायास्त्वीकृतसिद्धांतप्रच्यवरूपस्यापसिद्धां
तस्याभावेहेत्वाभासानांपूर्वोक्तलक्षणानांव्याप्त्यादिघटितभावराशेर्मरणादिसमवधानेसतिवह्निनादाहा
त्पत्तिवारणायमरणादेःकारणविघटकत्वरूपप्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्त्यासिद्धायाःशक्तेःषड्भावे
ष्वनंतर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमितिप्राभाकरादयःसत्यकीर्तितातातिमलमपहामित्यभिप्रायेणप्राभाकरशैक
तेनमणिमंत्राद्यभिभूतेतिहोत्यपरार्थोतिरिक्तोसदपेः अतिरिक्तपदार्थतामेवव्यवस्थापयतितथाहित्यादिना
मरणादिनामंत्रौषध्यादिपरिग्रहःसमवहितेनमणिसमीपस्थितेनाग्नेउवह्निरूपकारणाभावादिव
नदाहइतिनमरणादेःप्रतिबंधकत्वमतःसमवहितेनवह्निनापितदाहाकरणात्पत्तिरप्यतिरूपवह्निरूपपरा
वृत्तिर्वामणाद्यतिरिक्तप्रतिबंधकत्वंखंडयतिनत्वत्यन्नतिमणीसमवधानमुत्पन्नेसपः नन्ववहापदि
श्वात्र्यासोचेवमन्हेनिषेदहातुकूलतेत्तिरूपकारणाविघटकतयेवानिर्वहतीतिमण्यादिप्रतिबंधकता

मु.टी.
२४

न

दाहमनुकूलाशक्तिस्तदामरणपादिसत्वेकुतो न दाहस्तत्राहतत्वेति एवोक्तपुनर्नाशशक्तिसिद्धाविति अर्थः दाहानुकूलेति अ
त्रवानुकूलत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं तेन शक्तेः कारणतानवच्छेदकत्वेपि क्षतिः ना स्यत इत्यस्य इति कल्प्यतत्वत
नेनाच्युपः तथाच्चचाद्रिनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नप्रतिमणित्वेन नाशकत्वस्वीकारेण मणादिसत्वेद शायां शक्तेर्भा
वादेव न दाह इति भावः ननु मणादेः यदि शक्तिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजक विशिष्टमणादौ अप्र स्याद् इति वा
दाहानापत्तिरित्यत आह उत्तेजकेनेति मणाद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थेन चदाहं प्रति मणाप
भावत्वेन हेतुत्वकल्पनान्तमणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यं मणाभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतु
ताकल्पनेगौरवात् विलक्षणाशक्तिमत्वेन वह्नेः कारणत्वकल्पनस्यैवोचितत्वादिसमिमानात् कनेवेश
क्तिसिद्धावपि तस्यां अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न उक्तपदार्थेष्वनन्तर्भूतत्वात् न योहि न तावदद्रव्यानि
काशक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् अतएव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा न च समानाधन्यन्तर्भावः पोक्तिमत्व
स्यतिविनाशित्वादिति एवमतिरिक्ता शक्तिः प्रमाध्यसादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वापत्तिः स्यात् प्रपंचितिरेव मित्या
दिनाअतिरिक्त इति ल्मृतसप्तपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः घट्टावान्तर्भूतत्वे सति अभावानन्तर्भूतत्वादिति

रा॰
२४

४ तर्भावमात्रं स्यन्निरा चेषे नापीति पद्यपि अतिरिक्ताभावमनंगी कुर्वतः प्राभाकरस्य मतेनाभावे भावेषु ४
ति

हेतुः सपरपक्षः तत्र सत्यं तासिद्धिं निरस्यति तत्सादृश्यस्य हि हेतौ सामान्येपि सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्ति
त्वादित्यर्थः तेन सामान्यत्वेन व्यभिचारः व्यतिरिक्तत्वसतीति विशेषणान्न प्रमेयत्वादेर्व्यभिचारः भावत्वे घटत्वादि
घटकान्यतमत्वरूपे हेतुमति साध्यस्य सत्वाच्च व्यभिचार इतित्र येपि सा हरस्यत्वादा वृत्तभूतं तदादद्व्यादेः सा
मान्यावृत्तित्वेन पक्षागोत्वेनित्यतथा च त्वमित्यबाधितमती तिन्स्यादित्यर्थः अभाववन्तर्भाव विचिंतानसंभव
तित्तथापि परमतमस्युपेत्यसंदेनिराकृतमिति भावः सत्वेन भावत्वेन प्रतिपमानाभावात् प्रमीयमाणत्वात् म
णिसमवधानकालीन वह्नि नाशस्त्वीकारगाप्य आमाकरेणसाधितां शक्तिं हृदयपति मणाद्यभावेति अतिरिक्तशक्ति
कल्पनां पूर्वोक्तनाश्यनाशकभावकल्पनां चापेक्ष्य लाघवादाहत्वावच्छिन्नप्रतिमणाद्यभावत्वावच्छिन्नेव हेतुत्वकल्पनं च
ल्प्यमुचितमिति भावः दाहादिकमित्यादि पदेन वह्निसंयोगः मणिसत्वेव दृश्यतस्तेन तथाच मणिरूपप्र
तिबंधकसत्वाच्चान्न दाहवन्हिरिति भावः ननु पदा कदाचिन्मणाभावविशिष्ठ इहे दाहापत्तिः कारणता
वच्छेदकावलीढकारणसत्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वात्तस्माद्यभावविशिष्टवह्नित्वं वह्निविशिष्ट
मणाद्यभावत्वं वाकारणतावच्छेदकमस्तु अविशेषणाविशेष्यभावे विनिगमना विरहेण गुरुभूतकार्य

त्वं १

मु.टी.
१९

कारणाभावव्याप्यापत्तिः स्यादत आह मण्याद्यभावादेरिति तथा च प्रतिबंधकत्वेन कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं वा
धत्वानवस्थानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावापत्तेः किंतु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मण्यभावस्यैव हेतुत्वे ए
वोपपद्यते न त्वतिरिक्तशक्तिसत्त्वे इति भावः ननु प्रतिबंधकस्य हेतुत्वे कारणीभूतवह्निरूपाभावप्रतियोगित्वेनेऽस्य
भावेऽतिव्याप्तिः स्वरूपाभावप्रतियोगिनि घटादौ चेति चेन्न तादात्म्यातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नाप्रतियोगिताकारणतात
स्य प्रतियोगिभूतो योऽभावः भिन्नोऽत्यंताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् कारणताविशेषाभावानां चैवमति
ताभावप्रत्यक्षे सुखस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिः प्रत्यक्षविषयस्य तादात्म्यसंबंधेनैव प्रत्यक्षे हेतुत्वात् ननु वह्नि
मण्यभावयोर्दाहे हेतुत्वे प्रातिरिक्तशक्तेरेकस्या एव हेतुतायुक्ता लाघवादित्यत आह अन्येनैवेति
दाहे प्रतिबंधकमणेः प्रतियोगिकत्वे यो शक्तिनाशः मणेः शक्तिमणप्रसहस्रप्रत्यक्षकार्यकारणभावकल्पना
पि स्यादित्यपि बाध्यं उत्तेजकाभावविशिष्टमणिप्रतिबंधकः किंतु उत्तेजकाभावविशिष्टस्तद्भाव
श्चोत्तेजकसमवधानकालेऽपि तिष्ठतीति न व्यभिचार इति भावः अप्रमाणविस्यलोपदाहेम स्वोत्तेजकस्यैव हे
तुतास्त्विति चेन्न तस्यानन्वगतत्वात् तावद्भावचक्रशक्तिविशिष्टमण्यभावस्यैवानुगतत्वात् अत्र देवाधि
४६ कृं प्रतिमण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः सोत्तेजकस्य मणिसमवधाने दाहादर्शनाद् आह
भावेऽपि नाभावादाह ॥४

एम०
१५

अभावीयविशेषणतासंबंधेन दाहत्वावच्छिन्नं प्रत्युत्तेजकत्वाद्देशिकविशेषणतान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
नोत्तेजकाभावस्याभावीयविशेषणतासामान्याधिकरण्यरूपं यद्वैशिष्ट्यं तदवच्छिन्नस्य मणेर्दैशिकवि
शेषणतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताभावस्य संबंधेन हेतुत्वमिति तेन संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्य
भावस्य तत्स्थानेऽपि सत्त्वान्न दाहापत्तिः ननु अनुमानमेव शक्तौ प्रमाणं तथाहि वह्निर्दाहानुकूलातीन्द्रिय
धर्मसमवायी दाहजनकत्वात् अत्र वह्निरिति वह्निर्घटकत्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय दाहजनकपदं सिद्धे निष्ठानन्तरूप
मादाय वा सिद्धसाधनवारणाय अनुकूलेति वह्निघटकधनसंयोगमादाय पर्यवसान संयोगमादाय वा तद्वारणा
यातीन्द्रियेति चक्षुरिन्द्रियस्पर्शमादाय तद्वारणाय तीन्द्रियेति विपक्षबाधकतर्कविरहेणास्यानुमानस्याप
योजकत्वात् केचित्तु वह्निरेवं प्रतिबंधकत्वादि फूत्कारसंयोगत्वादिरूपेण कारणतायाव्यभिचा
रेणासंभवादिति युक्तमिति नवत्रापि कारणतावच्छेदकमणेः किंचित्संबंध
स्याजन्यतावच्छेदकं किंचिद्विजातीयत्वं केऽपीति न व्यभिचार इति वाच्यं तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्य
त्रयकल्पनेऽपि स्यात् तत्संबंधानामकत्वं तन्मत्वेन कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुत्वेन न्याय्यत्वादि
म

साध्ये दाहानु

उभयोर्विशेषणविशेष्यभावे [illegible] विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकं भेदस्य कारणतावाहुल्यमिति वाच्यं।
त्वादिकमन्तर्भाव्य तत्संबंधसाधारणैककार्यतेरेवास्तु यगमात्तन च योग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् दोषविशेषणा
प्रकैर्विषयायोग्यत्वकल्पनात् तेन चनोदनात्वादिना संकरस्यादोषत्वात् अन्यतमत्वेन कारणता संभवाच्च न तच्चा
न्यतमत्वघटकभेदानामेव नियतत्वात् नैमिदानीमेकेन कारणतावच्छेदके संभवात् न च भेदानां स्वरूपताव
च्छेदकत्वासंभवेन तत्तत्प्रकारसंयोगभेदविशिष्टकारणताभिन्नं यत्संबंधभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिना
अवच्छेदकत्वं वक्तव्यं तथा चावच्छेदकतावच्छेदकभेदादवच्छेदकताभेदस्तन्मेदेन च कारणताभेद इति वा
च्यं स्वरूपसंबंधरूपाया अतिरिक्ताया वा कारणताया अवच्छेदकताभेदप्रभेदादित्यन्यत्र विस्तरः॥ परं तु र
णादिसंबंधकालीन वायुसंयोगाः शनामृकशक्तिमत्त्वे नहि तुता मादाय विनिगमनाविरहात् शक्तिसिद्धिरे
वादाशंक्य तत्साहस्थ्यमप्यतिरिक्तः पदार्थ इति तदपि निराकरोति साहस्थ्यमपीति॥ तिरिक्तोऽपि सतीति॥ इह च साहस्थ
निरूपकेति व्याप्तिवारणाय अनुयोगिता संबंधेन विवक्षणेनैव उदयभवातिवदत्राभावधर्मं वक्तव्यमिति॥ तत्र साध्या
त्वापत्ते विद्यमानाय अभ्युपसाधर्म्यात् वृत्तिमित्यर्थः॥ तन्निरवणेन गोणानाकार्यसंयोगिपमः॥ सामरावणयोरिति सम
वणयोरिवेत्यादावव्याप्तमिति चेन्नाति धृतिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षितत्वात् रयगभेदे विवक्षया भेदसत्त्वाद्॥ अत

४ इदं विशिष्टमालीत रणसंबंधे प्रमे ४ विरण साहार॥२

मु.सी. २६

मु.: ५८

एवं युगभेदविवक्षायां मिहोपमालंकारः अस्पदानन्वपालिकारस्तत्प्रत्युक्तमालंकारिकैः॥ साहस्थ्यघटकधर्मे क्वचिज
जातिरूपे यथा घटपटसाहस्यं॥ क्वचिद् उपाधिरूपे यथा गोत्वं तत्वम्पत्वेन यत्वादौ यथा वा चंद्रसाहश्यं मुखमित्यादावा
ल्हादकत्वादि अतिरिक्तकल्पने गौरवादितिन च कास्तु साहस्थ्यमतिरिक्तमेव न चातिरिक्तत्वपदार्थविभागव्याघात इति
वाच्यं॥ तस्य सप्तानामेव पर्यवसितत्वात् नापदार्थविभाग प्रमात्र निरूपणपरत्वात्॥ एवमेव विकरणत्वमपि॥ तस्य संयोगा
दिस्वरूपत्वे वदरकुंडसंयोगस्य हि वृष्टत्वेन कुंडवदरमिति विद्वदरकुंडमित्यपि प्रयोगस्यात्॥ एवं प्रतियोगित्वमपी
त्याहुः॥ सिंहस्य फलस्य तोलस्य प्रोजयतीत्यर्थः॥ क्षिपाति क्षितिमंत्रविहितं तत्किं न मत्यय्यंत क्षितिशब्दस्य स्थयवाव
कत्वा क्षितिपदस्य प्रकृते तात्पर्यग्रहिन मत्यमाह॥ क्षितिः स्यावीति॥ अपरस्य अन्य जित्यादिया नीप संत्रेश
कृपरत्वादाह॥ आपातललानीति॥ प्रतापस्यापि तेजःशब्दवाच्यत्वात् प्रकृते तेजःपदार्थं प्रदर्शयति॥ वह्निरिति॥ व
ह्न्यादिरित्यर्थः॥ देवविशेषस्याभिप्रायेऽपि ग्रहवाच्यत्वात् प्रकृते तत्पूर्वोगिन मत्यमाह॥ मरुद्वायुरिति॥ व्योमशब्दस्य वेद
वस्त्राणीपयोगादाह॥ व्योम आकाश इति देहविशिष्टा यद्के नैनं तद्देहि शब्दात् देहावयवानामुपस्थितिराह॥ देही
आत्मेति॥ अर्थ ईश्वरस्य देहिनां मध्ये अन्तर्भावात्कथं द्रव्यत्वमिति चेन्न देहाभिमानित्वेन अन्यायेन ईश्वरस्य शरीर

२कालशब्दस्यांत्यादिबोधक साहाह्य कालः समय इति॥२

रमिदंति॥ संसायेत्यत्र द्रव्यत्वं शरीरमित्यन्ये॥ स्त्वरूपा स्वरूपादन्तैमिति पृथिव्यप्तेजो वाय्वात्मानः इति पंचेव द्रव्याणि योमादेरीश्वरात्मन्येवांतर्भावात् मनस आत्मसमवेतत्वात् तेनैवांतर्भावादिति नवीनाः आहुः स्तन्मतं निराकर्तुं संख्याबोधकपदप्रयोगनार्थमाह॥ एतानि नवेति॥ व्योमस्तावच्छब्दाश्रयत्वेन सिद्धिः॥ नचेश्वरभावतस्य शब्दाश्रयत्वं॥ अस्यैकत्वे वा कालादेः पृथिव्यादिविनिगमनाविरहात्॥ नचेश्वरो वा नानामोश्रयत्वेन शब्दो वा नहि भित्ति मत्यस्तापेत्तिः॥ अहहव्यवदेयापृत्तस्यैवकल्पनात्॥ कालदिशो स्तृणेतस्मिन्कालपटः पूर्वस्यां दिशि घटइत्यादि घटेकतात्कारप्रत्ययात्॥ मनसस्तु समवेतभत्तत्वे पृथिव्यादित्वेनैरगुणादापविनिगमनाविरहरत्याशापाशः अधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यति॥ मूले द्रव्याणीति॥ द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपेण ज्ञातिविधायकं॥ ननुरीत्वाश्रयविशिष्टार्थकं गौरवात्॥ युक्तो व्याकिंच मासामिति किंशतः प्रश्नः॥ ननु द्रव्यं द्रव्यमिति अनुगतप्रतीतिरेवजातिसाधिका सविपरीतत्वात्त आह॥ नहीति॥ तत्र॥ द्रव्यत्वज्ञातो॥ घटेति॥ तथाच घटादिषु पृथिव्यादिद्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधारण द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भवतीति भावः॥ कार्येति॥ कार्यत्वंप्रागभावप्रतियोगित्वं॥ नचध्वंसस्य साधारणत्वात् तत्वविशेषणीयत्वात् अत्रच कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः कारणस्य तादात्म्यं यत्र समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्ये

अत्रगुणवत्वमेवद्रव्यत्वसंबंधघटकं

नीले

न द्रव्यमिति नियमात्॥ ननु जन्यसत्त्वरूपकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे मानाभावः॥ नचैवं नीलोत्पत्तिवारणाय तथा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं॥ समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसंबंधेन नीलहेतुत्वेनैव तद्वारणात् कीं कार्यत्वस्य घ्रपसमवेतकार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्॥ कालिकसंबंधेन घटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चेत्यत आह॥ संयोगस्येति॥ अत्रच रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधारणाभावेन द्रव्यकार्यतया परित्यागः सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य वा गगनादिवृत्तिसंख्यादित्रयस्य नित्यत्वात्॥ नचसंयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वमानाभावस्तत्तद्व्यक्तिसमवेतसत्तासामान्यं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया गुणादौ तदुत्पादासंभवादिति वाच्यं॥ कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात्॥ नित्यसंयोगोगीकारे तत्साधारण्यमाह॥ विभागस्यचेति॥ द्रव्यत्वसिद्धेः॥ जातिरूपद्रव्यत्वसिद्धेः॥ क्वचित्तु थेव पाठः॥ अत्र यद्यपि गुणवत्त्वेनान्यथासिद्धिः संभवतिति तथापि सामान्यसंबंधमेवाधेमत्यवानुमितेः परंपरासंबंधविषयत्वमिति भावः इदमुपलक्षणं॥ द्रव्यवृत्तिद्रव्यान्तरानुसत्तासमवायेन द्रव्यसमप्रतिबंधकत्वं कल्पनीयमिति प्रतिबंधकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धिः॥ प्रतिबध्यतावच्छेद

(द्रव्यत्वं

मुक्ती०
१८

कं च रूपयित्वादिवत् स्वरूपमात्रवृत्तित्वमेव नित्यत्वं व्यावर्तकत्वात् भूतत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्वस्य
तथात्वमादाय विनिगमनाविरहापत्तिः द्रव्यस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वे तु धर्मिग्राहकमानसिद्धं ॥ न च तमसा
गगनादिवृत्तित्वमानाभाववत्ति वाच्यं ॥ भूतत्वेन तस्य वृत्तिकत्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपंचवृत्तित्वा
[illegible] स्यपामातरा । न च मूर्तत्वेन तस्य व्याप्तिवृत्तित्ववारणाय मनो
वृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां ॥ गगनादिवृत्तित्वकल्पने गौरवात् । गगनादिवृत्तित्वकल्पनेपि मूर्तत्वेनैव साकं प
वारणाय मनोवृत्तित्वावश्यकत्वादिति वाच्यं । तथा सति मूर्तत्वेनात्माद्रव्यत्वप्रसंगात् तस्य वाजिवृत्तित्वापत्तेरिति तन्
तु दशमद्रव्यस्य तमसः सत्त्वाच्च वह्नव्याप्तिरित्युक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शंकते । नन्विति ॥ नन्वत्र तमसि मा
नाभावादेव न व्याप्तमित्याशंक्य तमसः साधकं प्रत्यक्षप्रमाणमाह । तद्धीति ॥ तमो हीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेणाप्यच्छ
रिंद्रियेण ॥ ननु तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशंक्यानुमानं प्रमाणमाह ॥ तस्येति ॥ तमस इत्य
र्थः ॥ चकारो द्रव्यत्वमित्यनेन नान्वेति ॥ तथा च तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तत्र द्रव्यत्वे प्रमाणं सचितं
॥ इदमुपलक्षणं ॥ परत्वाश्रयत्वादित्यपि बोध्यं । इदं तमः परमिदमपरमिति प्रतीतेः ॥ ननु तमसि रूपमाना

परत्वा०

त्व
गत
नत
म०
गम०
१८

मर्हति ॥ ननु तमसो द्रव्यत्वे आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिंद्रियेण ग्रहणं न स्यात् द्रव्यग्रहे त्वालोकसापेक्षचक्षुरिंद्रियस्य हेतुत्वात् [illegible]

भावान्न च नीलं तमः इति प्रतीति [illegible] त्यात् तत्सिद्धिरिति वाच्यं ॥ प्रतीतेर्भ्रांतत्वादित्यत्र हेत्वंतरमाह । कर्मवत्त्वादिति कर्मवत्त्वं
च समवायसंबंधेन विवक्षितं । तेन जन्यमात्रस्य कालिकसंबंधेन कर्मवत्त्वेपि न व्यभिचारः । न च स्वरूपासिद्धिः
चलति छायेति प्रतीत्या कर्मवत्त्वासिद्धेः तमसः ज्ञातृद्रव्यत्वं भावे निराकुरुते ॥ तद्धीत्यादिना ॥ गंधेति ॥ गं
धाभावस्य हेतुत्वोक्तौ पटगततत्प्रतियोगिताकाभावमादाय घटे व्यभिचारः स्यादत उक्तं ॥ हेतुत्वप्रतियोगि
व्यधिकरणः समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः प्रविवक्ष्यः ॥ तेन नात्यन्तिककालीनसंयोगसंबंधावच्छि
न्नगंधाभाववतीति च घटे व्यभिचारः ॥ नीलरूपमिति ॥ अनुगतत्वेनैकनीलरूपग्राहकजनाज्ञैर्घटकभेदसिद्धेः स्वाहा
भावभास्वररूपाभावादीनामनुगतत्वेनान्नहेतुतया पन्यासः जलादिकमित्यादिनात्तत्प्रभ्यातिद्रव्यसंग्र
हः ॥ तथा च नवसु द्रव्येषु तमोभावासंभवेन परिशेषेण तमसोधिकद्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ तदुक्तं
॥ तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ॥ प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति ॥ तत्रेत्यादि आह ॥ तत्रेत्य
स्येवेति ॥ तमः प्रत्यक्षेचाप्यर्थः ॥ तमसि भिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षसंयोगसंबंधेनालोकत्वेनक

लो०

रणाप्त्वावधारणादितिभावः॥ आवश्यकत्वेनाभावेनेति॥ प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्त्वस्त्वाचक्षित्त्वाभावेने
त्यर्थः॥ अथ कारणाभाव एव तेन: किं तस्याविति तु न स्यात्कंटुम स्य यथाभवितरूपवद्धतस्तपयत्नेशितिमचनापा बूयप
कपदं॥ उपपत्तौ॥ तमोव्यवहारोपपत्तौ॥ ननु तमसत्तेनाभावत्वे रूपवत्त्वाप्रतीतिः कथमभावे रूपाभावादिस
त आह रूपवत्त्वेति॥ ननु रूपवत्त्वाप्रतीतेर्भ्रान्तित्वेपि [illegible] चलतीतिप्रत्ययसिद्धकर्मवत्त्वहेतुना
तमसि रूपवत्त्वमुत्पत्तौ सत्त आह एककर्मवत्त्वाप्रतीतिरपीति॥ नहि द्रव्यस्योपाधिकीकर्मप्रतीतिरितिभावः
॥ ननु प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं तत्रैव स्यात् यत्र उत्तरकालबाधस्तानं प्रवृत्तेहत्तमानचलतीति उत्तरकालेबाधस्ता
नाभावात्कथं प्रतीतेर्भ्रान्तत्वमित्यतो दूषणान्तरमाह॥ तमसइति॥ आवरणवादीत्याशिनाउत्पत्तिध्वंसप
रिग्रहः॥ पञ्चाग्रेपि तनीलरूपंतमइति कंदलीकारमतं तत्र॥ इहान्धकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः॥ तमो
नीलमितिनीलिमानमप्यपास्य॥ ननु तमसोनीतिरित्यत्रापि सवर्णस्यातिशक्तस्पद्रव्यसत्त्वानुवृत्तेर्व्याघात
स्तदवस्थ एवेत्यत आह॥ सवर्णास्येति॥ वस्तुतइतितमो निरूपणावसरे तिर्यक्ष्॥ कठतेइति॥ रूपरसगं
धस्पर्शाःसंख्याःपरिमाणानिपृथक्त्वसंयोगविभागौपरत्वापरत्वेबुद्धयःसुखदुःखेइच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गु

णाइतिविभागस्त्रेमत्यचशाकंठोक्ताः॥ चशब्देन॥ मत्रस्यचशब्देन॥ गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः सप्तस
मुच्चिताः॥ तेचसर्वे एकत्र या चतुर्विंशतिगुणा इत्यवधृताः॥ ननु चतुर्विंशतौ किं नाम गुणत्वं॥ न च जातिविशेष
॥ तत्र प्रमाणाभावादित्यत आह॥ तत्रेति॥ तेषु गुणत्वं त्वित्यर्थः॥ अयं॥ गुणनिरूपणावसरे॥ वक्ष्यतइति॥ द्रव्यक
र्मभिन्न [illegible] सामान्यवतितयाकारणतासाकिंचिद्धर्मावच्छिन्नाकारणतात्वावच्छिन्नत्वमानं गुणत्वजा
तौप्रमाणमितिभावः॥ एतत्तत्त्वंतत्रैववक्ष्यामीभेविष्यतिप्रत्यक्षसिद्धेति॥ चलनात्मकानुगतप्रत्ययवेद्यत्वपथ
॥ अधिकतत्पदीति॥ क्रमविभाजकोपाधिभिःकर्मणांत्वादिभिः॥ मनोसमनादवृत्तिः॥ अयंचमुत्क्षेपणादीना
मपिगमनादवलम्भेउत्क्षेपणत्वादिभिरपिविभागानुमितः॥ नत्सुक्षेपणादोगमनत्वनानुभाविकं॥ ऊ
र्ध्वमधश्चप्रमित्यलोष्ठादौकूर्ध्वंगच्छत्यधोगच्छतीतिप्रत्ययादितिचेन्न॥ स्वतंत्रेच्छस्यमुनेर्नियोगपरिप्यागा
नहेत्वादिति॥ तथ्यत्वसंगात्रिति॥ लक्षणाप्रयोजनं वितरभेदस्य व्यवहारस्य वासिद्धिः॥ सामान्यमिति॥ सा
वादिस्थ्यानिधृतेसामान्यमिति व्यवहारविषयावानित्सत्वेसतिअनेकसमवेतत्वात्॥ एवंवनेतत्रैव॥
यथाद्रव्यमिति॥ एवंलक्षणान्तरप्युह्यं॥ अनेकेति॥ अनेकत्वमेकभिन्नत्वं॥ जलपरमाणुरूपादावतिव्या

सिवारणाय पृक्तो विशेषपभागः समवेतत्वघटकसमवायफलमाह॥ नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति॥ न चैवं नित्यसं
योगे तिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ तस्य निरस्तत्वात्॥ कुतो निरास इति चेन्न॥ द्व्यनिरूपितसंयोगानिष्ठकार्यतावच्छेदक
कारणत्वस्य तन्निवेशगौरवात् नित्यसंयोगानंगीकारेण नयसंयोगत्वस्य नित्यत्वे निखिलकार्यतानवच्छेदकत्वाच्च तस्य
पृक्तानित्यविभागासिद्ध्यापत्तेश्च॥ नन्वाकाशत्वरूपजातावव्याप्तिस्तस्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्याशंक्य
लक्षणत्वेनान्तरमाह॥ एकमात्रेति॥ व्यक्त्यभेदरूपबाधकसत्त्वादिति शेषः॥ अन्यगतविपयाजातिकल्पिकाया अ
लक्षणत्वेनान्तरमाह॥ भावादिति भावः॥ ननु व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वमेवासिद्धं निःसामान्यविशेषास्तु वृत्तिसमवेतत्वस्य
भावादिति भावः॥ ननु व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वमेवासिद्धमित्याशंक्याह॥ तेचोत्तमिति द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैरिति शेषः॥ बहुवक्त्येकेष
जातिलक्षणात्वादित्यत्तःसंमतिमाह॥ ननु बाधकत्वमेव॥ व्यक्तेरभेदः॥ एकव्यक्तिकत्वमाकाश
मत्स्यैव सामान्यतया सर्वसिद्धत्वाद्वैकव्यक्तो जातिरनभ्युपयपेति भावः॥ व्यक्तेरभेदः॥ एकव्यक्तिकत्वमाकाश
त्वादेर्जातित्वबाधकं॥ तुल्यत्वं॥ तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं॥ घटत्वकलशत्वादौ नाजातौ नो भेदः॥ वस्तुतस्तु तत्व
तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं॥ सभिन्नजातिसमनियतत्वमिति पर्यवसन्नं॥ तच्च जातिबाधकमेव निष्प्रयं॥ संकरश्च पर
स्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः॥ भूतत्वमूर्त्तत्वादेर्जातित्वे॥ भूतत्वं विहाय मनसि मूर्त्तत्वमात्र

(आदिनोक्तबाधकः परिग्रहः १)

(जातेर्व्यावर्त्तकत्वं यथासंभवति तथा वाच्यं यथा विशेषस्य व्यावर्तकत्वं जातिरहितत्वेनैव तथापि स्वतो व्यावर्त्तकत्वं संभवति इति भावः तथापि जातेरपि व्यावर्तकत्वं
तथापि हेत्वात दष्टाश्रयत्वेन व्यावर्तकत्वे संभवति तत्वाभावेन स्वतो व्यावर्तकत्वमिति भावः न स्मात् [illegible] मालस्य स्वतो व्यावर्तकस्य तत्वे हानिः साधुसंगच्छते विशेषत्वजातेर्व्या व
र्तकत्वानि प्रयोजकत्वे तु तदसंगतिः स्यादित्यलम्पल्लवितेन २)

स्य मूर्त्तत्वस्य मूर्त्तत्वं विहाय गगने भूतत्वमानस्य भूतत्वस्य पृथिव्यादिचतुष्टये सत्त्वात्॥ ननु सांकर्यस्य जातिबाधक
त्वे किं मानमिति चेत्स्वसामानाधिकरणस्वाभावसामानाधिकरणोभयसंबंधेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छे
दकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावनियमस्य भंगप्रसंग एवेति॥ तादृशनियमसमानाभावान्न सांक
र्यं जातिबाधकमिति नव्याः॥ अनवस्थां तज्जातेर्जातिमत्त्वे॥ यद्यपि निखिलजातिषु एकं वैजात्यं [illegible]
ंगीकारे पृथक्वैजात्ये न वैजात्यांतरमेकव्यक्तित्वात्तथापि निखिलजातिष्वेकं वैजात्यं तदवैजात्यं तदाश्रयजा
तिषु पुनर्वैजात्यमेवमयपीत्यनवस्थावाध्या॥ रूपहानिरिति॥ निःसामान्यत्वपर्यन्तलक्षणव्याघातरूपा विशे
षस्य जातिमत्त्वे रूपस्य स्वतो व्यावर्त्तकत्वस्य हानिः॥ तत्र जातिस्वीकारे तेषु व्यावर्त्तकत्वं वाच्यं सामान्या
श्रयस्य सामान्यरूपेणैव भेदसाधकत्वनियमात्॥ न च सामान्यरूपेणाविशेषाणां भेदकत्वे संभवति
व्यभिचारात्॥ तादृशनियमानंगीकारे परमाणौ तत्कृत्वादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाणुतरभेदस्य
भकत्वसंभवेन विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसंगादिति तत्त्वार्थः॥ असंबंधः॥ प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसं
बंधेन समवायाभावः समवायाभावयोर्जातिमत्त्वे इति॥ तदपि स्वरूपाचेति॥ सत्ताया स्वरूपाचस्यर्थः॥ सत्ता

(अनुयोगितया भावस्याभावत्वे जातित्वसंदेहे दुर्निरूप्येयं तथा स्वव्यतिरिक्तसमवायाभावस्यानध्यात्वेनान्यभेदं च रूपत्वेन तत्स्य तत्त्वात्वेन स्या
दतः प्रतियोगित्वस्यानि वेशः १)

(अंगीकृते वैजात्य
एव संसर्गः)

मु. टी. २१

[illegible] त्तातिश्च द्रव्यं सत् गुणसंन्नित्या
घनुगतप्रतीत्यैव सिद्धेरिति॥ अत्र व्यांनुः॥ सान्नित्यत्वं विषयाभावत्वमेव॥ अत एव सामान्यादिष्वपि सदिति व्य
वहारः॥ नन्वतिरिक्ताद्द्रव्यादित्रिकवृत्तिनीसत्ताख्याजातिरिति तेन परमपरं द्विविधं सामान्यं परं सत्तैव शेषकविभाग
निपेक्षिकत्वादनादेयपरत्याहुः॥ तन्नमतः॥ ध्वंसकारणत्तावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धेः॥ यत्र प्रतियोगितासंबंधेन
ध्वंसोत्पत्तिस्तत्र तादात्म्यसंबंधेन सदिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावात्॥ न च प्रागभावेप्य
भिचारः॥ प्रागभावसत्त्वाविरहादिति वाच्यं॥ प्रागभाववत्त्वप्रतियोगित्वाभिन्नप्रतियोगित्तोयाः कार्यतावच्छेद
कसंबंधत्वादिति॥ वस्तुंसत्त्वावच्छिन्नप्रतितादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे न्याय्ये नात्तावच्छेदकतया सत्ताजातिसि
द्धेः॥ तादृशकार्यकारणभावमानाभावादिति तु न॥ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन नीलादे नीलादावपिस
त्वात् तत्र नीलापत्तिवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्॥ न च स्वाश्रयसमवेतत्वविशि
ष्टद्रव्यत्वसंबंधेन नीलादिहेतुतयैव न तदापत्तिरिति वाच्यं॥ तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणवि
शेष्यभावविनिगमनाविरहेण कारणतावहुत्वापत्तेः कालिकसमवायोभयसंबंधस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तावच्छेदकत्वे

राम० २१

तद्रू. ५

वि २

ति ३

अत्र स्वाश्रयभिन्नलिंगजन्यत्वानुपादाने विशेषविशेषानुमितिविषयत्वेनासंभवः॥ विशेषविशेष्यके तदनुपादानेपि घटो विशेषभिन्नो घटादिरनुमितिवि
षयत्वात् पवेदोषः॥ अनुमितिमात्रोक्तौ च विशेषविशेष्यकमेयत्वादिनानुमितिविषयत्वेन द्रागभेदविवक्षणेपि गुणादिरूपत्वालिंगकानुमितिविषयत्वे
न सजातीयत्वविपक्षणेपि प्रमेयत्वादिनाप्या [illegible] आत्ममादाय दोषवारणाय समुदितमुपात्तं अनुमितिविषयत्वाभावप्रत्ययमुक्ष्यापि
शेषत्वाभावनिवेशोत्तनुपादेयमेव चास्याविरोधी [illegible] क्तत्वदलं ५ (परमाणवः परस्परव्यावृत्तधर्मवंतः संयुक्तविभागाश्रयत्वे प्रत्येकं हेतुः ६

स्तत्तापानित्यसाधारणेपि पक्षि तिवैतरः॥ स्वत एवेति॥ स्वतो व्यावृत्तत्वं च स्वभिन्नलिंगजन्यस्वविशेष्यकस्वजातीयभे
दानुमित्यविषयत्वं साजात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेणातेन घटादेस्तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेपि विशेषस्य गुणादि
भ्यस्तेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेपि च द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसजातीयत्वेपि च न क्षतिरिति नित्यद्रव्यवृत्तिरिति वि
शेषणेनाप्यानवकाश्यं न तुल्यलक्षणापत्तिश्चिद्धेः प्रयोजनाभावात्॥ तत्र॥ विशेषव्यावृत्तौ॥ नन्वेतत्त्वसत्त्वेनैत्वाद
योव्यावर्तकाभविष्यंति किं विशेषेणेति चेन्न॥ अव्यावर्त्तधर्मस्याव्यावृत्तत्वाभावात्॥ तत्र व्यावृत्तेकां तत्स्वस
यामनवस्थानात्॥ ननु विशेषेष्वपि विशेषप्रसंगादिति चेन्न॥ तस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वतोव्यावृत्तत्वेन सिद्धेः॥ एवं च
नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः तत्तद्गुणास्तत्तद्विशेषवंतः॥ आश्रयरूपेण विशेषेण विशेषणावंतः व्यावृत्तत्वात्॥
आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषवत्त्वसंभवादिति भावः॥ स्पष्टाकाशयो नित्यस्तानशब्दाभ्यांव्या
वृत्तेः संभवान्न तत्र विशेषकल्पनमाहुः॥ नवीनास्तु विशेषे प्रतीतिरेवमानाभावेः॥ पृथ्वीशेषाणां स्वहीतधर्मेविनाव्या
वृत्तत्वेन तथा नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः॥ घटादीनां कर्पालादौ द्वयणुकपर्यंतं समवायेन तेषु जातेषु स्वसंबंधः इति म
त्वा तत्र घटपदं कपालपदे अवयवावयवपरे द्रष्टव्ये॥ अवयवाभावे च विना रितिजातस्वेतित्वकारणेनित्यद

वि ३

वृ. कृ. ५१

नातिव्याप्तिः॥ ननु समवायस्य संबंधत्वे किं मानमित्याशंक्याह तत्र प्रमाणं चेति॥ गुणक्रियादीत्यादीना जातिपरिग्रहः॥ संयोगादीति।
द्रव्ययोरेव संयोगः इति नियमादिति भावः॥ चैत्रसमवायसंबंधेन २

मु.टी.
२२

वयवविशेषसंबंधः समवायो न तु इत्याह नित्यद्रव्यविशेषयोरिति समवायस्य लक्षणमाह॥ नित्यसंबंधत्वमिति॥ संबंध
स्य चात्र संबंधिभिन्नत्वे सति येन नित्याभावादिस्वरूपसंबंधेन घटत्वादिविशिष्टप्रतीतिस्तेन संबंधेन तत्त्वेन तेन हेतुत्वा
त्कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वं च यथा समवायसिद्धिः॥ न च समवायस्थाने स्वरूपसंबंधेनैव कार्यकारणभावः क
ल्पनीय इति वाच्यं॥ तथासति यत्र समवेतकार्यं संभवति तत्रादिसमवायिकारणाभावस्यावृत्त्यानस्यात्॥ न च यस
दंडकार्यमुत्पद्यते तत्र समवायिकारणमित्येवास्त्विति वाच्यं॥ कपालसंबद्धे घटध्वंसे संप्रतिक यावत्पूर्वसमवायिका
रणात्वप्रसंगादित्यपि द्रष्टव्यं॥ सिद्धसाधनमिति॥ अयुतसिद्धयोः स्वरूपसंबंधरूपत्व वदतः परस्येति शेषः॥ अ
पीतरवत्ति॥ समवायसाधनेन प्रवृत्तानां नैयायिकानामिति शेषः॥ ननु तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानम
तत्राह॥ लाघवादिति॥ तथा च पयोगे सामान्ये लक्षणे लाघवादेकत्वसिद्धिरिति तथा समवायोऽपि ...॥ रू
पवत्ताबुद्धिरिति॥ रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसंगइत्यर्थः॥ स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादिति भावः॥ तत्र॥ वायौ
रूपाभावादिति॥ न च रूपसमवायसत्त्वेन तेन संबंधेन तत्र कथं रूपाभावः संबंधस्य प्रतियोगिनः संबंधिस
त्त्वव्याप्यत्वादिति वाच्यं॥ रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैव रूपसंबंधत्वात् तस्य वायौ तदभावात्॥ ननु विशिष्ट

प्रीमांसकदर्शनेन

एम०
२२

स्यानतिरिक्ततया विशिष्टसमवायोऽपि वायावस्तीति वाच्यं॥ रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवाय[illegible]निरूपि
ताधिकरणताया स्वरूपसंबंधत्वात्तस्य वायावभावात्॥ पृथिव्यां गंधसमवायो न जले इत्यादिप्रतीतेः समवाय
स्य नानात्वमिति नव्याः॥ संबंधांतर॥ अतिरिक्तपदार्थेति शेषः॥ सिद्धेरिति तस्य भूतलादावृत्त्यादि॥ प
दिवैशिष्ट्यमिति॥ ननु गुणे किं तत्तदात्मविशिष्टं नित्यं वेति विकल्प्य घ दूषणमाह॥ तस्येति॥ ननु वैशिष्ट्यस्य
तत्र सत्त्वेऽपि घटानयनदशायां तत्र घटभावाप्तावादेव न घटाभावबुद्धिरित आह॥ घटाभावस्येति॥ तत्र॥ घ
टवति भूतले॥ तस्येति॥ घटाभावस्येत्यर्थः॥ अन्यथा॥ घटाभावस्यानित्यत्वे॥ देशांतरेऽपि॥ घटस्य यद्देशापी
त्यर्थः॥ घटत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वादिति भावः॥ वैशिष्ट्यस्येति॥ वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वोपगमे पूर्वरीत्यादि
॥ तत्र॥ घटानयनेन घटवति॥ न च घटवति न घटाभावबुद्धिर्घटवत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधकस्य सत्त्वादिति वा
च्यं॥ घटवत्त्वज्ञानविरहदशायां घटाभावबुद्धेर्जायमानायाः प्रमात्वप्रसंगादित्यनुतात्पर्यात्॥ ननु सिद्धा
जिनोऽपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामवत्ताधीप्रसंग इत्यत आह॥ मन्मतेत्विति॥ द्वितीयदूषणमाह॥ वैशिष्ट्यमि
ति॥ ननु वैशिष्ट्यानंगीकारे घटाभावभूतलयोः कः संबंधः स्वरूपमिति चेत्तथा सति घटस्य न्यूतादेशीया

नि॰

अत्र न पर्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः संबंधः ८

मु.दी.
२३

भिवघटत्वत्वादृशायामपि भूतले घटाभाववद्बुद्धित्वमतेऽपि स्यात् ॥ घटाभाववद्भूतलयोस्तत्स्वरूपसंबंधस्य च तत्र सत्त्वा
दत आह ॥ एवं चेति ॥ तत्तत्कालीनमिति ॥ घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः ॥ तत्तद्भूतलादिकमिति
॥ यत्र भूतले घटाभाववद्बुद्धिस्तद्भूतलादिकमित्यर्थः ॥ तत्तदभावानामिति ॥ यस्य यस्याभावस्य बुद्धिस्तस्येत्यर्थः ॥ तथा
च न स्वरूपमात्रं संबंधः किं त्वीदृशस्वरूपविशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसंग इति भावः ॥ नव्यास्तु वैशिष्ट्यं पदार्थान्त
रमेव ॥ भूतलं घटाभाववदिति प्रतीत्या तत्स्वरूपसंबंधास्वीकारे मेवाभावाधिकरणाहस्य स्वरूपभेदतो वृत्तमात्रविषयकत्वा
न्नित्यकमादाय विनिगमनाविरह इत्याहुः ॥ इत्यादिघटकोऽन्योन्याभाव इति ॥ इह च द्रव्यत्वादिना प्रतियोगिता
वच्छेदकं अननुगमात् ॥ किं तु तद्व्यक्तित्वेन संसर्गेण प्रतियोगिताकभेदस्य छित्त्वमिवेति ध्येयं ॥ वस्तुतोऽभावत्वमेवत
या बोध्यं ॥ अत्र केचित् ॥ अभावभिन्नत्वस्याभावस्याभावत्वरूपविशेषणात्तान्यस्य कालघटना सत्तीति प्रतीत्यनाप
त्तेः ॥ एवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भस्याग्रे वक्तव्यतया भावत्वस्यान्योन्याभावत्वगर्भत्वे अन्योन्याश्रया
पत्तिः ॥ एवमभावत्वस्याभावभिन्नत्वरूपत्वे आत्माश्रय इति वाक्याच्छेदे वाधानुपपत्तिश्च ॥ उद्देश्यतावच्छेदकवि
धेययोरैक्यादिति ॥ तस्मादखंडोपाधिरन्योन्यता विशेषावाभावत्वमिति वदंति ॥ तत्र नव्याः अभावत्वस्या

मुभावादि० ६

वोनभा
एम०
२३

अत्रान्योन्याभावपदस्य तादात्म्यार्थकत्वाभावात् अभावपदस्य द्वंद्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकमन्वय इति न्यूनत्ववक्तुं किं तु संसर्गाभावश्चान्योन्याभावश्चेति
द्वंद्वः भीमादिवत्पूर्वपदस्य लोपः अभावपदस्य लोपइत्यपि प्रत्येकं संसर्गाभावेतीति एवं चानुगतसिद्धलक्षणाया संसर्गाभावबोधकत्वमिति भावः
तथा च द्वंद्वात्परं श्रूयमाणस्याभावपदस्य प्रत्येकमन्वयादेवं संसर्गाभावः परोऽन्योन्याभाव इति भावः ३

खंडोपाधित्वे प्रमाणाभावः ॥ किं तु भावभिन्नत्वं समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ता
भावरूपं ॥ तच्च पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारः ॥ एवं च घटाभावप्रतीतौ नामभावांशे भासमानत्वमप्युपपद्यते ॥ नत्ववि
षयितानवस्था ॥ सत्ताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् ॥ अत एव सत्तारूपप्रतियोगिज्ञानं
विनापि पदो नास्तीति बुद्धौ सप्रकारः ॥ अभावत्वप्रकारकोपस्थितिरेव प्रतियोगिधियो हेतुत्वात् ॥ अन्यथा
इदं न सदिति प्रतीत्यनापत्तेः ॥ न च सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे विशेषणधियो हे
तुत्वव्यभिचार इति वाच्यं ॥ विशेषणाभेदेन हेतुतायामित्यत्वेन तत्र तत्र हेतुत्वानुपगमात् अखंडोपाधित्वात्
कल्पना
पा इति प्राहुः ॥ संसर्गान्योन्याभावभेदत इति मूलादेक ॥ संसर्गेण व्याप्यान्योन्याभाव व्यक्ति प्रतीयते ॥ तच्चा
युक्तं ॥ संसर्गस्याभावत्वानंगीकारादित्यत आह ॥ संसर्गाभावेति ॥ क्रमेणोभयोरभावयोर्लक्षणमाह ॥ सं
सर्गाभावत्वमिति ॥ अन्योन्याभावेति व्याप्त्यवारणाय अन्योन्याभावभिन्नेति ॥ घटादावतिव्याप्तिवारणायाऽ
भावपदं ॥ एवमग्रेऽपि ॥ तादात्म्येति ॥ तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं ॥ तेन संयो

घटाभाव २

लाद

मु॰टी॰
२४

गावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगात्यंताभावेनातिव्याप्तिः। प्रागभावस्य लक्षणमाह॥ विनाश्यभावत्वमिति॥ अत्र ध्वंसे
ऽतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति॥ ननु प्रागभावसत्त्वे किं मानमिति चेत्, असत्याः पुनरुत्पादाभियात्तसिद्धिरिति ग्रंथः। च
केचित्तु जन्मतो घटादुत्पादिवद्ध्वंसोऽपि ध्वंसरीतिप्रत्यक्षवदेव न नाशोऽतिरिच्यते ननु प्रागभावः। इह इदानीं घटप्रा
गभाव इति लोकानां प्रत्ययाभावात्॥ न च तत्र घटोत्पादकतत्कपालसंयोगादीनां तत्र घटोऽसन्निकाले
ऽपि सत्त्वात् पुनरपि तत्र घटोत्पत्त्यापत्तिः। प्रागभावांगीकारे च तदभावादेव न पुनस्तदुत्पत्तिरिति वाच्यं॥ जन्य
द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतिजनकत्वपाककृत्यस्य समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्य विरहेणोक्तदा
पत्त्यसंभवात्॥ न च जन्यद्रव्याभावस्य जन्यद्रव्यात्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्रापि नि
गमनाविरहेण तादृशद्रव्याभावस्य तादृशध्वंसाभावानां च कारणतामपेक्ष्य लाघवादेकस्यैव प्रागभावस्य हेतु
कल्पनमिति वाच्यम्। प्रागभावकल्पनेऽपि तत्तत्कालोत्पत्तिकानंतपदार्थप्रतियोगिकानामनंतानां प्रागभा
वानां विनिगमनाविरहेण हेतुतापादकत्वात्॥ तथा च प्रागभावरूपधर्मिकल्पना गौरवपरमिति चेत्
तदुत्पाद्या॥ अत्र वदंति। स्वानधिकरणक्षणतंतुषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतंतुकपटस्थले बहूनां तं

राम॰
२४

तूनां तत्संयोगानां च तत्तद्ध्वंसकत्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षयैकप्रागभावस्य हेतुता लघीयसी॥ अथैवमपि छिन्नत्रिचतुरु
त्तंतुकसहस्रतंतुकपटोत्पत्त्यापत्तिः॥ न च चरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वान्नापत्तिरिति वाच्यं॥ तथा सति
स्वानधिकरणतंतुष्वपि चरमसंयोगाभावादेव पटोत्पत्तिवारणसंभवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न॥ चरम
संयोगस्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे तंत्वंतरेऽपि समवायेन पटोत्पत्तेस्तत्र समवा
येन चरमसंयोगाभावेन व्यभिचारात्। यत्र [illegible] संबंधेन तत्तत्पटत्वावच्छिन्नप्रति चरमतंतुसंयोगव्यक्तेः
कालिकसंबंधेन हेतुता वाच्या॥ तथा च स्वानधिकरणतंतुष्वपि कालिकतया चरमसंयोगसत्त्वात्पटोत्प
त्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति। एवमप्यनुभवकानातिरिक्तः पदार्थस्तथापि तस्य संप्रतियोगि
त्वप्रमाणाभाव इति ज्ञेयं॥ ध्वंसस्य लक्षणमाह॥ जन्याभावत्वमिति॥ प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति॥
अत्यंताभावस्य लक्षणमाह॥ नित्येति॥ ध्वंसादिवारणाय नित्यपदं॥ नन्वत्यंताभावस्य नित्यत्वे घटानयनानं
तरमपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह॥ यत्रेति॥ तत्र घटसंबंधाभावादेव घटानयनानं
तर घटात्यंताभावबुद्धिरिति भावः॥ कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गतायामादेव घटे वाति घटो नास्ति

मु॰टी॰
२५

तिप्रतीत्यभावोपपत्तेश्चैतत्पर्यसंसर्गाभावे मानाभाव इत्यपूर्वसंकेचि[illegible]दित्यनेन समर्थितः॥ ननु श्यामघटकाले घटात्यंता
भाववृद्धिः स्यादत्यंताभावस्य नित्यत्वादिति शंकते नैतदित्याशंक्याह॥ अन्यथेति॥ ननु तर्हि रक्तरूपप्रागभावाधिकरणे श्यामघटस्या
पि रूपध्वंसाधिकरणे च रक्तघटे कपरक्तो नास्ति श्यामो नास्तीति प्रतीतिः ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेऽत्यंताभावस्या
सत्वादित्यत आह श्यामघट इति॥ तत्रैवेति ध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः॥ अत्यंताभावेन सहेत्यर्थः॥ न त्वेवं
व्यसतेऽप्येवं पक्षे कथितशंकया मिथ्यापत्तिरेवेति भावः॥ युक्तं चैतत् कथमन्यथाप्येवमत्रापि रक्तमध्ये श्यामघट
रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्ययप्रसक्तस्य सामान्याभावावगाहित्वात्॥ न चैवं दृश्यप्रत्यययोरक्तमध्ये लाघवमाहाप्येवोप
रक्तमध्यंस[illegible]प्रागभाववतिरक्तेऽपि तादृशाकारप्रत्ययप्रसंगादिति न च सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽध्वंस
प्रागभावयोरव्याप्यवृत्तितेनांतरा श्यामरक्तरूपं नास्तीति प्रत्ययस्तदा ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावेऽपि च प्रतियोगिताकत्व
स्वीकारान्न तु एवोपरक्तमध्ये ध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽतत्त्वात्तदनभ्युपगमादिति वाच्यम् विनिगमनाविरहेण
पदार्थांतरध्वंसप्रागभावयोरपि तत्स्वीकारप्रसंगेन गौरवात्॥ तदुपेक्ष्याह अत्यंताभावेऽस्यात एव श्यामादौ
बंधकल्पने नैव लाघवादित्यन्यत्र विस्तरः॥ नन्वभावसिद्धौ धेत्यादि विभागानुपपन्नोऽभाव एव मानाभावादि

एम॰
२५

(गंधादिघटितस्य गंधवत्त्वादेः पृथिव्यादेः स्वाधर्म्यतया निरूपणे गंधादिज्ञानापेक्षणादिति भावः ५८
(इदं च निरूपणान्वयि ५

त्यभिप्रायेणाप्राभाकरः शंकते नेत्यन्वितात् अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्श्यापि तन्मतेनेत्युक्तमत्रातिरिक्तेति॥
भावातिरिक्तेत्यर्थः॥ अभावस्याधिकरणात्मकत्वे भेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपो दोषः सोऽप्यस्मन्मतेनेन
त्याह एवं चेति॥ अधिकरणायेत्तपातिरिक्तत्वे चेत्यर्थः॥ नन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मत्वे यथाधा
राधेयभावोपपत्तिस्तथा सर्वत्राप्यस्त्वित्यत आह दृष्टांतरमाह एवं चेति॥ अन्यथा॥ अभावस्याधिकरणात्मक
त्व एव तत्तावदूषणमाह[illegible]क्षणेन परस्परधर्मतापत्त्रौ नां सत्यपदार्थानामेव परस्परभेदकत्वं न्यायमित्युमाह [illegible]
इदानीमिति [illegible] पदार्थनिरूपणानंतरमित्यर्थः [illegible] तदनिरूपणे तत्तत्पदार्थघ
टितस्य तत्पदार्थस्य साधर्म्यतया निरूपणासंभवादिति भावः॥ समानो धर्मः स धर्मो यस्य भावस्तत्साधर्म्यं॥ एवं वैध
र्म्यमित्यत्रापीति भ्रमवारणाय बहुव्रीहिमाह समानो धर्मो येषामिति॥ केवलान्वयित्वाद्विति विषयभेदेनाभि
धेयता भेदेऽपि ज्ञानविषयत्वेन केवलान्वयित्वमस्त्येवेति भावः॥ एवमग्रेऽपि॥ ज्ञेयत्वादित्यत्रापि पदार्थे दृश
यतिस्वमभिधेयत्वेति॥ अभिधेयत्वेति व्यापिका॥ प्रमेय+पत्वमभिधाविषयत्वं अभिधा च संकेतमाध्यो
धिकापदार्थ इति मीमांसकाः॥ संकेतभिन्नायामभिधायां मानाभावात् संकेत एवाभिधेत्याह दृकिमित्यादिना

मु.टी.
२६

स्तित्वपरिग्रहः। तच्च कालसंबंधित्वम्। द्रव्यादीनां षण्णां धर्म्माभावत्वं स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पंचानां साधर्म्यमत्रप्रपंचि
तम्। द्रव्यादयः पंचेत्यादिना। अनेकत्वसति भावत्वमिति। एवं च मूले द्रव्यादयः पंचेति उद्देश्यपदमभावा अनेक इति विधेयपद
मिति बोध्यम्। अत एव भाष्ये पंचानामित्युक्तम् न तु पंचभावानामिति। अनेकभाववृत्तीत्यादि। अत्र च अनेक सा
वृत्तित्वं स्वप्रतियोगिवृत्तित्व सामानाधिकरण्योभयसंबंधेन भेदविशिष्टत्वे सति भाववृत्तित्वम्। तेन गुणादौ
सत्वाद्रूपस्यानेकत्वस्याभावेपि नाव्याप्तिः। भाववत्त्वरूपत्तादृशधर्म्ममादाय समवायेतिव्याप्तिवारणाय पदार्थवि
भाजकोपाधीति। उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपसंबंधान्यतरसंबंधेन तेन कालिकसंबंधेन घटस्य तादृशोपाधि
मत्वेपि न क्षतिः। समवायेनोपाधिमत्त्वविवक्षणात्तु सामान्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तन्नोक्तम्। अन्यतरत्वं च घटक
स्वरूपं तु कालिकसंबंधभिन्नत्वार्थम्। तेन ध्वंसेनातिव्याप्तिः। अत्र च समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिम
त्वं द्रव्यादिचतुष्कसाधर्म्यं वाच्यम्। उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादानमप्रक्रमतोपायोक्तं यात्तदर्थं प्रदर्शयति
द्रव्यगुणकर्मणामिति। निर्गुणक्रिय इति। मूले तदर्थं गुणक्रियारहितभाववत्त्वम्। तेन गुणक्रियाभ्यामन्याभा
वमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः। यद्यपि गुणोत्ति न च गुणगुणिनोर्वामदक्षिणगोविषाणवत्समानकालिकत्वात्

सा० १

एम०
२६

घगुणात्पत्यत्वमिति वाच्यम्। निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारे गुणान्तसमवायान्न चैवं घटादेरघटस्य गुणावच्छिन्नस्य चाक्षुष
तानस्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। न पापीति। गुणवत्ता च समवायेन तेन कालिकेन गुणवद्गुणवृत्तेर्गुणत्वादेरसं
ग्रहेपि न क्षतिः। गुणवद्वृत्तित्वं च समवायस्वरूपान्यतरसंबंधेन तेन समवायेन गुणवद्वृत्तित्वाभिधाने तादृ
शस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य द्रव्ये सत्त्वादतिव्याप्तिः। अयं तेनैव तद्वृत्तित्वं वाच्यम्। तदा सामान्या
दावव्याप्तिरिति परास्तम्। पदार्थविभाजकपदस्य कृत्यमाह। आकाशत्वादिकेति। कर्मवद्वृत्त्याकाश
त्वरूपोपाधिमत्याकाशे गतिव्याप्तिवारणायेतत्पदमिति भावः। जात्यादीनामप्येकार्थसमवायसंबंधेन सामा
न्यवत्त्वात्सामान्यपरिहीना इति मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे सामान्यानधिकरणत्वमिति। तथा च सामान्यनिरूपि
ताधिकरणता न सामान्यादावेकार्थसमवायस्याधिकरणतानियामकत्वाभावादिति भावः। अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्य
पदार्थं निर्वक्ति। पारिमाण्डल्यमिति। तद्भिन्नानां पारिमाण्डल्यभिन्नानाम्। ननु द्व्यणुकपरिमाणस्यापि कारणत्वाभा
वात्तत्रातिव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यं द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षकम्। तेन तस्यापि लक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्याह
अणुपरिमाणत्विति। परमाणुद्व्यणुकसाधारणपरिमाणत्वमित्यर्थः। पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वबाधकमाह

१२

मु.टी.
२७

तद्वीति अणुपरिमाणं हीत्यर्थः। न चेति च त्वयैतत्र हेतुमाह परिमाणस्येति। स्वसमानजातीयेति सजातीयमचप
रिमाणविभाजकरूपेणा वोध्यम। अणुजन्यस्येति। उत्कृष्टं चाणोरणुतरमेवेति भावः। न चाणुजन्यस्याणुतरत्वम
स्तु किं वाधकमिति वाच्यम। तथा सति त्रुटेरवास्तु पत्तुपसंगात्। न चेत्तर्हि द्व्यणुकादिपरिमाणस्य किं जनकमिति
चेत्संख्यैवेत्य[illegible] वेदिहि। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। मलस्य पतनतोपरिहरति। एवमिति। वोध्यम्। इत्यन्ते नान्व
यानकारणानीति वोध्यमित्यर्थः। ऐन्द्रियकयोर्महत्त्वसामान्ययोः स्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षे हेतुत्वात् परमत्वादीति द्वि
पते दूहविशेषणानुपयोगिता तु हेतुपारिमाण्डल्यस्यापि विविधविषयाकारणत्वात्पारिमाण्डल्यभिन्नानामित्याधयुक्तमत[illegible]
हा इदमपीति। अपायोगजधर्मजातीतविषयकमत्यक्षं तथा विद्यमानविषयकमपीति भावः। नन्वनुमानसामान्य
सप्रत्यक्षं प्रति त्वेन तृतीयमानहेतुतास्त्वानुमितिकरणत्वेन पारिमाण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने अनुमितौ च
कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्नानामिति मूलमसंगतमत आह ज्ञायमानेति। आत्मुमानसेति। विषयतया
द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन [illegible] महत्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः। यद्यपि स्वप्रत्यक्षे स्वत्वेन वक्तुमुचितं तथापि
काद्व्यन्तेत्यात्मिकत्वमहत्त्वयोर्योग्यत्वात्मत्यक्षे न संभवति रत्याननमानसं मुक्तमके चित्तु कारणत्वं चान्य

→अ

एम.
२०

त्पारिमाण्डल्यादिभ्य इत्यं भाष्ये आदिग्रहणात् परममहत्त्वं गृह्यत इति वदतामाचार्याणामात्मपरिमाणमपि न
कं चित्करणमित्याशयो लभ्यते। न च तत्र परममहत्त्वपदे मात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परिमाणे परमिति वा
च्यमात्मानाभावादिति वदन्ति। तन्न तन्नहृक्षापि तु भूयन्यस्यापि तस्यापीति। आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः। ज्ञाना
तिरिक्तं प्रसवेति कारणत्वे चज्ञानत्वधर्मेतरकार्यापेक्षया स्याचाप्येयः ज्ञा[illegible]त्वधर्मान्तात्तादयः तदतिरिक्त
भावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति तदर्थः। एवं च पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदेन परमम
हत्त्वग्रहणं तामाचार्याणामाणेययत्पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञानातिरिक्तं प्रति न कारणत्वेन
नु कारणत्वसामान्याभाव इत्यतदनुमत इति भावः। आ[illegible]चार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थे सुखदुःखादे
रजन्यतावयविरूपादिरूपस्याचायलक्षणस्याव्याप्तिपरिचिन्त्य सेप पक्ष त्यक्तोऽयेष्वक्तेति ध्येयम्। अन्ये
न्यथासिद्धीति। दंडत्वादौ निपततएवेहतायाः सत्त्वादतिव्याप्तिरतउक्तमन्यथासिद्धमन्यस्येति। तद्दघ
टत्वावच्छिन्नः स्यत्र[illegible]कृत्य नियततत्स्याघस्याप्यासिद्धिमत्यपि घटत्वावच्छिन्ने न न्यथासिद्धतद्भेभः। अव्या
प्तिवारणाय नियतेति नियतत्वं जातीयतात्पर्यः। तेनारणस्य दंडादावपि स्वरूपयोग्यतासंपत्तिः। ततन्ना

पादेः घाकनह परमाणुरूपादेश्चागणनादिति षांलक्ष्यत्वमनुमतं एवं चतेषु इत्यमाधानिरिक्तभावकार्यं प्रत्योदधापकत्वरु ८

ति २

मु.टी.
२८

तीयत्वं चनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकं दण्डत्वादिमत्त्वमेवेति। किं पुनः कारणानीत्याकाङ्क्षायामाह तत्स्पृतीयत्समवेतमिति
यदवच्छिन्नस्य कारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नसमवायसंबंधेनोत्पत्तौ तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नं हि
स्वकारणतावच्छेदककपालत्वाद्यवच्छिन्नसमवायसंबंधेनोत्पत्तिरिति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालत्वा
द्यवच्छिन्नं समवायिकारणम्। स्वकारणतावच्छेदकेत्यस्याभावे तद्व्यक्तित्वादेर्घटादिसमवायिकारणतावच्छेदक
त्वमिति तत्रोत्पन्नमितिरिदं च समवायिकारणादावतिव्याप्तिवारणाय यदसमवायिकारणं तत्समवेतं
तत्वादावतिव्याप्तिवारणाय जनकमिति। तत्त्वस्य चान्यथासिद्धत्वेनाजनकत्वात्। यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितायाश्चाभावेन
नातिप्रसङ्गः। मुक्तावल्यामत्र घटीयतीति तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कत्तोना समवायिकारणत्वमिति तु नाशकतो
यंतु रीसंयोगनाशाय च नाशापत्तेर समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशजनकत्वात् तन्न चोभ वायिकारणनाशस्य
द्रव्यनाशकत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं घटादिक नाशान्यथानुपपत्तेरनुमानत्वादिति। न च तन्तु [illegible] विनष्ट [illegible]
वसमवायिकारणाभ्यां पटद्रव्यस्य स्थितिः स्यादिति वाच्यं व्यापत्तेः कारणात्तस्य कल्पने गौरवात्। अथ द्रव्यनाशस्य
मवायिकारणनाशयोनसमानाधिकरणयोः कथं हेतुमद्भाव इति चेदेवं तु प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं

मित्यर्थः २
घटत्वाद्यवच्छि
न्नं

स८

एम०
२८

स्वप्रति१ घटादेः क्षणिकत्वा२

प्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणताभयसंबंधेन नाशत्वेन हेतुतेति। इह कालिकसंबंधस्य कारण
तावच्छेदकसंबंधत्वे स्थितत्वाय क्षणघटादेर्नाशापत्तिरतः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशः। स्वप्रतियोगिजन्य
त्वसंबंधस्य दण्डनाशाद्धटनाशापत्तेः रूपस्मृता भावि विनाशमादायातिप्रसङ्गवारणाय कालिकसंबंधनिवेशः। यदि तु
कपालयवृनसंयोगनाशाद्घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारेति विभाव्यते तदा स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसम
वायिसमवेतत्वका[illegible]लिकविशेषणतेतत्त्रितयसंबंधेन नाशत्वेन हेतुता वाच्या न चैवमपि तुरीतन्तुसंयो
गनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्यं तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कारणत्वेन न किं तु तत्पेव संयोगसंबंधेन तत्त
निष्ठासत्तीपटजनिकेति तत्त्वाति प्रसङ्गाभावात्। एवं च विशेषलक्षणे तु तुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामप्रवेशेन
लाघवमयीति केचित्र वस्तुतः स्वप्रतियोगिनिष्ठाः समवायिकारणतानिरूपित फलोपधानात्मकजन्यत्व
संबंधेन नाशत्वेन हेतुता। तुरीतन्तुसंयोगस्य तन्निष्ठितं न त्वसमवायीति। न तन्नाशेन पटनाशप्रसङ्गस्तत्र वि
त्तस्वेगादीनामित्यादिनासंग्रहः अभिघातादीति स्पर्शवद्वेगवत्संयोगः मनःसंयोगाकाशसंयोगादित्वा
त्यजिहस्पर्शवेगपदधनिस्यरमासंयोगालस्यएवनयत[illegible]तोपिक्रियात्पत्तिः स्यादितिवाच्यं विजातीया

पंक्ति

प्रेतं-अपितुतंतुष्वी

मुक्ती॰ २८

भिद्यातस्यक्रियातत्तन्तकार्वौत्रिआदिनानोदनपरिग्रहःदनाचस्पर्शवत्संयोगःज्ञानादीत्यादिनाइच्छापरिग्रहःइच्छादीत्यत्र अ
दृष्टेपरिग्रहःतत्तसमवेतत्वेसतितत्तरितंतुसंयोगाद्यन्यत्वेसतिपटकारणत्वंपटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्येवय
क्ष्यांमन्तव्यमित्याह तथापीति वस्तुतस्तु तत्तत्तंसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटंपटासमवायिकार
णत्वलक्षणघटकतयोग्रपटजनकीभूततंतुसमवेतत्वावच्छिन्नभेदस्यैव अन्यथाहस्ततेतंसंयोगादिभेदानांप घटितेवेशा
यत्याभेदकूटनिवेशेनगौरवादिति धेपरेतेन तंतुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनवापयत्तोतरीतंतुसंयोगान्यत्वनिवेशन
मनुचितमित्यप्यपास्तं मात्रेपदस्यास्मदुक्तार्थकत्वात एवमिष्टघसमवायिकारणलक्षणात्रतंतुमात्रसमवेतत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदएवनिवेश्यानतुतत्तानत्वाघवच्छिन्नभेदइतिवोध्यं तथाचेति द्विविधप्रत्यासत्तिविवक्षणा
चेत्यर्थःफलितार्थइति द्विविधप्रत्यासत्योरित्यर्थः पर्यवसितमस [illegible]
[illegible] मवायिकारणलक्षणमाह इत्यं चेति कार्येकार्यप्रत्यासत्तिःसमवायसंबंधःकारणेकार्थप्रत्यासत्तिःस्वसम
वायिसमवेतत्वसंबंधःतथाचस्वमवायस्वसमवायि [illegible] संबंधेनकारणत्वेसत्यात्मविशेषगुणान्य
त्वंसामान्यतोःसमवायिकारणत्वमित्यर्थःअत्रयदा समवायिकारणे तंतुसंयोगस्यपटरूपासमवायिका

समवेतत्वान्यतर

राम॰ २८

कृतत्कार्ये प्रति-अर्थेन्यासिद्धमित्यर्थः कपालसंयोगोघटपूर्ववर्तीत्यादिपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यतायां १
(यद्यपिसमवायिकारणएवातिव्याप्तिः तथापिस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतसंबंधावच्छिन्नाशकताघटना नैषदोषइत्यतोपेक्षाबुद्धिपर्यंतानुधावनं
तथाचस्वस्वभिन्नचैत्राद्दिसमवेतद्वित्वादिनाशकतापतियोगितापेक्षाबुद्धौनत्वमक्षतमेव ४

रणास्यंतंतुरूपस्यचसंग्रहायसमवायस्वसमवायिसमवेतत्वयोःप्रवेशःघटरूपंप्रतिघटस्यासमवायिकारणत्वावार
णायप्रत्याहइत्यन्यतरप्रत्यासत्त्यासमवायिकारणेप्रत्यासत्त्वेसतिकारणत्वपरित्यज्यताहइत्यन्यतरप्रत्यासत्त्याका
रणत्वपर्यंतानुधावनेआत्मविशेषगुणानांचारपितुविशेषगुणानांपत्नुकार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वंतत्त्वप्रति
तितत्त्वं द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति अवयवमात्रसंयोगत्वेदृष्यासमवायि

२४

कारणत्वमिति यदि विशिष्येव लक्षणनिर्वाच्यं अखंडोपाधिरेववातद्विरन्येभिन्नकारणमिति अन्यदंवाधुसम
वायिकरणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेवनिमित्तकारणत्वतेनतुरीपटसंयोगंप्रतितुरीतंतुसंयोगस्य
असमवायिकारणत्वेपितत्तस्यपटंप्रतिनिमित्तकारणत्वसत्तिरितियत्कार्यप्रतीतिपंचमीवच्छिन्नप्रतीत्यर्थः
येनरूपेणोतिपंचम्यावुध्देनेत्यर्थःरत्यंचतद्धर्मावच्छिन्नतेरूपित्तनियतपर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदक
त्वेसतितद्धर्मावच्छिन्नंप्रतिस्वत्तंत्रान्वयव्यतिरेकमन्यत्व [illegible]
[illegible] कपालसंयोगोघटपूर्ववृत्तीत्यादिपूर्ववर्
तित्वग्रहविशेष्यता [illegible] कपालसंयोगनिष्ठायाःकपालोवच्छिन्नत्वात्कपालसंयोगःतिव्याप्तिवारणायसत्यंत

प्रथम

तद्धर्मावच्छिन्नंप्रति-अन्यथासिद्धत्वमित्यर्थः द्वितीयान्यथासिद्धदंडरूपादिवारणायसत्यंतं ३
२ यहेकपालस्यापितादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात-अति व्याप्तिवारणायविशेष्यंकिंतुकारणमितिकारणत्वंचात्रपृथक्

मु॰ गी॰
३०

द्विदृय प्रदर्शनं विशेष्यबुद्धिर्वैशिष्ट्यार्थमितीध्येयं २

दिजत्वादि वारणाय विशेष्यमिति। अत्रेतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्यक्तौ प्रथमद्वितीयान्यथासिद्धो
ःसंग्रहे हि घिभेदेनान्यथासि [illegible] अन्यप्रति ति। फलानुगुणमन्यं प्रतीत्यर्थः। ते
न न कुलालजनकेऽव्ततुर्थान्यथासिद्धया अयेऽति व्याप्तिः शंकते शब्द इत्य यत्तेनेति। अन्यं प्रतीत्यादि तृतीयान्यथासि
ध्यभावादिति भावः। पंचमीमिति। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनस्त्यादिकेत्यर्थः। यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुण
त्वादित्यनुमित्यात्मककार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनैव शब्दोद्व्याप्तितोगणत्वादित्यनुमानेन
शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घटपूर्ववृत्तित्वं ग्राह्यं तयोश्च शब्द एववृत्तित्वं गृहीत्वा गगनस्य घटपूर्व
वर्तित्वमहान्तृतीयैवान्यथासिद्धिः संभवति तथाप्यन्यं प्रतीत्यस्यार्थाश्रुतार्थकत्वे अपूर्वं प्रतियोगस्यात्र सर्वथा
सिद्धिः स्यात्स्वंगे प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहे त्वेव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्यायोगव्यापारत्वेनापूर्वकल्पनाद
तोऽन्यं प्रति पूर्ववर्तित्व गृहीतरूपेण यस्य पञ्चजनकत्वं तस्यैतेन रूपेणात्तं प्रसन्यथासिद्धत्वमित्यर्थे तो स्वर्ग वि
वक्षसामावश्यकं यागस्य त्वगपर्वं हि जित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्वं प्रतित्वमन्यथासिद्धत्वेपि यागत्वेन हेतुत्वे
अन्यथासिद्ध्यभावात् एवं चशब्दे पूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेपि तद घटितशब्द

तावत्पर्यन्तं ३

एम॰
३०

(स्वर्गजनकत्वेनापूर्वेऽन्यथासिद्धिरेतन्मतेन स्यादित्यस्वरसः ३

अपत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्ध्यसंभव इत्यभिप्रायः। शब्दाश्रयत्वाद्यवच्छिन्नस्य त्वादिना गगनस्य घटं प्रति हेतु
त्वेपि तृतीयैवान्यथासिद्धिः। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तद्द्वारा यो तत्पूर्वं प्रतियोग
स्यान्यथासिद्धिरित्यपि केचित्। कुवत्वादिकमिति। विनिगमकाभावेन हि नानावर्णानां कारणताव्यवच्छेदकत्वे गौरवादृपा
नामसार्वकालिकत्वाच्चाह। विशेषपदार्थो वेति। प्रागुक्ते जनकं प्रतीति। अत्रापि अन्यं प्रतीत्याद्यभिधानेन तृतीयचतुर्थो
न्यथासिद्धोः संग्रहे फलानुगुणत्वं तदनुगुणत्वं या विशेषणायोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधानेऽप्रयोजनाभावस्तथापि
शिष्यबुद्धिवैशद्यायेत्युक्तमिति। अवश्यक्लृप्तेति। गंधं प्रत्यवश्यक्लृप्तेन गंधप्रागभावेनैव गंधोत्पत्तिसंभवे तत्स
हभूतरूपप्रागभावादिपाकजगंधं प्रत्यन्यथासिद्धमेवं घटजातीयं प्रत्यवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटो
त्पत्तिसंभवे रासभान्यथासिद्ध इत्यर्थः। नन्ववश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना पाकजरूपप्रागभावेन गंधोत्पत्तिसंभवे रू
पप्रागभावेनान्यथासिद्ध प्रागभावस्यान्यथासिद्धिः स्यात्। यत्कारणत्वमवश्यक्लृप्तमित्युक्तौ चात्माश्रयः स्यादिति चेदत्रा
हुः। लघुनियतपूर्ववर्तित्वरूपमवश्यक्लृप्तत्वमिह वाच्यम् लघुत्वं च शरीरकृतमुपस्थितिकृतं संबंधकृतं च तत्र
प्रथममनेकद्रव्यत्वेनैयत्वायामहत्त्वाद्वितीयं गंधं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गंधप्रागभावो गंधात्मकम्

व

१५

मु०टी०
३१

तिपोभिज्ञानसत्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः॥ तृतीयं दंडत्वं दंडरूपाद्यपेक्षया दंडे स्वाश्रयदंडसंयोगादिघटितपरंपरया गुरुत्वादि
ति। ननु निबंधान्तरेणान्यथासिद्धेरिति दृश्यते तत्कथमत्र अवश्यक्लृप्तेति कृतमतस्तस्य फलमाह। अत एवेति। अन्यं प्रति पूर्वत्व
स्यानेकद्रव्यत्वादनेन क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिमहत्वेन न स्यादिति भावः॥ अत्रानेकद्रव्यत्वेना
नेकद्रव्यसमवेतत्वं तस्य घ्राणकेऽपि सत्त्वेन घ्राणकप्रत्यक्षापत्तेः समवेतसमवेतद्रव्यत्वं तदित्यपि न। आत्मनि तस्या
भावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः॥ किंतु गुणभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम्। अन्येषां दंडत्वदंडरूपाकाशकुलालपितृणां त्व
नेन पंचमान्यथासिद्धेन चरितार्थत्वं संग्रहः। अनियतत्वरासभादेर्वारणाय नियतेत्यादि चानियतत्वरासभादेः पंचमा
न्यथासिद्धत्वात्तेनैव वारणे नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यम्। अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकैकस्याभावेन यत्र सामग्रिकानां व्य
वहारस्यादिदंस्य निर्वचनीयतया नियतपदेनैव रासभादेर्वारणात्तदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात्। एवं च नियतत्वं चाव्य
वहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तिव्युदासः॥ अत एव च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वकल्पन
याऽपूर्वसंबंधेनाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वोपपादनं ग्रंथकृतं संगच्छते। अन्यथा यागस्यापि नियतपूर्ववृत्तित्वा
बाधेनापृथक्कल्पनं न स्यादिति। न चैतादृशस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य नियमाश्र [illegible] ग्रहेयाऽसं

(अन्यथासिद्धव्यवहारः ४) (कारणलक्षणं ४) (सर्वस्मिन्ननुगतस्य ५)

सत्येनान्यकार्यव्यतिरेकात्कार्यव्यतिरेकात्तेनावश्यक्लृप्तेन नियतपूर्ववर्तिना अन्यथासिद्धत्वज्ञानात्॥ न व्याप्तिकारणं २
(कार्यान्वयपूर्वकालपूर्वत्वव्यापकान्वयशालित्वे सति कार्यप्रागभावकालपूर्वत्वव्याप्यव्यतिरेकशालित्वमित्यर्थः कार्यपूर्वकारणस्य)
(कारणव्यतिरेकोत्तरं कार्यप्रागभावस्य नियमात् लक्षणे समन्वयः ७)

भावागवगाहितया विरोधित्वेनान्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्यकारणताग्रहविरोधित्वमिति वाच्यम्। अवश्यक्लृप्तेत्यादिग्रंथ
स्यासिद्धिज्ञानप्रयोजनवत्त्वात्॥ तदितरभिन्नत्वे सति तत्कार्यकारणत्वस्यान्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मत्वे २
सति संबंधकाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापत्तिः। एवं च न कारणत्वव्यवहारस्तत्र तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वं तत्सर्वेहेनैव से
यां तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसंबंधेन कार्यविशिष्टोपाधमत्वं च तदित्यपि न युक्तं। तस्य संबंधत्वे संदेहात् [illegible]
तस्मात्कारणत्वं पदार्थान्तरमेवेत्याहुः। तदसत्। कारणत्वस्यानिरुक्तत्वे दंडेऽगृहीतसामर्थ्यादिनात्तथापत्तेः। न चान
न्यथासिद्धत्वे सतीत्यादिधर्मस्य घटजनकतेति वाच्यम्। तादृशधर्मस्यानस्यावश्यकत्वेन तस्यैव कारणताग्रहरूपत्वोपि
स्यात्। अस्तु वा दंडत्वादिकमेव कारणत्वं। घटादिकार्यसंबंधितया तद्ग्रहे तज्ज्ञानधर्मस्यापि जनकत्वादिति। परे तु का
र्यान्वयव्यतिरेककालएवकालान्वयव्यतिरेकशालित्वमिति चेत्तदयुक्तं। आत्मादौ सत्त्वादिकारणप्रागभा
वरूपव्यतिरेकासंभवेनाव्याप्तेः। मिलितगुणाकमात्रवृत्तिसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तन्नाप्युक्तं। आत्मविशे
षगुणेष्वव्याप्तेरतो वक्ष्यमाणपरतयास्मत्तव्याचक्ष्म। अत्र समवायिकारणत्वमिति। साधर्म्यप्रकरणे धर्मक
थनप्रयुक्तमित्याशयादाह। अत्र पदेति। सत्तोभिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्यः। अतिव्याप्तिवारणाय इदं तत

मु०टी०
३२

त्रैवसवसत्ताजा[illegible]तिमादायातिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायातिव्याप्तिवारणाय जा
तीति। इह निरुक्तजातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं तेन न गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तावपि द्रव्यस्य च कालिकेन गुणत्वादिमत्त्वा
द्द्रव्येऽतिव्याप्तिः। ननु गगनादिकं सर्वदैवास्तीत्यादिव्यवहारान्नित्यद्रव्यस्यापि कालिकसंबंधेनाश्रितत्वसत्त्वादसत्त्वे नित्यद्रव्ये
ऽव्याप्तिरिति मूलमयुक्तमत आह। आश्रितत्वमिति। समवायादिसंबंधेन सर्वाधारतानियामककालिकसंबंधातिरिक्तसंबंधे
नाविशेषणतयेति। कालिकविशेषणतयेत्यर्थः। अत्र चानित्यद्रव्यातिरिक्तत्वे सतीति वक्ष्यदंकां न च संयोगेन परमाण्वपि
वृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिरिति तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति। नित्यादीनां नवानामिति निगमस्य पूर्वार्धेन मूर्तत्वमथ प्रकट
यति। इदानीमिति। ननु तथात्वे क्रियात्वजातिप्रसंग इत्यत आह। कर्मवत्त्वमिति। युगपत्त्वं वेगसंबंधिविदिक्कृतयोः परत्वा
परत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्संनिकृष्टमित्यस्य स्यादुद्भिकालिकतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुः स्यमूर्तावत्स्यतरकालसंबंध इत्यस्य
स्यादुद्भिस्य पचनोत्य चात्तत्र पूर्ववत्परत्वापरत्वपादादव्याप्तिमाशंक्य निरस्यति नेत्यादिना। आत्मन्यतिव्याप्ति
वारणाय समानाधिकरणांतेति नैवसत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति। द्रव्यत्वादिमत्त्वेनापि जाति
विशेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्याप्य द्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिः। अपकृष्टेति। अविभुत्वमिति परिमाणवत्त्वमित्यर्थः॥ राम०
३२

तेन परमाणौ नाव्याप्तिः। क्रियाजनकतावच्छेदकतया मूर्तत्वं जातिरित्यपि केचित्। तच्चेति। निष्कर्ममूर्तत्वं चेत्यर्थः। चस्त्व
र्थे एवं वदिति। परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितं विवक्षितार्थं वादित्यर्थः। कालादौ सदाभावेनासंभवमाशं
क्याह। सर्वमूर्तेति। अहं महानिति प्रतीतिविषयपरममहत्त्वस्य गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्वसंभवेऽप्यात्म
परिमाणमयोग्यमिति टीकाकृन्मतमनुसृत्याह। अपकर्षेति। अपकृष्टपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणमेव। अपक
र्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणावतिव्याप्तिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणवत्त्वे तथा बोध्यम। बहि
रिन्द्रियेति। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय बहिःपदं। बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणा
य विशेषेति। विशेषगुणत्वं च चक्षुर्ग्राह्यनिरूपणीयं वस्तुतो द्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय गणीति। लौकिकत्वनिवेशस्य
फलमाह। नन्वेति ज्ञाते घटे इति ज्ञाने चक्षुः कारणं तज्ज्ञानांशेनालौकिकविषयता चक्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निक
र्षाभावादिति भावः। स्वरूपयोग्यतामध्ये शस्य फलमाह। नवेति। न च परमाणुत्वमादेयोग्यत्वेतुत्रानन्तस्य प्र
त्यक्षमत आह। महत्त्वेति। लौकिकविषयतया द्रव्यसमवेतमत्पत्वसामानाधिकरण्यसंबंधेन कारणस्य मह
त्त्वस्य परमाणुरूपादावभावान्न तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः॥ न च स्पर्शेन्द्रियादिग्राह्यरूपादिविशेषगुण

नामनुमन्तत्वेन वह्निर्विशिष्यग्रहणायोग्यत्वान्नुमुपादावव्याप्तिमाशंक्य लाघवान्नाह। अथ वेति। अत्र कल्पे दैशिकपरत्वापरत्व
मादायमेनस्यातिव्याप्तिवारणाय विशेषेति स्पर्शवत्त्वं समवायेन स्पर्शकं च द्रव्यसमवायिकारणत्वादि सत्तादिकमा
दायगगनेतिव्याप्तिवारणाय द्रव्योप्येति। आकाशशरीरिणामिति सत्त्वम लेशशीविपद्‌माल्मपरं भिप्रायेणाह। आका
शात्मनामिति। लघूपेयस्य तीग्राहापितं शब्दज्ञानादीनां अव्याप्यवृत्तित्वस्य क्षणिकत्वं चोपपादयति। आकाशस्येत्यादि
ना। क्षणिक स्वविशेषगुणास्यानभ्युपगमादाह। क्षणिकत्वं चेति। घटादिध्वंसवत्त्वपरं तीपक्षणवृत्तीति। स्वोत्तर
वृत्तीति। स्वपदं नाशपूर्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तीति हीनीपक्षणवृत्तियो विशेषगुणास्ताश्रयत्वादित्यर्थः। अत्र च
पत्रप्रतियोगितासंबंधेन योग्यविभुविशेषगुणनाशे तत्र च स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितत्व एव वृत्तित्वोभ
यसंबंधेन योग्यविभुविशेषगुणवृत्तिसामानाधिकरण्ये न नाशकत्वं वाच्यमाकाशपता वच्छेदकयोग्यपत्वानु
पादाने प्रापश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः योग्यत्वे चुलोकिकसाक्षात्कारविषयपतिविकल्पं वैस्यतरत्वमती
न्द्रियजातिमत्स्यत्वं वा रूपनाशे व्यभिचारवारणाय विभुतिसंयोगादिनाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति सामा
नाधिकरण्यसंबंधेन निवेशात्तत्र शब्दादिना व्यधिकरणानामिच्छादीनां नाशः स्वाव्यवहितत्वं वृत्तित्वनिवेशा

ज्ज्ञानादिनाशोत्पत्तिकालिकेच्छादिना नाशः केचित्तु स्वाव्यवहितत्वप्रकृतिपर्यवसायितया तत्तद्गुणस्यतत्तद्गुणोना
शकः अपेक्षाबुद्धेः स्वजन्यद्वित्वप्रत्यक्षमित्याहुः एतत्पक्षे स्वजन्ययोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यत्वं एतत्पक्षे तत्तरक्ष
णवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता। अपेक्षाबुद्धिनाशजन्यद्वित्वप्रत्यक्षं विशेषसामग्री च रम
ज्ञानादिकं तदुत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वयमेव नाशकं। एतत्पक्षे स्वत्रसकलविशेषगुणसाधारणं च द्वित्व
स्य दुःशब्दस्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य तानादीनामपि ते उपपादयति। एवमिति। क्षणिकपदस्य चेष्य
घ्यातत्क्षणद्वयाभिप्रायेणायमाहाद्यत्वं चेति। अव्याप्यवृत्तीत्युक्तमिति। न च रूपादीनामपि कालिका
व्याप्यवृत्तित्वात्कथं तद्वारणमिति वाच्यं। अव्याप्यवृत्तिपदेन दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् विशे
षगुणत्वमुक्तमिति। विशेषगुणत्वं बुध्यादिषट्कस्य शब्दस्य संसिद्धिकोद्भव। अदृष्टभावनाशब्दास्तेव
स्यमाणानि क्षणिकगुणानिरूपणावसरतायत्तो। अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणत्वं च मोक्षवृत्तिव्याप्य। तद्गुणानां व्याप्य
वृत्तित्वादितिति तन्न अव्याप्यवृत्तिपदेनाव्याप्यवृत्तित्वविशेषगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। चतुःक्ष
णवृत्तीति चतुःक्षणवृत्तीनिययानि जन्यानि घटादीनि तदवृत्तिर्या जातिस्तन्निव्यादिस्तद्वान् विशेषगुणोज्ञा

मु०टी०
३४

नादिसत्त्वस्यात्मादौ सत्त्वाद्व्यभिचारसमन्वयः॥ अत्र चाहुर्नित्यं समवायेन विभुमितं तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य
नित्येपि न क्षतिः वृत्तित्वेन च ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् संभववारणाय तत्तद्यत्त्वोदिति। सुगुणेति। कविशेषगुणवत्त्वाद्यर्थत्वादि
त्यर्थः॥ ननु विभुगुणवृत्तित्वमुपस्थाप्य वृत्तिरूपगुणवृत्तित्वपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभावः नेचत्रित्वचतुष्ट्वयोर्लाघवविरह
एव चत्वष्ठोपादाने इष्टे व निर्णयमिकेति वाच्यं प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवस्याचित्वे संभवात् अत आह। अपेक्षाबुद्धी
ति तथा च त्रित्वादेर्नित्यस्य प्रदेशज्ञानत्वस्य संग्रहो न स्यादिति भावः। चतुःसुगुणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमत्त्वस्य फलमाह।
रूपत्वादिकं त्विति नित्यसुदासः रूपत्वजाति सुदासः तथा च रूपत्वजातिमद्विशेषगुणावति घटादौ यातिव्याप्तिः
सा निरस्तेति भावः। जन्यत्वस्य फलमाह इच्छेति। शरीरेणामित्यत्र मलशरीरेपि हस्य यथासुत्ता यैकत्वाभि
प्रायेणाह पृथाकाशजीवात्मनोरिति। नेतुजन्यत्वाभवे शब्दज्ञानत्वे व्याख्यपरलक्ष्यज्ञातिना चतुःसुगुणहस्त्यवृत्तित्वा
भावात् कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह इच्छत्वादिकमिति। आदिना शब्दत्वपरिग्रहः। विशेषपदस्य कृत्यमाह।
परममहत्त्वस्येति। ताह शब्दगुणत्वादिति चतुःसुगुणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः। ननु परममह
त्त्वे न जातिः। किं त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्यत्र तथा च कथं तदादाय अतिप्रसङ्ग इत्यत आहावस्तुय

कृ
एम०१
३४

स्पर्शोष्णत्वादीनामिति यच्चानुजन्यपदानुपादाने परममहत्त्वस्य चतुःसुगुणवृत्तित्वादिति त्वातन परममहत्त्वमा
दाय कालादावतिव्याप्तिरत्र आह वस्तुतः स्पर्शोष्णत्वादीनामिति। तथात्वादिति। तादृशजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः। प्र
थमोपस्थितत्वरूपलाघवमभिसंधायाह त्रिस्पर्शोक्तिं च स्पर्शादीनामित्यादिना प्रा[illegible]दि[illegible] परिग्रहः तत्वापि। चक्षु
रादिग्राह्यपृथिवीत्वादौ द्रव्यत्वव्यवच्छेदं तत्लक्षणपपादयति। घटत्वेत्यादिना। योगिप्रत्यक्षविषयत्वसत्त्वादाह। अ
तिव्याप्ते चेति। द्रव्यमानितिवाच्यं शङ्कोपनीतभानात्मककघटविषयकचाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वव्या
प्यवायुत्वजातिमतिवायावतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति। गुरुत्ववत्त्वमिति। गुरुत्वं रतिर्कामाषकतोलक
त्वादिरूपद्रव्यसुपलक्षणं। पतनवत्त्वमित्यपि बोध्यं पतनेन च गुरुत्वासमवायिकारणकं कर्मत्वं भत्का पतनेति
त्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिकः। वस्तुतः स्तुगुरुत्वासमवायिकारणकमेहतिपतनत्वं जातिविशेष एव।
ननु सत्त्वानां साधर्म्ये च यत्वं तत्त्वस्य वैधर्म्यमित्याशङ्कायामाह। चेष्टात्वादिकमिति। वायोर्नवैकादशतेज
सो गुणान् वक्ष्यति प्राणाभ्यता च तद्दशा। दिक्कालयोः पंचषट्च चांवरे महत्परे व्योम्न सम्भवेद चेति प्रा
चीनस्याकमनस्त्यवायोस्तावद्गुणानाहास्मत्स्पर्शादयोष्टौ वेति। स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसं

घ१
ऌो ५
व ५

मु.टी.
३५

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः कालदिशोर्गुणानाहुरिमेष्वादेकोत्त्येवंहसंख्यादिपंचकम्

यो[illegible]गविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यः संस्कारश्चेति वायोर्गुणानुक्त्वा पूर्वं तेजसो गुणानाह स्पर्शाद्यौ ह्यष्टाविति। अपां गुणानाह स्पर्शादयो ह्यष्टाविति। पृथिव्या गुणानाह स्निग्धहीना इति। एते अष्टौ व हितः एवोक्ताः। आत्मनो गुणानाह बुद्ध्यादिषट्कमिति। बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषः प्रयत्नः संख्यादिपंचकं भावना इति तिस्रः। काशस्य गुणानाह शब्द इति। तयोर्विभागाभावः। न च द्रव्यत्वेन तद्वर्तमानमिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। आकाशशब्दः संख्यादयः पंच चेव षड्गुणा इत्यर्थः। ईश्वरस्य गुणानाह संख्यादय इति। अत्र न व्याः ईश्वरस्य परिमाणं वा ईश्वरे द्रव्यत्वसत्वमानाभावात्। अत एव तत्र संयोगविभागयोः सत्वेपि मानाभावः। एवं बुद्धिस्वरूपगुणत्वमेव निरस्तं। यथा च ईश्वरे सुखं तथाग्रे व्यक्तीभविष्यति। एवं च संख्यादिबुद्धीच्छाप्रयत्नवानिति पंचेश्वरस्य गुणा इत्याह॥ ॥इति श्रीभारद्वाजभट्टबालकृष्णात्मजमहादेवभट्टकृतौ सक्तावलीप्रकाशे प्रथमपरिच्छेदः॥ गंधहेतुत्वं कालादौ गतं अतो व्याचष्टे गंधेति। गंधवद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् [illegible] सुरभिकपालारब्धनिर्गंधघटे नाव्याप्तिः। न च तथापि तेन जलादावतिव्याप्तिः। द्रव्यत्वव्याप्येन [illegible] ननु तत्रैव सत्तामादाय सा न वा जातिपदोपादानात्। जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय गंधवत्त्वेह तितं च समवायेन

तिन कालिकसंबंधेन गंधवत्तिसमवायसंबं[illegible]धावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वलत्वादिमतिपृथिवीनिरूपितकालिकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति वा जलादौ नातिव्याप्तिः। प्रमाणाभावान्नाप्येति। यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणांतरापेक्षा तथापि योगिमात्रधारणेन प्रत्यक्षासंभवात्तत्साधारणेन पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यासः। इति भावः। अन्यथा गंधत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिव्या हेतुत्वानंगीकारे आकस्मिकत्वापत्तेः। नियतकारणीति यस्मात्वापत्तेरित्यर्थः। तथा च कार्यमात्रवृत्ते गंधत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्वरोधेन तदवच्छिन्नपृथिवीत्वं न हेतुतमावश्यकमिति भावः। इदमुपलक्षणं। रूपादिनाशकतावच्छेदकतया पि पृथ्वीत्वजातिसिद्धिर्द्रष्टव्या। प्रतियोगितासंबंधेन अग्निनाशजन्यरूपनाशं प्रति स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वसंबंधेन विजातीयतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकतावच्छेदकसंबंधघटकत्वात्। अग्निनाशजन्यरूपनाशव्यभिचारवारणाय अग्निजन्यांतं नाशविशेषणं। घटादौ संयोगेन पटरूपनाशापत्तिवारणाय समवेतत्वांतं तस्य नाशकतावच्छेदकसंबंधप्रवेशः। तेजोवृत्तिप्रतियोगिता संबंधेनतादृशरूपनाशापत्तिवारणाय तच्छेदकतया पृथिवीत्वप्र

त्र
एम०
३५

मु.टी.
३६

वेशः स्वसमानाधिकरणरसगंधादौ प्रतियोगितासंबंधेन तत्तादृशरूपनाशोऽस्तीति वारणाय स्वदृत्तिरूपत्वस्य प्रतियोगिता नाº
कतावच्छेदकसंबंधेन प्रवेशः स्वदृत्तित्वं च कालिकविशेषणतया बोध्यं। स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरू
पत्वस्य संबंधत्वे रूपत्वविशिष्टस्वसमवायिसमवेतत्वमादाय विनिगमनाविरहेणानाशनाशकभावद्वयापत्ते
रिति तत्त्वमिति प्राहुः। एतेन पाकजगंधे तेजःसंयोगकारणत्वेनापाकजे च स्वारम्भादिगंधादावदवयवगतस्वारम्भादेर्नि
यामकत्वेन गंधत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् पृथिवीत्वेन जातिरिति मितत्फक्कानन्तगंधवत्त्व
स्य पृथिवीलक्षणत्वे पाषाणादेर्गंधवत्त्वे व्याप्तिरित्याशंका निराकृतेत्यनवेत्यादिना। तत्रापि पाषाणादाव
पि पृथिवीत्वे नीतिशेषः गंधसत्त्वात् गंधानुमानात् ननु पाषाणादौ गंधस्य तदुपलंभो न स्यादित्यत आह अनु
पलब्धिरिति अनुत्कटत्वेन अत एव तत्त्वे न ननु पाषाणस्य पृथिवीत्वे एव मानाभावो नित्यं तद्वीन गंधवत्त्वे इत्य नं
तस्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय भस्मिकोमस्यैवयति। कथमन्यथेत्यादिना। अन्यथा पाषाणादौ पृथिवीत्वांगीकारे तद
स्मनि। पाषाणभस्मनि। यद्यपि पाषाणे पृथिवीत्वाभावेनालक्ष्यत्वादेव तत्र गंधवत्त्वलक्षणेनाव्याप्तिरिति बोध्यं
स्तत्र गंधसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तुस्थितिमनुरुध्यते योक्तमिति ध्येयं। पाषाणभस्मनि गंधः प्रत्यक्षसिद्ध रामº
३६

स्तेन तत्र पृथिवीत्वमंगीकरणीयं तत्र च भस्मारंभकावयवेष्वपि पृथिवीत्वसिद्धिस्ततश्च पाषाणारंभकावयवेष्वपि
पृथिवीत्वमंगीकरणीयं भस्मारंभकावयवपाषाणावयवयोरैक्यादेवं च पाषाणस्यापि पृथिवीत्वसिद्धिरित्यभिप्रा
यस्तदेव स्पष्टयति भस्मनो हीति। एतेन पाषाणद्रव्यतन्नाशस्यापि अनुद्भूतगंधापत्तिवारणाय पूर्वपाषाणावयवेषु पा वेº
कांगीकारस्यावश्यकत्वात् एवं च पाकोत्पादितगंधवृत्तिः पाषाणावयवैरेव तद्भस्मारंभः निर्गंधत्वे तैरेव पाषा
णारंभ इति अन्यथा तद्भस्मनोऽसाधसंगतिरिति परास्तं [illegible] पाषाणत्वस्यापि उक्तप्रमाणात्पाषाणे पृथिवी
त्वसिद्धौ तत्र गंधानुमानसंभवादिति। पद्रव्यमिति। अत्र घटध्वंसप्रत्यक्षघटोपादानानुपादेये व्यभिचारवार
मं ५ णाय प्रथमं द्रव्यपदं। अथ वा घटध्वंसजन्यरूपध्वंसे व्यभिचारवारणाय तत्। मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहे
नवीनमते तद्देहस्वरूपदेहप्रागभावध्वंसजन्ये घटे वा व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदं प्रतियोगिक द्रव्या
त्यंताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंसपदं ध्वंसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितं तेन प्राचां मते प्रतिबंध
कसंसर्गाभावत्वेन तस्य हेतुत्वेपि न क्षतिः ध्वंसजन्यत्वं चादृष्टद्वारा विवक्षितं तेन शालिग्रामध्वंसजन्यनार
कीयशरीरे न व्यभिचारः न च दुर्गंधध्वंसजन्ये सुरभिदुग्धावयवजन्यत्वस्वीकारे दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धा

मु.टी.
२७

वयवैर्दध्यनिजन्यत्वस्याङ्गीकरणीयत्वं तथा च दध्नि व्यभिचार इति वाच्यं दध्नो द्व्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वात्स्वी
कारात् द्व्यणुकरूपदुग्धध्वंसजन्यत्वेपि तस्य न तत्र व्यभिचारः तदुपादानपरमाणुजन्यत्वे सदध्निसत्त्वात् न च दुग्ध
परमाणुजन्यत्वेन दध्नोपि दुग्धत्वापत्तिरिति वाच्यं दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात् द्रव्यत्वव्याप्यजातेः परमा
णुवृत्तित्वे मानाभावात् अन्यथा परमाणुस्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणासंभवात् दधित्वदुग्ध
त्वयोः परमाणौ जातित्वे संकरप्रसंगादिति व्याप्तिबोधार्थं द्रव्यत्वमाह द्रव्यं चेति दिति। म चेना नानारूपत्वेन
प्रणीतत्वमुक्तौ तद्व्यप्रतिपादयति शुक्लेत्यादिना। अलक्ष्ये लक्षणासत्त्वं प्रतिपादयति। नत्विति। रूपद्वये
तिरूपद्वयवद्भिन्नस्य नारूपजातिमति गुणादाववृत्तिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्यतिद्रव्यत्वव्याप्यजलत्वा
दिमति जलादाववृत्तिव्याप्तिवारणाय रूपद्वयवद्वृत्तीति द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादा
वतिव्याप्तिवारणाय जातीति। अयेष्वा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपचित्रत्वघटितत्वं न गौरवादि। रूपनाश
ति। अत्रापि प्रतिपद्यावृत्तिः पर्यवहाव्याप्यवृत्तिधर्मस्य सत्त्वे इति मेलोत्कर्षसुस्पष्टधर्मविशेषप्रकाणयति
मधुरेत्यादिना। ननु पच्यनानारसानोत्पन्नात्तत्राव्याप्तिरित्यत आह। अत्रापीति। ननु मूले गंधस्तु द्विवि

६१

राम०
२७

धोमत इत्यनेन द्विविधगंधवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तत्राप्युक्तं द्वैविध्यं ■ शस्पृष्टवैयर्थ्यादित्यत आह। वस्तुस्थिती
ति। वस्तुगत्या गंधो द्विविधस्तिष्ठतीति सच पितृमुक्तं न तु लक्षणे द्वैविध्यस्यापि प्रवेशः तस्य गंधे द्वैविध्यं प्रकाशय
ति द्वैविध्यं चेति। अनुष्णाशीतत्वस्य वैयर्थ्यादाह रसश्चेति। पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रोक्तौ चेत्पृथ्व्यां न्यायमते पाक
जस्पर्शाभाववृत्तित्वं वैशेषिकमते पाकजस्पर्शस्य परमाणुष्वेव विद्यमानत्वाद्व्यणुकाविभागासिद्धिमाशंक्य नि
षेधति। यद्यपीति। पाकजस्पर्शेति। पटादौ वसादिपर्वेन वैशेषिकमते द्व्यणुकादिमात्रपरिग्रहः सत्त्वात् पञ्चेति मादाय
गगनादाववृत्तिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तामादाय तत्र व्याप्तिवारणाय व्याप्तसिभागाः स्प
र्शसमानाधिकरणजलत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय पाकजेति। पाकजत्वद्वत्वसमानाधिकरणात्ते
जस्त्वं दायत्वे जस्पति व्याप्तिवारणाय स्पर्शेति। जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति। अ
त्र पृथिवीत्वस्य ल स्यात्वच्छेदकत्वाश्रुहणाच्चं न संभवतीति स्थिरगाः कृत्तत्स्पृथिवीत्वं जाति■ पृथिव्यार
न्नरणान च व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेवागत्यंतरत्स्याचार्यमतेपहत्तावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति वाच्य
हेतुः साध्यसमानाधिकरणात्मितिज्ञानेपि हेतुमान् साध्यवानिति बोधस्यानिष्पन्न■त्तेनपहत्तावच्छेदकत्वेपिहे

मा४

७६

मु॰टी॰
३८

[blackened] त्वाविशिष्टाद्व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायां तु स्वतरां। अणुत्वस्य घटाणुकेपि सत्वादाह परमाणुरू
पेति। बोधः शंकते नन्विति। ननु घटस्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यति तत्राह परमाणुपुंजे एवेति। विलक्षण
संस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेव तदुपपत्तेरिति। अयं घटस्त्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः। तत्समूहस्यापरमाणु
समूहस्य तत्र दृष्टांतमाह। पश्चेति। तत्समूहस्यैकदेशसमूहस्य अनुपपत्तेरिति। परमाणूनामनेकत्वाद् गणत्वा
च्चेति भावः। इतिवदुपपत्तेरिति। तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेकत्वप्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव मह
त्त्वकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुंजेष्वपीति भावः। प्रत्यक्षत्वायोगादिति तथा च स्वभावतोऽप्र
त्यक्षाणां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण प्रत्यक्षत्वं न संभवतीति भावः। इह रस्थ केशस्य स्वभावतो नातीन्द्रिय
त्वेनैतद्दृष्टांतस्य वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्येति। तस्य चेति। तस्य दूरस्थकेशस्य एकाग्र सूक्ष्म प्रत्यक्षसन्निधा
नपदेनान्वितः। तथा च सन्निधाने एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। तथा च दूरत्वस्य प्रतिबंधकत्वात् तद्दशायामप्र
त्यक्षत्वमात्रं तस्य न तु स्वाभाविकाप्रत्यक्षत्वमिति भावः उत्पन्नत्वादिति। [blackened] त्वाभंगवादि
नां तेषां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः। अन्यथा। अदृश्यस्पर्शपादेन तत्वा तत्रोदृश्यादहनोत्पत्ति

ऽस्पोत्पादक ता

१४
एग॰
३८

निःस्पंदैस्तद्देहतः पातिभिः अतितत्सन्नेलोकः पातिभिः स्वभावात् कारणानपेक्षणात् अद्भुतरूपादिति। आदिना आ
लोकादिपरिग्रहः तदभावे। महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे। तदभावादिति महत्त्वाभावादित्यर्थः। अत्र नास्तिकमता
नुयायिनः परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावे प्रत्यक्षत्वेपि परस्परसंयुक्तानां पुंजात्मनां तेषां प्रत्यक्षत्वे बा
धकाभावः नन्वमहत्त्वाभाव एव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् अनु
त्पन्नपरमाणूनां नित्यत्वात् हृदादेरुत्पत्तिनाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाद्यन्तरमते पदार्थमात्रस्य क्षणि
कतया परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात्। न च परमाणुपुंजेषु घटत्वाणोकारे कपालादरूपतिप्रती
त्युपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुंजरूपत्वे पाघटरू
पपुंजेषु कपालरूपपुंजजन्यत्वस्वीकारात् पुंजानामुत्पत्तिरितिनेषां सिद्धांतादित्याहुः तन्न घटस्यादि
प्रतीतिविषयतायाः अनेकपरमाणुषु केषु नगौरवादिति। किंच परमाणुसमूहस्य प्रत्यक्षत्वे अपि शब्दस्य
समुदायरूपस्य संबध्यते इति निरुक्तेन च ध्यणुकस्यासावेव वा स्वत्वमहत्त्वापत्तिः समुदी
यतां सामग्री परिमाणतारतम्याभावः परिमाणाकारणाभिमतायाः अवयवसंख्यायाः उभयत्र साम्या

सिद्धेरिति
दिर्के

मु·टी·
३९

रिति भावः। न च मेर्ववयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं सर्षपावयवानां तु सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरि
माणविशेषाद्विशेष इति वाच्यं मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणातिरेकाभावस्याप्यापाद
नीयत्वात्। न च मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तद्विशेष इति वाच्यं प्रचयविशेषस्यापि संख्यावि
शेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति। ननु तथापि त्र्यणुकमात्रस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आ
ह यत्त्विति। असमवेतकार्यत्वेऽतिप्रसंगादिति। असमवेतभावकार्यत्वेऽतिप्रसंगः स्यात्। ननु त्रसरेणोरनित्यत्वसि
द्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिमाणेत्यादि। चाक्षुषद्रव्यत्वादिति। अत्रात्मनि व्यभिचारवारणाय चा
क्षुषपदं। घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदं। तदवयवसिद्धाविति त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः। तदसिद्धाविति
त्र्यवयवधारणाया असिद्धेरित्यर्थः। अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा [illegible] मानयोरुक्तयोः प्रयोजक
त्वेन त्रुटावेव विश्रामः। न च तत्र समवायिकारणमहत्त्वं कारणं। तथा च त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं। तत्राप्यवयवसंख्याजन्य
मित्यवयव [illegible] नानाप्रघटेत्यनवस्थेति केचित्तदसत्। नाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यं।
त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारे गौरवात् तर्कानवतारात्। न चाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबंधनतया

रमाणुभ्यो ऽनारंभसत्त्वसिद्धेः तेषां द्व्यणुकाभ्यामनारंभ इव मानाभावात् फलवत्त्वेन त्र्यणुकमेव युगपद्
([illegible]) [illegible] समास्यातु [illegible]

तदाऽप्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यं। तस्यापकृष्टपरिमाणनिबंधनत्वात्। महत्यपि महत्त्वमादाय व्यवहारात्। न चैवं
त्रसरेणुपुंज एवास्तु वृथैवेति वाच्यं। विशकलितत्वापि तद्व्यवहारस्यादिमत्यप्रसंगात्। न च तत्संयोगत्वे संघर्ष त्व
घटे [illegible] मित्यादिप्रतीतेश्च परंपरापातभ्रान्तिमिति वाच्यं। संभवति सोज्ञातसंबंधविषयत्वे परस्परासंबंधविषय
त्वकल्पने गौरवादित्याहुः। ननु परमाणुत्र्यणुकादीनां द्व्यणुकत्वे निःपरमाणुरूपेण द्व्यणुकं व्यरारंभणं कदूपेण
द्व्यणुकस्यापि निर्विभिरवयवाणुके [illegible] कवदिति चेन्न। प्रमाणाभावेन नन्नाहशद्व्यासिद्धेः परमाणुत्रये च द्व्य
णुकद्वये च द्व्यारंभकसंयोगाकल्पनात्। अनेकैर्द्वित्राणि त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकमक्तपरं द्व्यारंभकसंयो
गाकल्पनात्। वक्ष्यते गवाक्षं रंध्रगतदृष्टमात्रानंदिग्धत्वेकत्वमेव युक्तमणुद्वपारकत्वे लाघवादिति। मप
स्य स्पर्द [illegible] विषयपरस्थत्वस्पत्रे विध्यहेतुपरत्वसंचयिज्ञर्मस्यमाहा [illegible] प्रयोति। योनिजं। शुक्रशो
णितपरस्परमेलनजन्यं। नन्वयोनिजं जरायुजमित्यनिबन्धमेवंधनं च मसृकं जरायुः मातुरुदरानी
मित्याहितिनापि तस्मात् [illegible] ग्रहः स्यादिति नामित्यादिना विहगपुरीषाः स्वेदजमुदाहरति नाकमिदृशा
घाइति। तच्छरीराणामस्मदादिधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः। उद्भिज्जादिकमित्या

मु॰ दी॰
४०

दिनादेर्वादिशरीरपरिग्रहः तथा शरीराणामुत्पत्तौ धर्मविशेषसहितेभ्यो अणुभ्य एव द्व्यणुकादिक्रमेणेति भावः तेषामयोनि
जत्वे चागमएव प्रमाणमिति न समन्वादयः पुत्राद्युत्पादिमात्रयोनिजा इति विनानरोक्तमित्येवं विभागमेव चयोनिय
दकारणमात्रपरं शरीरपदं देवामनुष्यदेहपरं गंधादीत्यादिना अश्नुते तद्रूपपरिग्रहः लोकेदोषादेरित्यादिनाद्य
हावकाशपरिग्रहः लोकेदः ग्रहणं व्यवस्यति यावत् उष्णापाकः आषमपमिति पीवत् तेन शरीरसंबंधेन पृथ्वी
दीरूपादिपरिग्रहस्यात्मनमीयते अनयोग्यत्वजन्यत्वे संख्येहः क्रिया अवकाशोत्पत्तिर्वाद्वाचारित्यप्रतिबंधः
नत कथं तर्हि शरीरयोश्चभौतिकत्वव्यवहारः इत्यत आह तेनेति शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः एवं
च शरीरयोश्चभौतिकत्वव्यवहारो न यथा भूतोपादानकत्वनिबंधः किंतु तज्जन्यत्वनिबंधनस्तत्राप्येकैक
स्योपादानत्वे चत्वरीति भिन्नत्वभिविवेकः किंतु चेष्टेति चेष्टात्वजातिविशेषवत्त्वमित्यर्थः इति प्रत्यक्षसिद्धः
नव शरीरत्वमेव पृथिवीत्वादिव्याप्यजातिस्त्वमस्त्वित्यत आह पृथिवीत्वादिनासंकरे
ण पृथिवीत्वादिव्याप्यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात् आध्यात्मिकेति आध्यात्मिकवायुः प्राणा
ख्यः शकतेनत्रैवेति भय इत्येतेति भयप्रत्युत्पत्तिविभागविशेषविशिष्टवायुसंयोगः संरोहणा आदिनावृ ग्रा॰८०

तिःथा प्रत्येकलक्षणांतरमाह अंत्यावयवीति अंत्यावयवीमात्रवृत्तीत्यनेन द्रव्यत्वजातिव्युदासः चेष्टाव ७
न ३

संग्रहः वृद्धिश्चावयवोपचयः तदर्थं तथा पुनरादिपदेन आध्यात्मिकवायुसंबंधानुमितेः ग्रभग्नक्षतसंरोहणादिहेतु
भूतवायोः प्राणत्वमानाभावइति चेत्तर्हि मृतशरीरसंज्ञानाः सत्वात् तेन पादयाः नर्मदातोयसंस्पर्शोन्नेयांति पर
मां गतिं पुरुहं कृत्पत्तुं कृत्य [illegible] विप्रश्चोजित्यवादतः श्मशाने जायते वृक्षः कंकगृध्रोपसेवितं इत्यागम
सिद्धत्वमानेत्वात् अंत्यावयवित्वेनेति इत्यानारंभकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः मृतशरीरे चेष्टा[illegible]पात्त्रभावेनाव्या
प्तिरित्यहा अथ वेति चेष्टावदान्यघटेति व्याप्तिवारणाय चेष्टावदिति हस्तादावतिव्याप्तिवारणायांत्याव
यवीति न च हस्तत्वादिकं न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरादिति वाच्यं पृथिवीत्वादिव्याप्यनानाहस्तत्वां
गीकारात् पृथिवीत्वरूपता ह्यशजातिमनिघयदाव हृतीत्यनेन घटत्वादिव्युदासः चेष्टावद्वृत्तिताहितत्वा
त्वि परिहाराय किं पार्थ्यात्यानंतु स्पंदमात्रं घटादावपि सत्वात् नन्वेवत्वादिरूपजातिमादायैव लक्ष
णसमन्वये पृत्युत्तत्वम् आह जलीयेति दैवत्वस्यापी ति अपिना नृसिंहत्वपरिग्रहः जातित्वाभावादिति
जातिसंकरापादितिभावः जातिसांकर्यस्य अदोषत्वे देवत्वेरित्वादेर्नानाजातित्वांगीकारवादेवत्वशरी ग्रा॰८१
४१ रत्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयं रूपादिमध्ये इति रसगंधस्पर्शा आदिपदार्थाः नवगणव

मु॰टी॰ का१ ५१

गंधव्यंजके जलेमनसि च व्यभिचारवारणाय पेक्षकारः तेनेचसक्तुरसस्याभिव्यंजकत्वान्न दोषः [illegible] रोंद्रियं गंधस्या-
भिव्यंजकत्वा [illegible] त्वमसिद्धिवारणाय हेतोमध्ये तेन चासिद्धिवारक विशेषणेति श्येक मिति वाच्यं व्यभिचा-
व्याप्ति३ रस्तान वरहेतत्वमसिद्धावृपि धीनाभावेन व्याप्तिग्रहो पपिकाप सिद्धिवारक विशेषणोपादानस्य सर्वसि-
द्धत्वात्तात नवर्थत्वातहेतुवीमघटकमध्यांतपदसमभिव्याहृते वकारार्थत्वात्तात तथा च दृष्टांते स्वीपरूपादिव्यं-
जके घटादावसिद्धिवारणाय परकीयपत्वं रूपादौ विशेषणादयमिति भावः तस्येति न च शरावगंधव्यंजक-
जलस्यैतस्य पृथः न च नवशरावगंधव्यंजकजलेनैन सक्तुरसो नाभिव्यंजितस्तत्र जलविशेषेनेकांतत्वमिति
वाच्यं परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वान्न वशरावगंधव्यंजकजले
पि रसव्यंजकाथावच्छेदकजलत्वस्य सत्त्वादिति परकीयपतिविशेषणप्रवेशेनलाघवाहाप्य इति तद
दानेहेतुमाहावापयनीते तिा इदमत्र बोध्यं रूपाद्यव्यंजकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्वे एतस्य स्वमेशवाव्यंजकत्वे
सतिगंधव्यंजकत्वस्य नवशरावगंधव्यंजकादके व्यभिचारेण तेनैव सार्थकत्वमिति याभावात्तान्नत्रहेतु
सा१ कुरूपरसगंधस्पर्शानापरकीयत्वविशेषणान्न चेमप्रथमहेतौ नवशरावगंधव्यंजकजले व्यभिचारः स्यात्

प्राग्

रामं॰ ५१

धृरसवीनीलरूपव्यंजकत्वात्तान चैतीपहेतैनत्र व्यभिचार [illegible] एतदस्वरसेनापिपद
निकस्योत्तरप्रणायनाराा तत्रापि परकीयत्वविशेषणाधीतं हेतत्रयमितिातत्र घारेणेन्द्रियसंनिकर्षे इंद्रियत्वेन
जातिस्तेजस्त्वादिना संकरात् किंतु शब्देतरेत्यादिना वक्ष्यमाणो बोध्यः ननु विषयत्वेनजा [illegible] ति
[illegible] सामान्यादौ सत्त्वादत्र स्तस्त्रक्षणमाहे उपभोगे
तिायद्यपि साक्षात्मनो साधनत्वं घ्राणकादावव्याप्तं साक्षात्तरं परासाक्षारणा भो [illegible] ठा
साधनत्वं परमाणावपीति घ्राणकादिवृत्ती उत्तमिति यथाविरोधस्तथापि साक्षात्परंपरासाधारणभोग [illegible]
[illegible] साधनत्वं विवक्षितं परमाणामपि विषय एवाकार्यरूपयद्यपि व्याए वत्रिप्रकारेणाविभज्यानात्कार्यए
थिवी विषय एव घ्राणकेत्यादिना प्रदर्शितत्वादिति नतद्वयाविरोधः अत एवोक्तं तदुपभोगेस्याक्षात्तरं परया वा
जनयत्येवेति। कार्यं जातमित्यत्रजातपदं संपातायातं। अदृष्टाधीनमिति। अत्रचकार्यमात्रप्रत्यदृष्टस्य
हेतुतानसमवायसंबंधेनघटादाघधिकरणकपालादौ समवायेन तद्भावाद्व्यभिचारात् एतु स्तसमवायिसंब
योगेनादृष्टं कार्यमात्रे हेतुरितितात न्याय्यं द्रूपकार्योयिकरणगुणेनेऽदृष्टसमवा [illegible]

मु.टी.
५२

प्यात्मसंयोगाभावेन व्यभिचारात्। परंतु स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन तत्संहितत्वं बोध्यम्। इदं तु बोध्यं। अदृष्टस्य कार्यमा
त्रं प्रति हेतुत्वे तान साक्षात्। न हि सामग्रीसमवधाने दृष्टविलंबेन कार्यविलंबो दृष्टो येन तत्साक्षाद्धेतुः स्यात्। परंतु साम
ग्रीसंपादकतया आपक्षे परंपरयैव तदुपयोगः क्वचित्तु मेघसंचारादेः साक्षादेव तत्कृत अन्यथा सामग्रीसंपादकत्वस्य
वातपयत्तेरिति। एतदर्थमेव साक्षात्परंपरासाधारणजन्यत्वे बाधकमधीनपदस्य पात्रे पदं दृष्टाधीनेयत्युरुषीया
दृष्टाधीने। नेतत्कार्यमित्यर्थः तदुपभोगं। [illegible]। तत्पुरुषस्योपभोगं। तेन छायादिका
दिकार्यस्य तत्तत्पुरुषोपभोगसाधनत्वेव सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेंद्रियविषयभेदेन पृथिव्यास्त्रैविध्यं न सि
ध्येदतत्राह। शरीरेंद्रियविषयारिति। इति पृथिवीत्यस्य अर्थः। जलत्वजातौ प्रमाणमाह स्नेहेति। कारणतावच्छेदकतया
धर्मसिद्धौ बाधकाभावात्तस्य जातित्वमिति भावः। नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छे
दकत्वेन संभवतीति शंकते। यद्यपीति। तथा। कार्यतावच्छेदकं [illegible]
[illegible] वत्तस्य नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न देयमेवानुपपत्तौ ऽरणप
स्य दृष्टादौ फलानुपधायके कारणतावच्छेदकत्तयादृष्ट्वादिभातिमतयाः न्याप्तिभविष्यतीति तत्राह।

राम०
५२

त५
जलत्वे।

५३

त्तस्येति। इदं जलादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि क्षतिः तस्यानित्यत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः। जन्यजलत्वजातेः
जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः तदवच्छिन्नेति। जन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः नचैवं जलत्वस्याव्यापित्वेन जलत्वं न स्यादि
ति वाच्यं। जलत्वस्यांत्यावयवित्वेनुपगमात् न तु जलत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसंबंधेन स्नेहस्यैव कारणात्वमस्तु
तिरिक्तजातिकल्पनायां गौरवादिति चेत् जलत्वावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन वा कारणत्वे शीतस्पर्शत्वेन वेत्य
त्र विनिगमनाविरहाद्व्यतिरिक्तजातिसिद्धेः। लघुत्वमादाय कल्पनायेन विनिगमनाविरहाभावादिति। केचित्तु
मादिकं प्रत्याद्रेंधनादेः कारणत्वं निर्विवादं तत्राद्रेंधनत्वं च जलसंयुक्तत्वं तथा च जलसंयुक्तेंधनत्वेनेंधनसं
युक्तजलत्वेन वा कारणत्वे तत्र विनिगमनाविरहाज्जलत्वेंधनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया ज
लत्वजातिसिद्धिरित्याहुः परंतु स्यल जलवृत्तिप्रत्यक्षसिद्धजलत्वरूपजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेद
कतया परमाणुसाधारणजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदक [illegible] यो स्वरूप
तिरिविरहान्नित्यसाधारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावाच्चेत्याहुः नन्विति। पृथिव्यादावतिव्याप्तिरिति
योषश्शब्दस्नेहत्वस्य लक्षणत्वेपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह। अथ वेति। द्रवत्ववाप्यवाप्यत्वजातिमादायेव

ध५

(द्रवत्वेत्यर्थः न्न्दधेतिपाठे रूपाधिकरणेत्यर्थः ६

मु॰टी॰ ४३

तेज आदिश्च धर्मा

पावतिप्रसंगात् रूपवद्वृत्तीति पथ्याच वायुत्वं जातिस्तथा ये वह्न्यादेः पृथिवीत्वादिजातिमतिप्रपि व्याप्तावतिप्रसंग
वारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति साक्षादिति परत्वादिवारणाय द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं च द्रव्यत्वव्याप्या
व्याप्यत्वमात्रे। ननु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रात भावः रूपवृत्तित्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणात्तेनैव शेषप्रयोज
नाभावात्। यद्यप्यवश्यापस्थितिकद्रवत्वस्य वरूपस्थाने प्रवेशो युक्तस्तथापि वायुत्वादेर्वारणात्तत एवं च द्र
वत्वं वृत्तित्वाभावादेवमत्वादीनां वारणासंभवद्द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यस्यापि न देयमिति लाघवं तथापि मले
वरणः शुक्लद्वसादिना रूपघटितलक्षणस्य वोक्तत्वचलादिति लक्षणापदिष्टकारमलविरोधस्यादिति
तथा न क्तमिति ध्येयमि नेत्वनापनभुपगमेन चेदं तत्तेलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यमुलेत्वव्याप्यत्वेपिन
ह्रतिं जलघटान्यतरत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति। किंचिद्रूपवद्वृत्तीति पाठे तत्र शुक्लसदे
रूपपदं वा संपातायातं। एवमेव च व्याहृतिर भास्वरसलके नरसमवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदयोर्वो ध्या
पृथिवीत्वमादाय पटादावमतिव्याप्तिवारणाय भास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणेति। जलत्वस्य
शुक्लरूपसमानाधिकरणत्वादसंभवद्वृत्ति शुक्लेतरेति। तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय भास्वर

एम० ४३

रेतिशीतस्पर्शवेति। घपिशीतं [illegible] इति कोशात् किंवैनेवाचित्तात्तथापि विशेष्यस्पर्शशब्दस्य पुल्लिंगत्वात्तु द्वि
गतया निर्देशः स्पर्शरूपमित्यादेः पत्राप्रपदस्य क्लिबन्तत्पवेति। द्रव्यत्वव्याप्याया पृथिवीत्वरूपा जातिस्तामादाय
पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय प्रीतिक्तावृत्तीति। तेजस्त्वादिजातिमादाय तेजसादावतिव्याप्तिवारणाय मधुरवृद्ध
तीति शेषं दर्शितदिशा च संयानवनजलनीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरत आह। कालिंदीति। स्वसम
वापि संयोगसंबंधेन उपष्टंभकपार्थिवभागे नीलरूपप्रतीतिः कालिंदीजलादाविति भावः॥ अत एव ति
उपदर्शितसंबंधस्य जलनीलमिति प्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः। विपतीति। तत्रापदर्शितसंबंधघ
दिस्युत्तरेह रीतकी भक्षणोत्तरं प्रत्यक्षरामाधुर्योपलंभादिति पराणीयं। कल्पनागौरवादिति। अवयवरसाज
न्यस्य पृथिवीरसस्यापि संपणसाधावदर्शनादत्त दनुरोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पाद
कत्वस्वीकारे अतिनिक्तापि कारणाभावस्य हरीतकीमधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति भावः। ननु
जले मधुरो रसस्तथापि जंबीरजलादौ अम्लरसस्यापि रसस्यापि स्वीकारे बाधकाभाव इत्यत आह।

स्यानुभवसित्यत्वान्मधुरएवेतियुक्तं एतेनहरीतक्यादौ जलसंयोगेनमाधुर्य

मु.री.
४४

पृथिवीत्वस्येति। आम्रत्वादिजनकतावच्छेदकत्वादिति यद्यपि पृथिवीत्वस्य आम्रत्वादिजनकतावच्छेदकत्ववन्मधुरजनकतावच्छेदकत्वमप्यस्तीति तुल्यं तथापि हरीतकीभक्षणोत्तरं जलेपि मधुरोपलब्धेस्तत्र मधुरस्वीकारस्यावश्यकत्वाज्जलत्वेनापि मधुरं प्रति हेतुत्वं कल्प्यते इति भावः। नव्यजंवीररसलिप्तादावम्लप्रत्ययस्य जलत्वेनाम्लरसेपि तुल्यवदेव तत्र आह जंवीररसादाविति स्वसमवायिसंयोगेन जंवीरगताम्लरसप्रतीतिस्तद्वत् जले परंपरया प्रतीतिः हरीतकीवत्तु मधुरस्य न किं न भवेदित्याह पृथिवी अम्लप्रतीतेस्तत्राम्लरसावृष्यत्वात् तस्यैव तद्वत्तज्जले परंपरया प्रतीतिः हरीतकीयगतमधुररसस्य ... ककर्कटीभक्षणोत्तरं जलस्य तिक्तरसस्य रसाभावान्न हरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः। ककर्कटीभक्षणोत्तरं रसनाभिमवात् तिक्तरसो जलस्यादितिरत्र नलपानात्पूर्वमपि कर्कटीतिक्तरसोपलब्धेः। ककर्कटीभक्षणोत्तरं रसनाप्रवर्तिपित्तस्य तदीयतिक्ततापत्वे वेधकमित्वाच्च वस्तुतो निर्वायपीतनिर्मलगंगाजलमाधुर्येस्तत्प्रत्ययेन कल्पनागौरवं परं तु हरीतकीकषायपवन्मधुररसोप्यस्ती क्रियते तद्घृतकण्ठजलसंयोगेन ततऊतरसोत्तरस्य फलवलात् परिचितुत्ररूपवदितिरत्रे समानाभावाद्बहुणा विरोधेन नारसवहरी[illegible]नकोरसप्रतीतिस्तत्र वपवधुररससत्त्वोपरपरं पेत्युच्यते तेन तदा जलस्य मीयोगोहरीतकीयवयवगतमाधुर्यस्यैववत्वं क

जी
अ४

एम.
४४

हस्यपानं। जलत्वज्ञातावनुमानांतरं प्रमाणमाह एवमितिनन्नत्वाभावेपि चंदनादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभिचारेण कथं जन्यत्वेन तत्र हेतुत्वमत आह घटेति एवं शीतस्पर्शस्य फलं तत्साधयति। तेजःसंयोगादित्तात्र जलेविवृचपिच्छतचूर्णकासंभवमपरिष्ठात। घृतादावित्यत्रादिपदेन तैलादिपरिग्रहः। जलस्य वृत्तिहरत्येनेत्तरत्वाच्चपस्पेयोगेनप्रतीयतेइतिशेषः। तेनाघृतादौसमवायेन स्नेहनिरासेन जेनरएवृत्तिस्नेहस्यावांतरविशेषाभावात्सनोत्यर्तितः। तदवच्छिन्नजनक[illegible]तदेवातन्मजेलत्वमेवात तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वमितिभावः। अथैर्वेरीत्यापरमाणव्यावृत्तमाध्वरणकंजयुक्तमेकेपरमाणुसाधारणं द्वितीयमितित्तत्त्वत्वपोभेदेभेदायहृदुकुत्तरतिवृत्तमुनियतपोग्यक्तिवृत्तित्वादितिएवमग्रेपितैलादावित्यत्रादिपदेन क्षीरपरिग्रहो न तु घृतस्यातत्रनेमितिकद्रवत्वस्यसमवायेनेवसत्त्वात्द्रवत्वमित्यनेनसंग्रहाच्चपसंयोगेनप्रतीयतेइतिशेषः। ननु तैलेजलसत्त्वेतैलस्पदहनानुकूल्यनस्याजलस्य दहनप्रतिकूलत्वादित्यत्राह स्नेहप्रकर्षादिति। प्रकर्षस्नेहस्य जलस्पदहनानुकूलत्वमेव अप्रकृष्टस्नेहस्यैवतस्य दहनप्रतिकूलत्वादिति भा

जा.

४९

५१

मु॰टी॰
४५

वञ्चतिवह्नरीति। स्नेहनिरूपणावसरेऽतिशेषः। प्रथमवदिति षष्ठीसमर्थाद् इति इत्यभिप्रायेण एवं व्याख्येयम् इति ए
वमग्रेऽपि। जलीयशरीरमिति। तत्त्वपार्थिवावयवेरूपष्टब्धं। एतेन जलमात्रेह स्तपादादिव्यवस्थाया अनुसंभवेऽपि न क्षतिः।
ननु तादृशशरीरे मानाभावात् अनुपलंभादित्यत आह। करुणालोक इति। तत्र च चक्षुर्त्तिरेव प्रमाणमिति भावः। गंधेति।
रसव्यञ्जके मनसि व्यभिचारवारणाय गंधाव्यञ्जकत्वं इति। कासारः सरः। करकादि इत्यत्र आदिपदात् कूपादिप
रिग्रहः। स्वकठिनत्वादिति। कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः। विलीनस्यत इत्यस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी। क्वचित् विलीनपारिशेषा
ठः। स च मूलस्य विलीनतापादवत्त्वरूपापाजलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः। ननु विलीनताने निर्विकं द्रवत्वमेव त
दुक्तमस्मरणादिति तत्त्वत्र न जलत्वव्यञ्जकं। पदि च विलीने तस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नुष्ठसतीत्यर्थस्तथापि करकादि
नाशोत्तरं द्रव्यान्तरोत्पादात् तत्र द्रवत्वजन्यत्व न तत्पोप्यत्पस्त नैकरकादिपुञ्जे जलत्वसिद्धिरिति भावः। ननु हि
मकरकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय इत्यत आह। अदृष्टविशेषेणेति। इतिजलीयं घटः इत्यस्यं चेति
ग्मत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः। ननु कथं तर्हि जन्योभयस्पर्शसमवायिकारणभिन्ने परमाणौ तेजस्त्वजातिसि
द्धिरित्यत आह। तस्यापीति जलत्वस्यापीत्यर्थः। जलत्वस्य वेति। पृथ्वी च जन्यजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत राम॰

४ दृश्याखां नष्ट सो जा। अत आह। पृथ्वी व्यमिति। तथा च [illegible] ४५

स्पर्शन भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेति प्रसंगाभावात् भास्वरत्वं जातिविशेषः स एव तेजो लक्ष

पाजलत्वपरमाणौ जलत्वजातिसिद्धिस्तथा जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेद[illegible]कतया तेजःपरमाणावपि तेजस्त्व
रूपजातिसिद्धिरित्यर्थः। तदनुपलम्भात्। समवायेन विनस्यगानीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजः संयोगत्वे
न हेतुत्वात् तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं। चन्द्रकिरणादौ व्याप्त्या दिनारल्लाकिरणादेः संग्रहः। तत्रापि चन्द्रकिरणा
हृप दावपि। ननु तर्हि आ[illegible]प्रतीतिः कुतो नेत्यत आह। किंत्विति। तदंततः पातिजलस्पर्शेनेति। चन्द्रकिरणानां तेज
स्त्वाभाशीतस्पर्शेनेत्यर्थः। ननु वह्न्यादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभूतत्वात् अत्र प्रस्थापत्तिरत आह। चक्षु
रादौ चेति। मरकतकिरणादौ इत्यादिना स्वर्णस्य परिग्रहः। स्वाद्वुष्णस्पर्शकृत् भास्वरमिति मूलेन तत्र स्यूलेति स्वरूप
मात्रवृत्तिः सत्त्वव्याप्यत्वे। नतु रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याभावाद्ध्वान्ते [illegible] नापर्जिशितिशङ्कते
तद्रूपाग्रहइति वेष्यानरादस्वामृषत्वे तत्प्रसंख्याद्यिगुणानामपि चोऽस्यत्वेन स्यादिति प्रागुपमात्र हेतुत्वा
भावादित्यपि नास्य चिन्तं। अस्पदीयरूपेणेवति। पार्थिवरूपेणावेत्यर्थः। भूतात्तरमाहावहे त्विति। शुचवर्णादि
रूपेतेजसि तस्तत्त्वादिति। तेन नना संभवदिति भावः। ए पार्थिव इगोत्तिनेमितिकद्रववत्त्वेरूपेनोत्ति मा[illegible] पार्थिवादस्वात्या
प्तिवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्भाणीति। वायुतेजोमतरत्वमादाय वायौ वातिव्याप्तिवारणायजातीति। परकी

प्रपिव्यवत्तेति। पृथिव्यव्यवल्लिवापुत्वादिकमादाय वायवादौ अतिव्याप्तिवारणाय वेद्रुति द्रष्टव्यं

मु.टी.
५६

यस्पर्शादिति गंधाव्यंजकत्वादित्यपि हेत्वंतरसूचनायादिपदेन गंधादिपरिग्रहः चक्षुषः परकीयरूपादिव्यंजकत्वाद
सिद्धिवारणाय स्पर्शपदं अत्र केचिदाहुः चक्षुर्विषयासंबद्धमेव ग्राहकं अपि प्राप्यकारि स्यात्तु दारसनादिवदधिष्ठान
संबद्धग्राहकं स्यात् नचैवं गोलकासंबद्धग्रहणात् किंच यदि चक्षुः प्राप्यग्राहकं स्यात्तर्हि स्वतोऽधिकपरिमाणावग्र

खलुग४

हीयात् नैवरंजनिकापरस्युच्चैर्घ छिन्नतिशाखाचंद्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानोपपत्तिः शीघ्रगतिक्रमेण प्राप्यग्रहणे हि क्र
मेण ग्रहणं स्यात् न तु तुल्यकालमुपलंभः अनुभवति तु उन्मीलयत्येव नयने शाखां शीतमयूखं च एवं च प्राप्यका
रित्वानुरोधेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरंगीक्रियते गोलकस्य चंद्रादिप्राप्त्यसंभवात् अप्राप्यकारित्वे तु गोलकमे
व चक्षुरस्तु न तु तैजसमिति तदमते अधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहिणां प्रदीपप्रभाणामिव चक्षुषोपि प्राप्यकारित्वसंभवा
त् एवमुत्तरग्रहणस्य च गोलकनिर्गतस्य महत्त्वसूचकः प्रथमत्वेन प्रदीपप्रभायामिवोपपत्तेः स्वाधिकपरिमा
णावच्छिन्नग्राहिणामित्यादिरूपव्यभिचारात्तेहदृष्टनियमाभावाच्च तुल्यकालग्रहणं चासिद्ध[illegible]मेव तदभिमा
नस्य कालसन्निकर्षेणैवोपपत्तेः अचिरेण हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयात् एवं चीनाचलचक्षुषो वले
विन्यस्तभगवतिमरुत्वमालिनि भवनोदरे वालोक इत्यभिमानो यो कानां स्पष्टत्वाद्युः आलिकाचार्यैश्च सर्वो

स्तु।

ना
रम.
५८

न च तथापि प्रदीपमिति घटितकल्पनया पृष्ठवर्तिविरार्पत्रसरेणुपपत्तिरिति वाच्यं। पृष्ठालोके श्चक्षुषोनुत्पादस्वत्वपाप्यंगीकारात्प्रति
विबन्धायेन दोषविशेषस्यदृष्टपोरप्यावश्यकत्वात् ४

त्वालोकाभ्यामारब्धेन चक्षुषा तावद्दर्शसंस्पर्शेन युगपत्तावद्दर्शग्रहणमिति शाखाचंद्रमसोस्तुल्यकालग्रह
णमुपपद्यत एवेति तन्न शोभनं वस्तुतो ह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेपि सत्त्वात्पृष्ठभागस्थि
तपदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्थबाह्यालोके सूक्ष्मरूपादिमानाभावइति चेत् ग्रहेणास्य बाह्यालोकेर
पि तद्रूपादिमानाभावः तदनभ्युपगमेपि चास्य चक्षुषोपपादनस्यानुपदमुक्तत्वादिति लाघवादाह अथ
वेति तैजसत्वे किं मानमिति पृथ्वीपार्थिवं नेमिति करत्वात् दित्वजमोनुस्यापार्थिवत्वसाधने वसत्वादि
त्याशयः समाप्तेनेति स्ववर्णमित्तन चात्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य सवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससवर्ण
स्य चानुमानात्सिद्धेः पक्षस्याप्रसिद्धिः धर्मशा स्वर्पीतिमद्द्रव्येपि स्ववर्णपदप्रयोगात्स्यापि स्ववर्ण
पदवाच्यत्वपासवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपि बाधतादवस्थ्यं दीतिवाच्या अस्यतानलसंयो
गाद्युच्छेदवृत्ताधिकरणात्तस्यैव पक्षता वच्छेदकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च प
क्षतावच्छेदकहेतुभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् अत्यन्तमिति वधकदीति
जलमध्यक्षक्ष्यमानघृतादौ व्यभिचारवारणाय सतिवधकहेतिअग्निसंयोगान्नाश्यद्रवत्त्ववत्त्विघृता

५६

क५

न२

मु.टी.
४०

दौ व्यभिचारवारणाय संयोगे दत्ते तत्ताहश द्रव्यत्वस्य स्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगासमानकालीनत्वात्त्वव्यभिचारः। अतश्छिद्यमानद्रव्यत्वादिस्यस्यानुच्छिद्यमानद्रव्यत्वाधिकरणत्वादि पीनत्तच्छिद्यमानद्रव्यत्वानधिकरणत्वादिति। गगनादौ व्यभिचारात्तेष्वपि सिद्धान्ते शङ्कितामप्रयोजकतां निरस्यति निचेति। अग्निसंयोगनाश्यत्वादिति। एतच्चोपलक्षणं। अग्नेरपत्यप्रथमैर्हिरण्यमित्याद्यगमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्कत्वादिति। एतेनाश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे आश्रयनाश्यद्रवत्वव्यावृत्तेनोतिविशेषणं कल्प्यमित्यादि विजातीयद्रवत्वनाशप्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुतास्त्वौ कार्यमत्र चैवं द्वात्यसुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितमनुकूलतर्कोऽसङ्गतः। सुवर्णस्य पृथिवीत्वेपि तद्रीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाश्यत्वावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्। अत्यन्ताग्निसंयोगेपि नाशापत्तेरसम्भवादित्यपास्तं। आदृष्टं रंगोतस्यापीति मग्नरूपत्वाच्च यस्य प्रकारान्तरेणासुवर्णस्य तेन तत्साधयता मतमुपेक्ष्य स्यति। अपरे त्वित्यादिना। तत्प्रतिबंधकं। रूपपरावृत्तिप्रतिबंधके अग्निसंयोगस्य तैजससुवर्णेपि सत्त्वाद्रक्तपीतिमेति। माधौ विजातीयपद्मरूपस्यावयवितैजसपदार्थे हेतौ सप्तमतमग्निसंयोगरहिते एवं रूपविजातीयरूपोनाधारे घटे व्यभिचारणाय। अत्रहेतोर्पीयीतंदेयतेनतेजे स परमाणौ न व्यभिचार एम०

वारे०

४०

(यद्यपि द्रव्यत्वाभावादित्येव बाधानुगुणं तथापि तादृशत्तेजो भागेष्विव वायुभागेष्वेतत्कल्पनीयमित्याशंको छित्त्येतत्त्यापकताऽवोगमकं यदिति।

पाकयुंचिरग्निसंयुक्ते घटे तद्वारणाय तत्संयोगेतेति। नचाप्रयोजकता। विरोधिद्रवद्रव्यसंबंधं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य एवं रूपविजातीयरूपजनकत्वादिति भावः। तच्च द्रवद्रव्यादन्यदेव प्रतिबंधकं वाच्यं। अदृष्टकल्पनाभावाज्जलस्य तत्रासम्भवादिति भावः। तेनत्वंनियमादिति। वायौ वादेरूपाभावादिति भावः। नचाधूकारपीतरूपाश्रयद्रव्यग्रहापत्तिः। सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्त्वादिति वाच्यं। उद्भूतानभिभूतयालोकसंयोगस्य द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात्सुवर्णरूपस्य चाभिभूतत्वात्। नवतदानीपीतरूपस्यापि ग्रहात्सजातीयग्रहणकेतस्मग्रहणेन सुवर्णरूपस्यति नतस्याभिभूतत्वमिति वाच्यं। लघुतया सजातीयसंबंधस्यैवाभिभवपदार्थत्वात्। नचतयापि धकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिरिति नाभिभूतद्रव्यप्रत्यक्षे आलोकसंयोगस्य हेतुत्वादिति वाच्यं। सुवर्णाभिन्नपत्तेजसादिन्न द्रव्यप्रत्यक्षे प्रत्येवतस्य हेतुत्वादिति न व्याप्तिः। सुवर्णे पार्थिवमेवपीतं स्वर्णं हुतमितिस्यात्सर्वघेनद्रव्यत्वप्रतीतेर्भमत्वायोगात्तद्वुतंद्रुतरमितिप्रतीतेर्द्रवत्वस्याप्यत्पतोच्छेदात्पृथिवीत्वस्यपीतरूपसमवायिकारणतावच्छेदकत्वाद्रूपनाशेतादात्म्येन सुवर्णस्य वि

रू.५
र.५
ग्रपसं ४

ऐधित्वा च्चनपीतरूपनाशइतिवदंति॥ इति तेजोनिरूपणं॥ वायोः प्रमाणं दर्शयितुं लक्षयति अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तुपवनेम
तइतिउक्तं॥ तत्रापाकजादिपदानां क्रमेणव्यावर्त्यमाह। अनुष्णाशीतस्पर्शेति। उक्तमपाकज इत्यादीति। पृथिव्यपाकजा
नुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वे घटादावतिव्याप्तेः तथा पृथ्वीपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वस्याप्यप्रसक्तत्वसाक्षाद्व्याप्यजाति
मत्त्वपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्ति तदनुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थो वसेय।
।एतेन स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वकथनेन। तज्जनकतावच्छेदकमिति। तथा च विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेद
कतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यर्थः। रूपरसगंधशब्देतरविशेषगुणवद्भिन्नत्वावच्छिन्नस्य वानिमित्तकारणतावच्छेद
कतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि तत्त्वम्। तत्त्वं मन्ये स्पर्शादिद्वयं कुइति। स्पर्शादीनि लिंगानि यस्य तत्तथा मुक्ता
वल्यां ध्वनीति। धृतिश्च गुरुत्वेनाद्रव्यस्यापतनं॥ विजातीयस्पर्शजनितानि त्रीणि तन चतुष्कमनुमानादिस्थ तत्र ने
नानुवृतं॥ अत्रानुमितिप्रकारस्तु यो यं रूपवद्द्रव्यासमवेतस्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शवत्। अ
त्र पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्द्रव्यासमवेत इति पक्षविशेषणं एवमग्रेपि रूपवद्द्रव्या
भिघातेयायं पर्णादिषु शब्दसंतानः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः। अविभज्यमानावयवद्रव्यसंबंधि

शब्दसंतानत्वात् दंडाभिहत भेरीशब्दसंतानवत् पक्षे व्याघाभिघातजन्ये निसिद्धसाधनवारणाय सतीत्यादि पक्षविशे
षणं॥ विभागजन्यनिशब्दे व्यभिचारवारणाय हेतौ विभज्यमानत्वादि। एवं नभसितरणात्मूर्त्तं नमिलविमानादीनां धृतिः स्प
र्शवद्द्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठित[illegible]धृतित्वात् नौकादिधृतिवत् जलादिगतेतरणादौ सिद्धसाधनवा
रणाय नभसीति पूपलसंयोगहेतुकधृत्यादौ व्यभिचारवारणायास्मदादीति। एवंरूपवद्द्रव्याभिघातमंतरेण
तृणादिकर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विशिष्टकर्मत्वात् नदीपूराहतकाष्ठादिकर्मवदिति। अयमेव ह्यत
इति। अत्र आत्मनिरूपणावसरे हृत्यर्थः। मलय वेदनित्य[illegible]ताद्युक्तमिति। एवं वृत्तं लघ्वादित्यर्थः। नित्यतादी
त्यादि नान्नित्यत्वपरिग्रहः। न च केवाध्यमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति सत्त्वात्पांवाप्यादिविघूरोति। तत्र चेतेषु मध्ये
अयोनिजं। अयोनिजमेव तत्प्रयोजनं। पिशाचादीनामिति। मरुतां लोकप्रसिद्धमिति शेषः। ननु वायोरत्वाच्छद्विवाय्वा
पारणाभावात्करणा[illegible]घ[illegible]भावेन चाहरणविहरणाद्यभावात्कथं भोगायतनत्वमिति तत्राह। परंत्विति। ज
लीयतैजसशरीरस्याप्याप्यस्य तेजसात्मकेरणसाधुत्वमभिप्रेत्य साधारणेन समाधानमाह जलीयतेज
सवायवीयेति ननु कथं तेहि जलीयत्वादिव्यपदेशस्तत्राह। जलादीनामिति। अत्रैव गौतमदिपयाविशेषः।

मु॰टी॰
५१

अधिष्ठानादिः शरीरव्यापकमिति। न च नखलोमकेशणां त्वगिन्द्रियानाधारत्वादसंभव इति वाच्यं। तेषां संयोगिद्रव्य
त्वेनशरीरत्वाभावात्। मूलस्य स्पर्शत्वगिन्द्रियमित्यस्य स्पर्शे विशिष्यत्वगिन्द्रियमित्यर्थः। एतेन देहसहजावरणत्वगिन्द्रियमु
तोत्तत्त्वपार्थिवप्रत्यक्षसिद्धं चेत्तिनेन्द्रियं न चु वायवीयमितिपरास्तं। त्वगिन्द्रियस्य लक्षणमाह। स्पर्शेति। काय
मात्रे जनककालादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शग्राहकमिति। त्व
कात्वगिन्द्रियमित्यर्थः। तच्चेति। त्वगिन्द्रियं चेत्यर्थः। पुरुषस्पर्शत्वाभिव्यंजकत्वादसिद्धिवारणाय रूपाद्यव्यंजकम्
ध्वइति मनसि व्यभिचारवारणाय रूपाद्येति। चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि वोध्यं।
नासिकासलिलस्थस्वेदः। अथ क्रमप्राप्तं वायुं निरूपयति। प्राणादिरेव तिकथं तत्प्रयानादिव्यवहारइत्यत आह।
स्थानभेदादित्यर्थः। क्रियाभेदाच्चेति। मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः। मलादीनामधोनयनाद
पानः। आहारपाकार्थं वह्नेः समुन्नयनात्समानः। ऊर्ध्वनयनादुदानः। नाडीमुखेषु वितननाद्व्यानइति
क्रियाभेदाच्च पंचसंज्ञा लभन्ते न तु सत्ताभेदेनभेद इति भावः। इतिवायुग्रन्थः। आकाशेति। काल

राम॰
५१

पारणा५७

ए

त्वं दिक्त्वं न जातिरित्यप्येवक्तव्ये तल्लाघवेनोत्तेव प्रसंगाद्युगपदभिहितं। न जातिरिति। अनेकसमवेतत्वाभावादितिशेषः।
तेनैकव्यक्तित्वस्य जातिप्रभावेहेतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रयुक्तमे। किंत्विति। आश्रयता चात्र समवायेनविवक्षिततो
नकालस्य तु गगनाधारत्वेन शब्दाश्रयत्वोपनमतिः। सोऽलवशेषिकपदवैयर्थ्यमाशंक्याह। विशेषिकरतीति। द्रव्यं
शब्देइतिमूलसाधारणो त्वपेणे तेन विशेषणेन तुक्तथनेन न प्रमाणमित्यस्याकाशइत्यादिः। तत्त्वशब्दः पृथिव्या
घष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवं रूपं वाध्यादर्शितं सूचितं। अत्राऽनु
मानेस्वरूपासिद्धिं परिहरन्नाह तथाहीति। घटादौ व्यभिचारवारणाय वसेषणाय पि॰। आत्मविषयभि
आत्मव्यावृत्तये वहिरिंद्रियग्राह्येति। स्पर्शवत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय जातिमदिति। एतच्चानुमानमग्निमद्रव्य समवेतत्व
साध्यकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति वोध्यं। गुणत्वोत्तीति। नपरेतदनुमानेनात्कार्यं परिशेषानुमानेनेत्तो विश
व्याप्तिसिद्धिं निरुक्तविशेषणासिद्धौ कारणमाह शब्दोनस्पर्शवद्विशेषगुणइति न स्पर्शवत्तद्गुणसर्पवित्त्यादि इ
तत्प्रत्ययविशिष्टगुणइत्यर्थः। अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति। अकारणगुणपूर्वकेति समवायिसत्त्वादि
त्यर्थः। हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं पाकजेतिनेलपरमाणोरिति। अनित्यानामपि तेजरूपादीनां केषांचिदग्रिमयो

मु.टी.
५०

गासमवायिकारणकत्वात्केषांचित्कारणगुणपूर्वकत्वादत्रोपस्थानदिक्कालेति शब्दस्त्वचेन्नैतेनवहिरिन्द्रियेति मनसोऽ
न्यदिन्द्रियं वहिरिन्द्रियं तन्मात्रग्राह्यत्वादित्यर्थः एतेनात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं वाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यपि तत्राऽतिप्रसक्तमतो
नापिरूपादिग्रहणादिति निरस्तं इत्थं चात्रानेनप्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्याणाम् तत्सिद्धौ च सिध्यतीति एवोक्तप
रिशेषानुमानेन सिध्यतीत्यर्थः नचैतत्सर्वं तदोपपद्यते यदि शब्दस्य विशेषगुणत्वं किंचित्प्रमाणस्य तत्तत्रैव चमा
नेनेपश्यामइतिचेन्न शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सतिलौकिकप्रत्यासत्याऽहिन्द्रियग्रहण
योग्यतारहितस्य च सत्तागुणत्वव्याप्यजातिमत्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् प्रभात्वमादाय व्यभिचारवा
रणाय गुणत्वव्याप्येति गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं सत्यंतं संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय
द्वितीयं सत्यंतं सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनास्वप्रकृते हेतोरभावे पि तत्र हेतुनेरेव विशेषगुणत्वं च
सखनीयमिति एवोक्तानुमानेन बाधः स्वरूपासिद्धिर्वाशंकते नचेति वायावितितथा च स्पर्शवैद्गुण्यत्वस्यात्र
सत्त्वात् दमात्वसाधनेबाधइतिभावः कारणगुणपूर्वकत्वकथनं तु अकारणगुणपूर्वकत्वघटितहेतोः स्वरूपासिद्धि
प्रदर्शनार्थम् अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति चनेति स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगित्वघटितेऽस्मिन्नत्वेनेत्यर्थः नन्वत

राम०
५०

याप्याकाशेप्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमितिनोपन्यस्तमितिचेन्न चाक्षुषत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सति उद्भूतरूप
वत्त्वस्याकाशेऽसंभवेनचाक्षुषःप्रमाजनकत्वासंभवात् ननु पृथिव्याकाशेन चाक्षुषस्तद्देहपसीमिचाक्षुषो पि
करणत्वेन किंभासमानहेति चेदालोकस्येवेति कल्प्यमन्याकाशो पशरीरविषययोः प्रदर्शनमेव पृष्ट्यवक्तव्यमि
न्द्रियप्रदर्शनयरेन्द्रियं तु भवच्छ्रोत्रमित्यनेनानुपपन्नक्रियते द्रव्यत्वाशंकाह तत्रचेति आकाशत्वस्यैवक्वणि
शब्दे स्वावच्छिन्नमाकाशं चैत्रश्रोत्रमित्यभिप्रायः इति भावः नव्यास्तुशब्दानिमित्तकरणत्वेन कर्णस्य स्यैव
शब्दसमवायिकारणत्वमपेक्ष्यस्य शब्दसमवायित्वं जीवस्यवाऽस्त्वन्यत्र विनिगमनाविरहः नाच स्पर्शवत्स्व
वायिकारणत्वेनचेश्वरस्य शब्दसमवायित्वं गीतेऽनावादिवद्ध्वस्यापिमानसत्वापत्तेः अदृष्टवत्त्व
निवंधकत्वकस्यचातिगौरवान्नचैवकर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नाकाशस्यकथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यं
तथाविधस्येश्वरस्य श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः स्वेनत्वास्त्वमदगादीनामेव गुणः शब्दः शब्दप्रतिमदगात्वा
दिनासमवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपि मृदंगत्वादिनानिमित्तकारणतायाः स्वीकारात्
दीर्घशब्दइतिप्रतीतिस्त्वनवत्तत्रवच्छेदकत्वविषयमानो भावात् अन्यथावच्छेदकतारव्याप्यरूपस्य

धस्यास्यत्रसमवायस्यकल्पनेगौरवादितिवदंति तिकात्राशयः समवेतस्यानांजनकत्वतिकार्यत्वावछिन्नंप्रति
निमित्तकारणमित्यर्थः अत्रचकालिकसंबंधावछिन्नकार्यत्वावछिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणतयानिमित्तत्वं
कालस्यलक्षणं कालिकसंबंधावछिन्नेतिकारणादिरूपेधिकरणेतिकारणादेरपिस्वरूपोनोतिव्याप्तिरितिध्येयं।
नचकार्यमात्रंप्रतिकालस्यनिमित्तकारणत्वेकिंमानमितिचेदत्राहुः अथघटोभविष्यतिघटःपटोभविष्यति
इत्यादिप्रत्ययेस्तत्तत्कार्योत्पत्तेरधिकरणत्वेनकालोविषयीक्रियतेतदुत्पत्त्यधिकरणत्वेनव्यवहारविषय
स्यचतदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात्तत्रतदुत्पत्तिहेतुत्वस्यतदधिकरणत्वव्याप्यत्वात् एवंतत्तत्कार्यविशेषंप्रतितत्तत्का
लविशेषस्यहेतुत्वसिद्धेर्विशेषपरीतिव्याप्त्याकार्यमात्रेकालस्यहेतुतासिद्धिरिति साचहेतुतानिमित्तका
रणतैव नचकालस्यकार्यमात्रेनिमित्तहेतुत्वेनसंभवति स्वसमवेतेवेदृष्टयत्कसंयोगविभागपरत्वापरत्व
प्रतिकालस्यसमवायिकारणत्वेनतदन्येत्वघटितस्यनिमित्तकारणत्वस्यतत्राभावादित्याचार्योक्तिःशंक्य
स्वसमवायसंबंधेनघटत्वादिकंप्रतितत्तत्समवायिकारणत्वेपिकालिकसंबंधेनघटत्वादिकार्यंप्रतिनिमि
त्तकारणत्वस्यानपायात् एवमेवकार्यमात्रेदिशोपिनिमित्तकारणत्वंबोध्यंमुक्तावल्यांतत्रेतितत्रकाले। राम०

४ एवेदानीमित्यादिप्रत्ययविषयः। तथा चेदानीं घटो न तदानीमित्यस्यैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले ध

जगतामाश्रयइतीति। कालःसर्वेषामितिप्रतीत्यासर्वाधिकरणत्वेनकालसिद्धिरितिभावः ननु ताद्दशप्रतीतिर्दिशि
पिरिपिकालान्तरातिरिक्तकालस्यकल्पनेगौरवादतो नकेवलमनयाप्रतीत्याकालःसाध्यतेपरंतुप्रमाणांतरेणासिद्धेका
लेप्रकृतप्रतीतिर्बलात्सर्वाधारत्वकल्प्यतेइत्याह इदानीमित्यादिनाअस्यपरिष्कृतादिकमितिइदानींतदानीमिति
प्रतीतिर्महाकालंविषयीकरोतीतिनवाच्यं तथासतिइदानींघटोनतदानीमितिप्रत्ययानुपपत्तेः नवतत्क्रि
याविशिष्टोमहाकालोघटोनतत्क्रियाविशिष्टमहाकालइत्यर्थइतिवाच्यंतथासतितत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाला
प्रसिद्ध्यालाघवेनतत्तत्क्रियायाएवताद्दशप्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वादिति इतीत्यनंतरंस्वाश्रयतपनसंयोगि
संयोगएवसंबंधोवाच्यस्तत्रेतिशेषः नचकालेनसहघटसंबंधघटकआत्मामितिवाच्यंसत्त्वाकाशदिगात्मनांवि
निगमनाविरहणातिरिक्तकालस्यवस्तुस्थापनात् इत्थंचातिरिक्तकालसिद्धौहेत्वर्थःसम्पन्नः इति। कालःसर्वेषा
मितिप्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादितिभावः परत्वापरत्वेबुद्धिमितिजज्येष्ठे परत्वप्रत्ययःकनि
ष्ठेचापरत्वप्रत्ययःसचपरत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापरत्वेचसासमवायिकारणाभावकार्यत्वा
त्तत्रासमवायिकारणंचयोतिःकालपिंडसंयोगएवेतिपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया

मु॰टी॰
५२

कालसिद्धिरितिभावः परत्वापरत्वयोरित्यस्यैवव्यक्तमुचितत्वेपितद्बुद्धिपर्यंतमनुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दृश्यं
पिंडंनचपिंडगतरूपादेरेवपरत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यं कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायावप्युत्पत्त्या
व्यभिचारात् अतएवपृथिवीपिंडसंयोगस्यनतत्रकारणत्वं पृथिव्यसंयुक्ते पदार्थेपिताद्दृशपरत्वापरत्वयोरुत्पादे
नव्यभिचारात् नन्वेतथाप्याकाशदिगात्ममनोभिः पिंडसंयोगस्यतथात्वंस्यात् किंकालकल्पनयेत्यतआह लाघवादिति
आकाशादिगतसंयोगस्यतथात्वेनीवात्वाभिः प्रत्येकं विनिगमनाविरहादात्ममनसोरानंत्याच्चानंतानांतथात्वेकिं
तुलाघवादितिभावः कालएवतथात्वेनकल्प्यतइतिभावः ननुपरिकालएककएवतत्तत्क्षणलवकाष्ठादिनानाव्य
वहारस्तुतत्रनस्यात्तच्चएकस्मिन्नेव घटेघटः कलशःकुंभइतिव्यवहारवदत्रापिक्षणादिनानाव्यवहारेबाधका
भावदितिवाच्यंएकस्मिन्विरुद्धनानाव्यवहारयोगात् नहिघटत्वकलशत्वादिकंमिथोविरुद्धंक्षणत्वदिनत्वादिकंतु
विरुद्धमेवनहिदिनेक्षणइतिप्रतीतिरस्तीतिशंकतेनन्वेकस्येतिसमयभेदःसमयभेदव्यवहारः विचित्रव्यवहा
रविषयत्वमितियावत्एकस्मिन्विरुद्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादितिभावः उपाधिभेदादितितथाचैकस्यैव
कालस्यकिंचिद्धर्मविशिष्टस्यक्षणत्वंकिंचिद्धर्मविशिष्टस्यदिनत्वं नतुकेवलंकालस्येतिभावः स्वसमुपस्थ

एम॰
५२

प्रागभावा

णंतादृशोपाधीनांभेदक्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वंननुमहाकालस्यतस्यपिद्बुद्धवं स्वजन्येतिस्वक्रियाघटगतेक
क्रियानाशोत्तरोत्पन्नतज्जन्यक्रियांतरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्यप्रथमकर्मणःक्षणत्वंचतुष्टयावच्छिन्नः क्षण
त्वापत्तिरतःस्वजन्येतिनन्वेवंप्रथमक्षणक्षणव्यवहारोपपादनेपिद्वितीयक्षणकथंतदुपपादनेनतत्रक्रियाजन्यवि
भागेसत्त्वेविभागाभावात्नचद्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियांतरस्येवनिरुक्तविशिष्टस्यतत्रक्षणत्वमितिवाच्यंप्रतिस्व
पूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभागइत्यर्थः तेनस्वजन्यविभागस्यपत्तिकिंचित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्यद्वित्रिक्षण
क्षेत्रित्वेपिपर्याप्तिकिंचिद्विभागस्यस्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्यतथात्वेपिचनक्षतिः तत्तोक्षणत्वत
यपादकमुपाधिमाहपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावोवेतिस्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाश
वच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाववदित्यर्थः ज्ञातिक्षणाः कश्चिदस्तिकएवेतिसंयोगनाशावच्छिन्नविभागोवेति
पाठः सचप्रामादिकः प्रथमद्वितीयवत्तृतीयक्षणस्यएकेकोपाधेरेवाभिहिततयात्तृतीयक्षणोत्पादियाभिधाने
संदर्भविरोधापत्तेःउत्तरसंयोगस्येवविभागनाशकतायाः सिद्धांतसिद्धतयानिरुक्तोपाधेःक्षणद्वयावस्था

तु

पिनः स्पर्शत्वायोगाद्याप्रतिबन्धकत्वात्प्राथमिकोष्णस्पर्शहस्तादपूर्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेणायोजनीयः चतुर्थ
क्षणोत्पन्नमाह उत्तरसंयोगेति। ननु नाशेऽपि उत्तरसंयोगोत्पत्तेस्तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगोत्पत्त्या तद्धि शिष्टक्रमेण क्षणचतुष्ट
यावस्थायिनः स्पर्शोत्पत्तिस्तिरस्ता। ननु तेतादृशस्पर्शो महाप्रलयान्त्यक्षणोत्पन्न इति तत्र तादृशकर्मणोऽभावान्नैव महा
प्रलये स्पर्शत्वाभाववत्ध्वंसवतीति वाच्यम्। तत्रापि स्पर्शत्वव्यवहारस्य वादन्यथा महाप्रलयात्यक्षणोत्पत्तिकस्पर्शस्य
तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यत्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकसमयवृत्तित्वरूपस्याव्याप्त्यापत्तेः। तत्र महाप्रलयाधि
करणक्षणप्रसिद्धिरत आह महाप्रलयेति। महाप्रलये स्पर्शव्यवहारोऽस्माकं नास्ति उत्पन्नेऽपि स्पर्शस्य स्पर्शाध
तिकस्यैव स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ संभवादित्यभिप्रेत्याहुः पूर्व
तिध्वंसेनैवेति। स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकपाकजध्वंसविशिष्टसमयस्यैव तत्र स्पर्शव्यवहारविषयत्वादिति भावः। इति
कालग्रन्थः। बीजप्रयोजकं चैकं दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं तद्दृश्यत्वे दैशिकपरत्वापरत्वयोरित्यत्तायाः चपरत्वा
परत्वबुद्धिप्रतियोगित्वेनैव निमित्तत्वात् तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र दिशि इति क्रमेणापरंपरत्वादिशान्तद्वानि मित्तत्वेन बोध्य
म्। अत्रापि बुद्धिपर्यन्तानुधावनेनैव क्षणिकपरत्वापरत्वयोः प्रामाण्यादर्शयितुं तादृशपरत्वाभावमेवतदुत्पत्तेः सं

भवादिति। प्रतीच्यादीत्यादिना उदीच्यादिसंग्रहः उपाधीति। वस्तुतो दिश एकत्वेऽपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसंज्ञाभेद इ
ति भावः। प्राच्यादिसंज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह यस्य ऋष्यपतिभूषस्येति यदा कुमारेणापरस्पर्शोपीच्छया थैयष्ठौ। दिक्
मूर्त्तेनेवमग्रेपि। तथा चोक्तरूपे क्षयोदयगिरिसंनिहितेप्रत्वं सा ततः प्राचीत्यर्थः तदुपक्षयोदयगिरिसन्निहितत्वं चतत्रि
ष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया अल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्वात् इदं च मथुरातः प्राच्यां प्रयागः इत्यत्र मथु
रानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वं तेन नि
प्रयागः इत्यन्वयबोधः एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयागः इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्या
पकसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वं तेन निष्ठप्रयागः इत्यन्वयबोध एवमन्यत्रापि बोध्यम् उदया
पाः। न चोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरंपराघटकमूर्त्तेतत्प्राचीत्यपि वदंति दीधितिकृतस्तादृशिकाले नैव
दतिरिक्तमानाभावात् तत्र कालोपाधिदिगुपाधिविशिष्टा दीपक एव सगादिनप्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारो
पपत्तेरित्याहुः तत्र नव्याः ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वे तत्तज्जीवस्यैवेति विनिगमनाविरहेणात्मविशेषाणामपि
स्वीकारः। न च तत्तज्जीवस्य जगज्जनकत्वपरत्वापरत्वजनकत्वं चाल्पमीश्वरस्यैव तत्कल्पनमिति लाघवमि

मु.टी.
५४

तिवाच्यं। संबंधघटकपदेर्दिक्कालयोर्जन्यज्ञानकत्वाकल्पनाद्दिक्कालोपाधीनामेव तत्तज्ज्ञानकत्वकल्पनात्। एवं तथा परत्व
योत्पत्तिकारणत्वस्य मानाभावः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति विदांतः। इति दिग्निरूपणम्॥ सुखदुः
खादीति आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रकृतिधर्माधर्मभावनापरिग्रहः। यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्मन्यप्रत्यक्षत्वेपि स्वात्मनि स्वरूपसतो
मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासंभवेन जातिरूपं तन्न सिध्यतीति अनेक
समवेतत्वघटितजातित्वग्रहे अनेकव्यक्तिग्रहहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेवात्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण
सुखादिकारणतावच्छेदकतयेति सिद्धिः प्रदर्शिता। अथ सादावाघवच्छि संप्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे प्रमाणाभावः सुख
दुःखदृष्टभावनाधर्माधर्मात्मेति यथाक्रमं धर्माधर्मा नियसाधनत्वज्ञानाउभयविहितनिषिद्धक मेणा समवायसं
बंधेन निमित्तकारणत्वावच्छेदकतया तिप्रसंगाभावात्। भावकार्याणां समवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वे
नत्तद्व्यक्तिसमवेतप्रतीति त्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्नत्वादिति चेत्। अत्र प्राचः कार्य
मात्रवृत्तिजातेः समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्तन्न
चतावतापि सुखत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिसत्त्वेन द्रव्यत्वेन चाकारणत्वमस्तु अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादेवातिप्रस

एम०
५४

पादिरहादिति वाच्यम् व्याप्यत्वघुभूतधर्मेण कारणतावच्छेदके संभवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनापा अन्य
प्यत्वादित्याहुः तत्तत्कामनसित्तानोत्पत्तिवारणाय सानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति न
नुतथाप्यात्मत्वं जातेर्भेगवदात्मसाधारणमानाभाव इत्यत आह इच्छुरिति आत्मावाहेश्वरवृत्त्या दिक्
तावात्मपदव्यवहारादित्तिभावः ननु तर्हीश्वरस्याद्युत्पत्तिः कृतानभवतीत्यत आह अस्येति आदिना
शरीरपरिग्रहः ननु नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमेन स्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलापधा
नापत्तिरित्यत आह नित्यस्येति न च नित्यस्य दृष्टकृतानोत्पद्यत इति चेन्न मिथ्याज्ञानरूपकारणाभावात्
मिथ्याज्ञानस्याहेतुत्वे च मुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्पत्तिप्रसंगः विदस्यात्मपदादेर्ज्ञानादिमत्तिलक्षणापत्ति
रित्यस्वरसत्वाहुरित्यनन सूचितः इन्द्रियाद्यधिष्ठातेति मनमात्मप्रमाणपरत्तु यो याचेष्टेन्द्रियाणामि
ति आदिपदसंग्राह्यमाहारीरस्येति परंपरयाजन्यकृतासंबंधेनावच्छेदकृतासंबंधेन च चेतन
ज्ञानवत्तुणे तेनात्मनिप्रमाणमप्रदर्शितं अचेतनं चेतनाधिष्ठितं तत्पाकरोतीति व्याप्त्या अहस्वरवी
त्यादीत्यादिनाहं ज्ञानामि करोमीत्यादिपरिग्रहः न चात्माज्ञातावदगम्यस्तदितिमृत्वभाष्यविरोध इति

मु०टी०
५५

वाक्यां आत्मतत्वविवेके परात्माभिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात्। विप्रतिपन्नं प्रतीतीति। अहमिति प्रतीतेः
शरीरव्यतिरिक्तविषयत्वे विवादे विप्रतिपन्नं प्रतीत्युपेयः नैष्यासिद्धिकमतत्वयथामुक्तात्मनाज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकर
णत्वरूपचैतन्यं तथा ममापि मतेऽस्तु शरीरस्य चैतन्यमिति शरीरमेवात्मेति वादी चार्वाकः शंकते चैतन्यमिति
ज्ञानादिकं ज्ञानाद्यधिकरणत्वं तदभावे ज्ञानाभावेन न च त्वन्मतेऽस्तु शरीरे चैतन्याभावः किं निबंधनः स्मृत्येव प्राण
विशिष्टस्यात्मनो विरह एव तत्र हेतुरित्यत आह प्राणाभावेनेति तथा च लाघवात् प्राणाभाव एव चैतन्यवि
रहप्रयोजक इति भावः चार्वाकमतं परिहरति नेति स्मरणानुपपत्तेरिति। अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य तदा
नीमभावादिति भावः ननु बाल्यशरीरं तदास्त्येवेत्यत आह शरीराणामिति संस्कारस्य घातइति तथा च स्वप्रयो
ज्यसंस्कारसंबंधेन बाल्यशरीरसमवेतानुभवस्य युवशरीरे सत्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः गौरवस्य फ
लमुखत्वात्तद्घरणांतरमाह। स्तन्येति। न स्यादिति त्यक्त्वे हेतुमाह इष्टेति तद्धेतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् तदानी
स्तनपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले न तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्तवमतेऽपि समानत्वाशंकायास्त्वन्मतेऽप्रवृत्त्य
नुपपत्तिं परिहरति। मन्मते त्विति। अन्यदपीति। इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थः अत्र तु। स्तनपानस्य

राम०
५५

वृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणेऽतु। आत्मनो नित्यत्वं साधयति। रसंयंचेति गीतभावस्य नाशसंभवादाह भावेति। नाश
संभवादिति नाशप्रतियोगिजन्यभावत्वं न हेतुत्वादात्मनोनादित्वेन जन्यभावत्वरूपहेतोरसंभवेन नाशसंभवादित्य
र्थः ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रतिकरणत्वं कर्तृत्वं चेत्याशंक्याह करणत्वे हि व्यापारवत्त्वे सति कारणत्वं भ
वति हि चक्षुरादेश्च संयोगादिरूपव्यापारवत्तया स्वजन्यज्ञानाऽव्यवहितपूर्वकालेऽस्तित्वं न तु फलोपहि
तत्वं राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकरणत्वाद्यावे प्रसंगात्। करणत्वकारणत्वयोर
विशेषप्रसंगाच्च कर्तृत्वं च यद्यपि कृतिमत्वं कृतिमत्वेन संभवत्यचेतनेन च चक्षुरादेः तथापि एवं परिशिष्ट
तिरिक्तस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानंगीकरणात्कृत्याश्रयत्वमपि चक्षुरादीनामति
स्पष्टं न च कस्य वकर्तृत्वे करणत्वकर्तृत्वकरणत्वादिव्यवहारभेदोऽनुपपन्नः इत्यतो विरोधइति वि
रोधो विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वं तथा च कर्तृत्वकरणत्वादिलक्षणोपाधिभेदात्कर्तृकरणादिव्यवहारभे
दोपपत्तिरित्याशयः न चेतनमित्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याभावस्य तच्छब्देन परामर्शासंभवाद्भावत्वे
न तथात्वं चैतन्यमिति उपघातपदस्य लोकव्यवहारप्रयोगादाह नाशइति मत्वेनेउपघातेत्यर्थः

स्मृतिरित्युक्तं तत्रोपघातः केषामित्येकां शङ्कां परिहरति यादृशेत्यादिना इत्यन्तेन आत्मोपघातं वेत्याह इत्याशङ्कां परिहरति तस्या इत्यादिना तत्र ग्रन्थे यदीन्द्रियाणामिति पदं साकांक्षमाह शब्दस्पर्शा
दुभयत्र संबध्यत इत्याशयः कथमिति स्मृतिरिति मूले नेन्द्रियाणां चेतन्यपक्षे स्मरणत्वाभावः आपादितस्तत्र हेतोरसिद्धिः स्वयं
हेतुं परपक्षमाह एवं चक्षुरिति यतो नेन्द्रियान्तरेणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह अन्येनानुभूतस्येति तत्र हेतुमा
ह अनुभवितृपर्यायोरेकाधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात् सामानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावात्तथापि पत्र
विषयता संबंधेन स्मृतिमत्त्व विषयता संबंधेनानुभववत्त्वेनेत्याशयः विषयत्वघटितकार्यकारणभावग्रहणमत्याकार्य
कारणभावश्चावश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्यकारणभावेन घटादावनुभवोत्तरं पटा
दौ विषयतासंबंधेन स्मृत्यापत्तेर्वारणादिति चक्षुःकर्तृकानुभवस्य घटसत्त्वादिन्द्रियान्तरकर्तृकस्मरणं
तत्र नानुपपन्नमित्याशङ्का निराकरणाय तत्र योक्तिः समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्येति तदर्थः
चैत्रस्य घटानुभवकाले मैत्रस्य घटस्मरणा~~पत्ति योग्यता समवायघटित~~ वारणाय तत्पुरुषीयत्व
तिविशेषणस्य भेदमात्रेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् समवाय घटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्यात्तयोर्हेतुहे
तुमद्भावस्वीकारादिति भावः इति इन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे परिहारः सोऽत्र कल्पे नास्तीति सर्वेत्रि

५सामानाधि

त्यस्येति न तु नये तत्र मनसस्तु सुखेनपरो चैतन्यवत्त्वे सुपरामर्शः स्यात्तथा च असंगतिरत आह तत्तत्या
नु चेतनमिति अनध्यक्षत्वाभवेदिति मनसेन मनसः स्व चेतन्ये ज्ञानादेरप्रत्यक्षत्वमुक्तं तत्र हेतुमदंशपक्ष
यमाह मनसः इति न त्वमहत्त्वेति ज्ञानादिप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरित्यर्थः नतु मनसोऽणुत्वमेवासिद्धमत आह यथा चे
ति अप्रत्येयवहत्तरीति अणोरपि घादेन नानात्ववत्त्वमिहेष्यत इत्यर्थः येन मनसोऽणुत्वसाधनमिष्यत इत्यर्थः विज्ञा
नवादी शंकते नन्विति विज्ञानमेवेति आत्मनिरूपणस्य प्रस्तावात्तदात्मेत्युक्तं वस्तु मात्रस्य तन्मते तु विज्ञा
नरूपत्वादिति बोध्यम् अत्र ज्ञानत्वं प्रमेयत्वसत्त्वस्य वाव्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः तत्र विधिकोटियो
गाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति ध्येयम् द्विविधं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति तत्र घट
इत्यादि प्रवृत्तिविज्ञानं अहमित्याकारमालयविज्ञानं तदेवात्मा तस्य विज्ञानस्यानन्तत्वं सुखमात्मत्वेन सिद्धं
सर्वेषां तन्न विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नाशात् विज्ञानान्तरस्य तदानीमुत्पादकाभावादत आह पूर्वपूर्वेति न
नु विज्ञानस्य क्षणिकत्वे तदाश्रितसंस्कारस्यापि क्षणिकत्वात्कालान्तरे स्मरण [illegible] न स्यादित्याशंकां प
रिहरति मात्र मदेति विज्ञानस्य न तद्विषयत्वं परं किं चित्तद्विषयत्वं वाभिप्रेतमिति विकल्प्य पूर्वपक्षमाह तस्य

मु॰दी॰
५८

तिष्ठिन्नीयेत्वाह।एवंकिंचिदिति।आत्मस्वरूपविज्ञानस्यस्वविषयत्वेदूषणमाह।सुखत्वादिविति।शंकतेतत्वानीमिति।निराका
र।निर्विषयिणी।चित्संततिः।विज्ञानसंततिः।प्रकाशत्वेज्ञानत्वेज्ञानत्वस्यविषयित्वव्याप्यत्वादितिभावः।अथयाप्रमा
णाभावेपितत्रज्ञानत्वस्वीकारे।आकारस्यविज्ञानातिरिक्तत्वमनतिरिक्तत्वंवेतिविकल्प्याद्येदूषणमाह।तर्हि
समेति।द्वितीयेत्वाह।समूहालंबनइति।नीलपीतेइतिसमूहालंबनेद्वत्यर्थस्यादिति।तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्न
त्वनियमादितिभावः।एतदेवोपपादयति।स्वरूपतोविज्ञानस्येति।विज्ञानस्वरूपस्यसर्वथा।अविशेषादिकृत्वानन
त्नीलाकारःपीताकारस्वज्ञानस्वरूपत्वादभिन्नएवभेदप्रतीतिस्तुतदुभयोर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदात्तच्च
त्तयोरपिविज्ञानस्वरूपत्वादभेदान्नीलत्वादेरपारमार्थिकस्यापारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासंभवादित्यभि
प्रायवान्शंकते।अथेति।हरूपइति।अनीलव्यावृत्तिरूपइत्यर्थः।उत्तरयति।विरुद्धनीलत्वादीनामेकत्रसमा
वेशः।ननुसमूहालंबनेननीलाकारेणवापीताकारेणचैपयतेपरंतुचित्राकारएवेतिनोक्तदोषइतिच
वौक्तवासनासंक्रमंमुख्यतयाह।स्वयतिनवेति।मात्रपुत्रयोरिति।मात्रानुभूतस्यगर्भस्थेनपुत्रेणस्मरणप्र
संगादितिभावः।उपादानेनानुभूतेउपादेयेनस्मर्यतइत्यपिनिरस्यतिनिचेतिशंकतेउत्तरस्मिन्निति।तदसा
न

राम॰
५८

द्यकेति।वासनोत्पादकेत्यर्थः।चित्तमेवेति।ज्ञानानामेवसंस्कारोत्पादकत्वेतेषामानैस्यात्संस्कारानुत्पत्तिरित्यर्थः।
शंकते।क्षणिकेति।अतिशयविशेषः।शक्तिविशेषः।उत्तरोत्तरज्ञानानुकूलत्वमितिशेषः।गोत्वादितिसिद्धवायमित्यणाम
त्यसीभिन्नानातत्क्षणिकानंतत्शक्तितत्वानामभावतद्दृष्टंसकल्पतेगोत्वादित्यर्थः।न्नहेतुत्वस्यबीजादंकुरोत्पत्तिने
कुसूलस्यबीजाद्यंतोकुर्वत्वावच्छिन्नंप्रतिकुर्वद्रूपत्वेनहेतुत्वंमृगीक्रियते।कुर्वद्रूपत्वंचांकुरजननकत्वावच्छेदकतयासि
द्धोजातिविशेषस्तचफलोपधायकक्षणिकसमयेबीजमात्रवृत्तिर्बीजत्वव्याप्यःकल्प्यतेएवमन्यत्रापिकुर्वद्रूपत्वेनैवहे
तुताकशरीरेषुत्तरोत्तरशरीरेष्वपिवासनोत्पादकत्वंवाच्यमतआह।बीजादावपीति।उपपत्तेः।कस्माच्चिद्बीजाद
कुरोत्पत्तिःकस्माच्चिन्नेतिनियमोपपत्तेः।कुर्वद्रूपत्वकल्पनादितिकुसूलस्थबीजादिषुसहकारिसलिलसंयोगा
दिरूपसहकार्यभावादेवांकुरानुत्पत्तेःकुर्वद्रूपत्वतद्रूपणाक्षणिकत्वंचनकल्प्यतेप्रमाणाभावादितिभावः।अत्र
वदंति।एतत्रंत्रक्षणिकमितिव्याख्यानंगतंक्षणिकत्वानुत्तरमेवनचकुर्वद्रूपत्वतद्रूपणाकार्यप्रतिहेतुत्वंचाव
श्यकंनचतादृशधर्मेमानाभावःतादृशव्याप्यस्वीकारेकुसूलस्थबीजांकुरोत्पत्तिवारणापत्तेरिति।
सलिलसंयोगादीनांसहकारित्वकल्पनेगौरवात्तादृशव्याप्यस्वीकारेतुकुर्वद्रूपत्वमेवतत्वकल्पना।

पी २

म०टी०
५८

त्कुसलस्य वीजेनैकवृद्ध्युत्पत्त्यभावादेवांकुरानुत्पत्तेर्नेन सहकारितावच्छेदकगौरवमिति लाघवात् । न च तत्त्वं कत्वमतेपि वीज-
स्य धरणिसलिलसंयोगादेर्वाकुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण सर्वेषां सहकारिणां कारणत्वकल्पन-
मावश्यकमिति वाच्यम् । अमन्मते कुर्वद्रूपतिवीजानां धरणिसलिलसंयोगादिसहकारिणां च कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वकल्प-
नात् कुर्वद्रूपत्वानंगीकारे तु वीजत्वधरणिसलिलसंयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पने गौरवादिति । तदसत् । दृष्ट-
गौरवापेक्षयानुगतानंतपदार्थकल्पनेति गौरवात् । न च लाघवात् कुर्वद्रूपत्वेन तत्षामेक हेतुत्वसिद्धौ दृष्टगौ-
रवं न दोषाय फलमुखत्वादिति वाच्यम् । फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् । किंच जगतः क्षणिकत्वे स एवायं घट
इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः पूर्वकालीनघटाभेदस्य तत्कालीनघटेऽभावात् । न च तज्जातीयाभेद एव तत्र दृश्यप्रभि-
तिविषयः तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वकालीनघटवृत्तिघटत्वस्य तत्कालीनघटे वृत्त्यसंभवात् तस्याप्यभे-
भावात् । एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वावच्छिन्नं प्रति सत्त्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवं परास्तं । परार्थीकारेण कस्मि-
न्पदार्थे सामर्थ्यासामर्थ्ये च विरुद्धमतस्तद्भेद इति । तदपि न । एकस्मिन्नेककालावच्छेदेन सामर्थ्य तदभाव-
योरेव विरुद्धत्वात् कालभेदेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् । पूर्वापरकालीनधर्मिणोर्भेदे तु क्रमेणोः सामर्थ्य

वमप्यपास्तं । घटस्पिस्थितु २

एम०
५८

दि २

णोर्भेदोऽनुपपन्नस्तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादिति तत्र घटत्वं न घटस्येत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मि-
णोरभेदस्य वक्तुमशक्यत्वादिति दूषितं वेदांतीशंकतां । ननु तर्हि तस्मिन् क्षणिकविज्ञानमिति आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्व-
रूपत्वपक्षस्तत्पर्यः आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्यैव वेति विकल्प्याद्यं दूषयति । आह । तस्येत्यादिना । दर्शित-
त्वादिति । तस्य जगद्विषयकत्वस्येत्यादियं येन दर्शितत्वादित्यर्थः । तथा च जीवस्य तथात्वासंभवान्नात्ममात्रस्य नित्य-
ज्ञानरूपत्वमिति भावः । न तु जीवस्य न जगद्विषयकत्वेन वा नियतपर्यं किंचिद्विषयकत्वं च ब्रूमः । परं तु यद्विषयकत्वमप
त्र जीवेऽनुभवसिद्धं तत्र तद्विषयकत्वमत आह । सविषयकत्वस्येति । ननु सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्व-
रूपत्वे प्रमाणमत आह । सत्यमिति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्यानिराबाधमिति जीवात्मनो
नानात्वासिद्धौ विश्वस्यैकस्यानेकजीवात्मकत्वासंभवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादिति भावः । ईश्वरभेदः ईश्व-
रजीवात्मनोर्भेदः सिध्यतीति शेषः । अस्य या ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे बंधमोक्षौ नेति कश्चित् संसारी बद्धः कश्चिन्मुक्त
इति व्यवस्थानुपपन्ना स्यादित्यर्थः । चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वरस्वरूपपार्थक्यादिति भावः । ननु कथं तर्हि तत्त्वमसी-
त्यादितच्छ्रुतिप्रतिपाद्यब्रह्मणा सह तद्ब्रह्म तिपाद्यजीवस्याभेदबोधको वेदः प्रमाणमित्यत आह । योपीति । मोक्ष

५ अतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साधयति । नानात्मानेति । ५९
५ सुखिवादित्यादिना दुःखित्वपरिग्रहः । मुनरिमि

मु॰टी॰ ५१

कालेजीवात्मनां ब्रह्मणा सहाभेदस्तु संघटत इति मंतव्यमिति स्मृतिमोहेति भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेत्य परिमोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भे
दव्यवस्थायाउपपतिर्भेदनाशेपीति भेदस्य तत्त्वेवक्ति द्वयं नित्यविवादमेवेत्यपिनास्यचिंता तव वेदांतिनः निर्धर्मकस्येति इदं वस
स्त्वाभावेपीत्यत्रहेतुस्तयोक्तं। न तु निर्धर्मकत्वं स्वभिन्नधर्मस्य तत्त्वं मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य च स्वरूपत्वाद भावस्य
चाधिकरणात्मकत्वोपपत्तेरित्यभिप्रायेणाशंक्य तेमिथ्यात्वाभाववदिति। ननु कथमेकत्वाधिकरणेन तदभावरूपं द्वित्व

ना

मतत्राह व्याप्तिप्रत्येकमिति ननु ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेर्मोक्षदशायामभेदनुत्पद्यत इत्यर्थिकायाः का गतिरि
त्यत्राह योपितदानीमिति। अतएव ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव निरंजनः निर्दुःखं द्वितीये परां समा
हर्षस्वरूपोपीति। विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्युक्तविज्ञानपदेनाधिकरणस्य ईतीविज्ञानपदेन विज्ञानमाश्रय
बोधनादिति भावः। आनंदवल्लित्यर्थ इति। अस्मयोचरत्यर्पात्तेनानंदशब्देनानंदवत्तो बोधनादन्यथानंदमिति नु
पुंसकत्वानुपपत्तेरिति भावः। नन्वानंदवल्लित्यर्थो न संगच्छते नवमते ईश्वरे आनंदाभावादत आह आनंदवाप्ती
प्ति। लक्षणाकल्पनमेवेत्येवदोषस्तस्यात् आह भ्रांतत्वेति। अस्तु रखमितीति असखमित्यत्र तत्ज्ञानाब्रह्मणि सखभेद
बोधनादिति भावः। क्लेशकस्यनापत्तेरिति। बहुव्रीहावन्यपदार्थलाभार्थेनस्त्रत्र लक्षणापत्तेरित्यर्थः। नचनव्यतस

राम॰ ५१

ओ१ न१

रूपेपि नवेयं लक्षणा आवश्यकी। अन्यथानवर्थस्य नामार्थतया भेदेनान्वयासंभवादिति वाच्यमात्तस्य नामत्वेपितिया
त्वादिति नन्वन्नत्तपुरुषेपि तत्रासरखपदलक्ष्मपदब्रह्मपदयोरेकार्थमितिबोधकत्वलक्षणासामानाधिकरण्यमनन्वय सिद्ध
मन्यथा तयोः समानवचनत्वानुपपत्तेरेतस्मिन्नेवोहार्थे नञ्जोऽभावववातिलक्षणा तत्वाप्यावश्यकीत्यत आह प्रकरणेति
प्रत्ययविरोधादिति आनंदशब्दस्य पुल्लिंगत्वात्पुंसनानंदमितिरूपस्य मन्ववयोपाचमत्ययं विना अनुपपत्तेरिति भावः
संरवमतेह षपितुमुपपन्नस्यादिति। एतेनेति। एवोक्तप्रन्थ्या आत्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन ब्रह्मवत्त्वमाणपत्त्याचेत्यर्थः। प्रकृ
तिरिति मूलप्रकृतिरित्यर्थः। बल्लीइति। कारस्त्वं चात्र कर्तृभक्तः करणप्रकृतित्वं अनवकूलप्रकृतिमत्वलक्षणाकर्तृत्व
स्यतन्मतेत्र अतः करणधर्मत्वादिति ध्येयम्। पुष्करपलाशवदिति पद्मपत्रवहित्यर्थः। तथा च यथा पद्मपत्रमंभसा लिप
न्नभवति तथा पुरुषः कर्तृत्वाद्यस्पृष्टो न भवतीति भावः। तथा च पुरुषः कारत्वाभाववान्कारणत्वाभावादित्यनुमा
नंतत्र प्रमाणं बोध्यमनन्ततत्रकारणत्वसत्त्वाद्धेतोरसिद्धिरत आह कार्यकारणयोरिति तन्मुणादिति मात्रवत्प्रियथातं
स्यपुरुषस्य नन्वताहशपुरुषसत्वे किंमानमत आह। बुद्धिगतेति बुद्धिप्रसिद्धस्यैव चेतनस्य उपचारोपपत्ते
भवादिति भावः। प्रकृतेरिति मूलप्रकृतेरित्यर्थः। ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावे तत्र धर्माधर्मयोरुत्पत्त्यभावात्तद्धी

मु०टी०
६०

नसत्त्वदुःखयोरुक्तत्वात्सत्त्वोद्रेकः स्वधर्मं सरूपमोहः पुरुषस्य न स्यादत आह तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यामिति बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः
बुद्धिसत्त्वेरिन्द्रियप्रणालिकया तत्परिणामिना घटत्वादिज्ञानेन संबद्धो घटादिविषयः स्वाकारज्ञानपरिणामितबुद्ध्य
गृहीता संसर्गकत्वसंबंधेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसंपादकः बुद्ध्या शेषतत्परिणामस्या
पि घटज्ञानादिज्ञानरूपस्याभावद्विषयावच्छेदाभावात्कैवल्यावस्थायां पुंसो मोक्षः दुःखसंबंधतद्ध्वंसौ संसारमोक्षौ तु न पुंसः
किंतु बुद्धेरेवेति भावः न तु पुरुषसाक्षात्संबंध एव विषयस्यास्ति स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामको क्तः किमुक्त
बुद्धिघटितपरंपरासंबंधेनेत्युत आह न स्याएवेति तथा च विषये बुद्धेरेव संबंधः बुद्धिपुरुषयोर संसर्गाग्रहात् तु पुरु
षस्वात्तेऽणविषयसंबंधो ज्ञानमात्राभावात् न च विषयप्रकाशार्थे सा चात्संबंधस्वीकार्यः किमुक्तं परंपरयेति वा
च्यमा तस्य पुरुषस्वभावतिबंधन त्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभावाधीन विषयसंबंधस्य सर्वदा सत्त्वात् मोक्षाभावप्र
संगात् घटप्रकाशकाले घटादिरूपविषयस्वभावाधीनस्य पटादिरूपचेतनसंबंधस्य सत्त्वात् पटादेरपि प्रका
शापत्तेरिति पद्धा बुद्धिज्ञानस्य भेदमाह तस्याएवेति तथा च बुद्धेः परिणामित्वात् ज्ञानं तु बुद्धेरेवेति भावः भेदा
ग्रहादिति बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः इदानीं बुद्धितः उपलब्धेर्भेदं प्रदर्शनापवादेर्हंशात्त्रय प्रदर्शयति ममे

पुरुषसंबंधः

राम०
६०

त्यमित्यादिना पुरुषोपरागः पुरुषसंबंधः दर्पणस्य यथा मुखसंबंधः प्रतिबिंबमात्रात्मतात्त्विकस्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादे
कत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः इन्द्रियप्रणालिका पादिइन्द्रियद्वारा परिणतिभेदः अथ बुद्ध्यादिज्ञानरूपः परिणाम एवं विष
याणघटादिना बुद्धेः संबंध इत्यर्थः तस्य पारमार्थिकत्वे मिथ्यासाक्षिहितदर्पणस्य मलिनमाह यतः कर्तव्यमिति तिष्ठतेऽत्त
रूपापरागविषयोपरागाभ्यां करूपस्य घटादेरवभासकत्वेन कर्तव्यमित्यध्यवसायो व्यापारः वेश इत्यर्थः ज्ञानेन पुरुष
स्य तात्त्विकः संबंध इति अत्र ज्ञानेन पुरुषस्य योऽतात्त्विकः संबंधस्तदुपलब्धिरूपस्तत्र उत्पत्त्यादि तात्त्विकत्वे दृष्टांतो
दर्पणमलिनिमित्तवत् मुखस्य संबंध इति यथा च ज्ञानेन सहचेतनो हमिदं जानामीत्याकारो बुद्धावारोपितस्य पुंसः संबं
धोऽतात्त्विकस्तदुपलब्धिर्न तु बुद्धेरेवोपलब्धिरिति भावः इति सामानाधिकरण्येनेति अत्र दृष्टान्तो द्वितीयत्वे पिधामि
कोऽहं करोमीति तत्त्वं ग्रहपरीतमानरूपं न त्वमत्यर्थे बोध्यम् परिणामित्वादिति [illegible] मित्यर्थो मोऽश्र यत्वादित्यर्थः
त्यदृष्टभोगानामिवेति [illegible] समानाधिकरणमेवाह [illegible] जनयतीति तत्र दृष्टस्व समानाधिकरणमिव भोग
जनयतीति [illegible] दृष्टभोगानां परस्परसमानाधिकरण[illegible] समानाधिकरणमेवमिति
वच्चेतनोऽहं करोमीति समानाधिकरणप्रमितिरित्यर्थः [illegible] भावादित्यस्य चेतन इत्यादिः चर

मु.टी.
६१

बौद्धमतमसमुच्छापकः कर्तृत्वाश्रयो न चेतनः जन्यधर्माश्रयत्वात् घटवदिति बाधकसत्त्वात् चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चेतन
संशोऽभ्रमरूत्याणां कर्तृ चेतनोऽहमिति प्रत्यक्षेणापीति । बुद्धेः कर्तृत्वाभाववती जन्यधर्माश्रयत्वादिति बाधकसत्त्वाच्चापि पात्यादि
तिभावः । अन्यथेति । कर्तृत्वे चेतनयोर्भेदाङ्गीकारेऽहमर्थः बुद्धेर्नित्यत्ववदितिकर्त्रे भिन्नस्य चेतनस्याङ्गीकारे तन्निमित्तस्य बुद्धे
स्त्वाभावात् संसारमोक्षयोरनुपपत्त्या पर्वतात्मतत्त्वविशुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव संसारापवर्गौ वाच्यौ । तथा च बुद्धेर्नित्यत्वे तत्सत्त्वनिबंधन
स्य संसारस्य सर्वदा आपत्त्या मोक्षाभावप्रसंगात् । बुद्धेरनित्यत्वे तु तज्जन्यत्वं स्वीकरणीयमन्यथा नाशासंभवात् तथा च तदुत्पत्ते
पर्वं तत्सत्त्वनिबंधनः संसारोऽनादिः स्यात् । तद्नाशे तदुत्पत्तेः पूर्वं सदाश्रितादृष्टाविरभावाद्धेतुसत्त्वात् संसारः कदापि
न स्यादित्यर्थः । असिद्धमिति । बुद्धेः प्रकृतिकार्यत्वाभावादित्यर्थः । ननु कर्तृत्वे न जन्यत्वमिति प्रशिष्यात् प्रकृतिजन्य
त्वविषयीणी स्यादत आह । कर्तृरिति । कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेन कृतकर्तृत्वाभावादित्यर्थः । अस्तु तर्हि उपरीत्यादि
आह कर्तृकं सत्त्वादनादित्वं सिद्धं तत्त्वं हेत्वित्याह । वीतरागेति । वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्रे सरागजन्मदर्शनादिति
तदर्थः । अनादित्वमिति स्तनपानबालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण । तच्च नानुभवस्वरूपबाधात् स्मरणस्य त्वमा
मानाधिकरण्यादेवानुभवस्य पूर्वजन्मनि संस्कारेणैव पूर्वजन्मन्यपि प्रसंगप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य एवं ततस्ततोऽप्येवं जन्मनः

राम०
६१

नेः

सिद्धेः अनादित्वमात्मन इति भावः । अनादेरित्यस्यभावस्येति शेषः । जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वादिति भावः । न च प्रकृतेरि
तिः प्रकृतिमायात्तस्यागुणोऽस्मत्त्वरजस्तमोलक्षणोः क्रियमाणानिकर्माणि भवंति । अहंकारोऽहमिति प्रत्यय एते न वि
मतः आत्मैव अन्तःकरणापस्तत्तयाविधः पुरुषः कर्ताहमिति मन्यते इत्यर्थ के न भगवद्वचनेनेत्यर्थः तेनात्मनः कर्तृ
त्वाभावप्रतिपादनादिति भावः । अहमेवेति । तथा चेतन स्वतंत्रकर्तृत्वाभावस्ये वात्मनि प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वसामा
न्याभाव इति भावः । प्रकृतीकृतायमिति । अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चै
वात्र पंचमम् इत्यनेन पंचानामपि कर्तृत्वं प्रतिपाद्यते चैवं सतीत्यादिनात्र तत्रकर्तृत्वस्यैवात्मनो निषिद्धत्वादिति
भावः । एवं पुरुषस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् न च कारणत्वाभावेन कर्तृत्वाभाव इत्यत्र साधनीय इति वाच्यम् स्वरूपासि
द्धः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतयानाशः स्यादिति कारणत्वं पुरुषस्य त्वपि नसत्ता कार्यकारणा
योरभेदस्यैवासिद्धत्वादित्यादि विस्तरभिया पानोक्तमिति । अभिप्रायेणाह । संक्षेपइति । तदाश्रयत्वाधमोध
मोश्रयत्वे अन्यथा विशेषगुणासंबंधाहते इत्यादि प्रतीतेरितिरित्यादौ ज्ञानादिसंबंधप्रकारेणोवात्मनः प्र
त्यक्षस्यासंभवादित्यर्थः परे की प्रयच्छत्यादेरतीन्द्रियत्वे न हि तज्ज्ञानासंभवात्स्वरूपासिद्धेश्चाहामवहितिरेति

(तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वा
(न्न स पश्यति दुर्मतिः ५८)

उक्तप्रायत्वादिति। शरीरस्य न चैतन्यमित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः। इच्छादीनामभावस्य कंठरवेणानुक्तेः प्रायपदं। चेष्टाश्रय
त्वलक्षणके अनुकूलमतमाह। चेष्टाश्रय इति। चेष्टेति परशरीरे समवायेन चेष्टानिमित्तस्यावच्छेदकतया प्रयत्नस्य सम
वायेनाश्रय आत्मैवेति भावः। आत्मनो नाम मनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वे हेतुमाह। रूपाद्यभावेनेति। विभुत्वमिति। कालखात्म
दिशां सर्वगतत्वं परममहत्त्वं च इत्यनेनात्मनि परममहत्त्वस्योक्तेः पौनरुक्त्यमाशंक्याह। तत्त्वेति। एवमुक्तादेति। बुद्ध्यादि
षट्कं संख्यादिपंचकं भावना धर्माधर्मौ गुणाः। एतेनात्मनस्सूक्ष्मतद्गतविशेषगुणानां साधर्म्यप्रकरणे कथितानामित्य
र्थः। इति श्रीमद्भारद्वाजकुलांबुधिबालचन्द्रसभापतिमहदेवभट्टसुतेन मुक्तावलीप्रकाशे द्वितीयः परिच्छेदः॥ छ॥ छ॥ म
लेवृण्डुस्ता द्विविधा मता। अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादिति। तत्रानुभूतिः प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्वाकः। अनुमितिरपीति काणाद
सुगतौ। उपमितिरपीति केचिन्नैयायिकैकदेशिनः। अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः। अनुपलब्धिरपीति भट्टा वेदांतिन
श्च। संभवैतिह्ये अपीति पौराणिकाः। तत्सर्वमप्युक्तमिति सच्चापि जनमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह। प्रत्यक्षमनुमितिश्चेति चतुर्वि
धेति। अनुमितिरुपमितिः शाब्दी चेति प्रतीतिसिद्धा नामनैमित्तिकी नोदेवोपात्तपाद्यावी उक्तमप्युक्तं। अर्थाप
त्तेस्त्वनुमितावंतर्भावो व्यतिरेकिग्रंथे वक्ष्यति। अनुपलब्धेस्तु भाव एवांतर्भावः। अन्यासां चायथार्थप

कृ

यमनुमित्याद्यावंतर्भाव इति भावः। अतिव्याप्तिसमानासत्यथमोपस्थितत्वात्प्रत्यक्षलक्षणमुक्ताव्याप्तिंनिद्रियजन्यमिति
इंद्रियजन्यत्वं इंद्रियरूपादावप्यस्तीत्यतो ज्ञानमिति। अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इंद्रियजन्यमिति। इंद्रियजन्यत्व
विशेषणोपलक्षणेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव स्यादतः कथमपीति। ननु इंद्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्य
क्षेऽव्याप्तिस्तत्राह। ईश्वरप्रत्यक्षातिव्याप्ति। तथा च जन्यप्रत्यक्षलक्षणमेवैतन्मिति भावः। ननु तस्य कुलत्वे किं मान
मत आह। इंद्रियार्थेति। इंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेन ईश्वरज्ञाने अनुमित्यादिश्च व्यावर्तते। तेन सुवारणायेह
अव्यभिचारीति भ्रमभिन्नमित्यर्थः। एतावता प्रत्यक्षप्रमायालक्षणमुक्तं। तद्विभागमाह। अव्यपदेश्यमिति। नि
र्विकल्पकमित्यर्थः। न वा व्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकलाभ इति चेत्। व्यपदेशः पदवाच्यत्वं तदविषयक
मित्यर्थाद्वि शिष्टज्ञानेन तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतं भासते इति प्रवीणमतानुसारित्वात्। अत एव कणादक
याहतामानेमनिमित्पादि तत्र तत्रोक्तं संगच्छते। पदाव्यपदेशशब्दप्रयोगः। स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यप
देश्यत्वेन व्यपदेश्यमहत्त्वेन निर्विकल्पकलाभः। व्यवसायात्मकमिति। विशिष्टव्यवसायात्मकमित्यर्थः।
विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत्। एवं च सत्र इंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि अव्यपदेश्यव्यवसा

मु॰ दी॰
६३

पात्मकमितियोजनावोध्या। अपृथग्लक्षणवाक्ये विभागबोधकपदेनव्यवधानादसंगतेरितितत्पैवोक्तत्वमितिदिक्। स्फुर
प्रत्यक्षालक्षणत्वस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः। ईश्वरप्रत्यक्षस्यलक्षणत्वमभिप्रेत्याह। अथवेति। ज्ञानाकरणकमितिज्ञाना
जन्यमित्यर्थः। चाव्याप्तिः। विशिष्टज्ञानमात्रस्यविशेषणज्ञानजन्यत्वादतोज्ञानाकरणकमिति। अनुमित्यादावव्याप्ति
दित्तानस्यकरणत्वं व्यसेवेतिनानुमित्यादावतिव्याप्तिः। अकरणकत्वादेवचेश्वरज्ञानसंग्रहः। अथनिदिध्यासनत्व
ग्रामननादिज्ञानकरणकेयोगिप्रत्यक्षेलक्षणमिदमव्यापकमितिचेन्न। ज्ञानाकरणकपदेनज्ञानत्वाख्यधर्माव
च्छिन्नकरणकत्वाभावस्यविवक्षितत्वात्। नचैवंयोगिप्रत्यक्षेव्यापकस्यैवशाब्दादिप्रतिपत्तिनोशाब्दत्वादिने
वृत्तेनकत्वेनविशिष्टाभावसत्त्वात्स्थितिः। अपवोत्तानकरणकत्वाद्यभिचारिजातिश्चन्यज्ञानत्वमिह विव
क्षितं। तादृशीचजातिरत्वमितित्वादिरेवेतिभ्रमेन। अनुमित्यादेर्व्याप्तिज्ञानादेर्जन्यत्वेनकरणज्ञानजन्यज्ञान
त्वघटितकरणतावच्छेदकधर्मापसिद्ध्याऽसंभवोऽपिप्रत्युक्तः। व्याप्तिज्ञानस्येतिसर्ष्णीनचतु ... पस्यकरणत्वा
दिसनेनाव्ययः। नचस्मरणात्मकपरामर्शस्थलेव्याप्तिज्ञानस्यकरणत्वासंभवदितिवाच्यं। तत्रव्याप्तिज्ञा
नस्यसंस्कारद्वाराहेतुत्वात्। नचज्ञानपदस्यसविषयकपरत्वमेवं। अस्तुकिंव्याप्तिज्ञानस्यसंस्कारद्वारात

२

एवं॰
६३

२

६

त्वहेतुत्वकल्पनेनेतिवाच्यं। उद्बोधितःसंस्कारः स्वानुमितेरनंतरंयात्स्वविषयकात्स्मृतिप्रसक्तत्वात्स्मातृरूपज्ञानस्य
सादृश्यप्रकारकज्ञानस्यतत्त्वं। अनुमित्यादौ। अनुमितिंलक्षयतिपरामर्शेतिपरामर्शत्वंचव्याप्तिविषयकपक्षधर्म
ताज्ञानत्वंतथाचव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यंज्ञानमनुमितिरितिफलितमभवति। हिवान्हिव्याप्यधूमवा
न्पर्वतइतिज्ञानेविशिष्टव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानंतज्जन्यपर्वतोवह्निमानितिज्ञानमितितत्रलक्षणसमन्व
यः। पद्युपीत्यादिप्रत्यक्षादिकमहत्त्वादिनाविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविषयताकपरामर्शजन्यस्य
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यपरिग्रहः। परामर्शजन्यमितिविशेषणविधयातत्रपरामर्शस्यहेतुत्वादितिभावः। कादाचित्के
तिधूमवान्पर्वतोवह्निमानितिस्मृतेर्मितोपक्षतावच्छेदकविधेयाधर्मस्यभानादितिभावः। तादृशीति। कश्चित्तुनि
श्चयजन्यसहत्त्वविषयकेसंशयसत्तामादापातिव्याप्तिरक्तोनुभवत्वव्याप्येति। अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वंतदर्थः। ते
ननात्रभवत्वज्ञानिमादापपसंदावतिव्याप्तिः। जातिमत्त्वंचसमवायेनविवक्षितं तेनकालिकसंबंध
नजातिमतिकालेनातिव्याप्तिः। पक्षधर्मतायाःअप्यवशेऽनलाघवाद्धेतुगतांतरमाह। अथवेति। अत्रचापि
साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसंबंधहेतुतावच्छेदकधर्महेतुतावच्छेदकसंबंधानांअनतरणमा

ह॰ वै॰ शि॰ ६
श्री ३

५

मु॰टी॰
६४

देकव्याप्त्युपादाने ऽस्यानुमितावव्याप्तेरेकांव्याप्तिमुपादाय पक्षतेपनकरणाकहत्त्वनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं चिवक्ष
णीयं। न चास्या अनुमितिं प्रत्यपि व्याप्तिज्ञानत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनमनस्त्वेनैव वा एवमुपमित्यादावपि मन
स्त्वेनैव करणत्वान्न च कार्ये वैजात्यं न स्यादिति वाच्यं सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः न च प्रमाणविभागा
नुपपत्तिः किंचिद्विशेषात्तदुपपत्तेः ततः पूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामसंभवस्तत्राह। वस्तुतस्तु तद्व्यक्ति
व्याप्तिवारणाय हत्त्वं तन्नेति त्वंसमवायेनवृत्तिर्नतेनानुमितौ कालिकेनघटत्वस्य वृत्तित्वेपि नातिव्या
प्तिः वारणाज्ज्ञानत्वानुभवत्वमादायप्रत्यक्षावृत्तिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं। ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञा
नाकरणकृतेप्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतः प्रत्यक्षलक्षणं तस्माहाएवमितिप्रत्यक्षत्वादि
कमिति। पक्षे किंचिदुपमितिव्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वं। पक्षे किंचिद्व्यक्ति
व्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वं शाब्दबोधत्वं निर्वाच्यमित्यर्थः शब्दभेदेनानुमित्यादी
नांलक्षणाकथनमनुमेवत्वज्ञानेपगीकारेणात इतीकारेजुतद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतमित्यसमवा
यित्वरूपस्य लक्षणांचतुष्टयस्यैकशब्देनवक्तुमशक्यत्वादिति ध्येयां भक्तासचेतिइंद्रियार्थसन्निकर्षोऽसन्निधि

एफ॰
६४

६२

त्वाद्युपदर्शितसत्त्वानुसारादिति यत्तु घ्राणस्य निर्विषयकत्वात्तदाहयत्वेवमित्यादीत्यादिना द्रव्यमित्यपरिग्रहात्त
तेति गंधवद्भस्मीत्यत्र भूतेपुरस्पृहस्य माहघीश्च बुद्धिस्मादावित्यादिना चक्षुर्विषयतेजः पीयह नत्व सत्त्वेनो घ्रा
दिगतरूपप्रत्यक्षं स्वतंत्ताप्रिहतस्माहएपथ्योत्कादिकस्पीतिज्ञाता कस्यगीतिएतस्य च कारणत्वमभिधकारे चाक्षु
षापीनिवारणायेअन्महरूपस्य तुपिराचादीनांप्रत्यवारणायहस्ववधेयातपोः महत्त्वरूपालोकसंयोगयोः रूपभि
न्नस्य रूपत्वेदेस्त्वगिंद्रियेणाग्रहणाहरो रूपत्वादिभिन्नेमितिआदिनानीलत्वादीनांपरिग्रहः द्रव्यग्राह्यत्वर
तिप्रवान्वपि ननु तत्राचविहतिवोधपित्रूपमत्रापिकारणद्रव्यग्राह्यत्वनप्रतीकधारणेशंकते। वहिरिं
द्रियेति ननु कार्यभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वं यागानातो बहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षाभावेरूपाभावस्यशी
भावयोः प्रयोजकत्वकल्पनेगौरवात्ताहशप्रत्यक्षत्वरूपत्वेनहेतुतात्कल्पितत्वात्तदवच्छिन्नाभावेत्वेनवत्ताह
शप्रत्यक्षाभावप्रयोजकत्वमुचितमित्यत आह। आत्मावृत्तीति। आत्मनोबहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षवारणा
यात्मावृत्तीति आकाशस्य बहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षवारणाय शब्दभिन्नेतिकालादेस्तद्वारणाय विशेषेति
वंकते। रूपस्येति पुनः शंकते। इच्छेति प्रतिबंधात्तरयति। अव्यक्तेति। उपसंहरति। तस्मादिति। नन्वत्र ऽस्या।

(त्रसरेणुपरिमाणस्य)

मु॰ दी॰
६५

न्यः दि॰

र्शनानंगीकारात्तत्स्पर्शनानुवारणापस्पर्शासंदेहद्रव्यसमवेतस्पार्शनंप्रतिबंधकसंयुक्तस्पार्शनत्वसमवायत्वेनहेतुत्वस्य
वोध्यत्पावायोःस्पार्शनानंगीकारेणखिताञ्च यावायुगतसंख्यापरिमाणयोस्त्वचायहणप्रसंगादित्यतआहावा
रेणाधकाभावइतिभावः कचिदितिसजातीयवलनाभावदत्यर्थः आदिपदात्परिमाणपरिग्रहः तदुहस्य
महत्त्वावयवावच्छेदेनत्वगिंद्रियसन्निकर्षस्यसंवोध्यः ननुसजातीयसंवलनदशायांमहत्त्वावयवावच्छेदेनत्व
गिंद्रियसन्निकर्षोभावेचक्षुर्वायुगतद्वित्वपरिमाणयोर्ग्रहःस्यात आहक्वचित्संख्यापरिमाणेति
तेद्वाविति सजातीयसंवलनादिरूपाग्रहीपादित्यर्थः आह्वीरित्यनेन नञ्जस्वरसमन्तशीतेनवायोःप्रत्यक्षता
संदेहन लाघवान्नप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिरूपत्वेनवेकारणत्वमुचितमित्यवायोःप्रत्यक्षत्वतासंदेहा
धीनव्यभिचारसंदेहस्यप्रतिवंधकस्यसत्वान्न कारणताग्रहइतिवाच्यं लाघवज्ञानकोभावविशिष्ट
व्यभिचारसंदेहस्यप्रतिवंधकत्वपापकत्वेचुपवोक्तलाघवतर्कस्यसत्वेनतदभावविशिष्टव्य
भिचारसंदेहाभावस्यसत्वात्प्रत्युक्तप्रभायांअप्रत्यक्षत्वेमिष्टापत्तिरित्यपवाकिंनस्पार्शितिनदृपि

एण॰
६५

जन्य॰

नाउपरिदेशेविहंगमरूपस्यप्रभामंडलस्यैवोपरिदेशतयातत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशेविहंगमइतिप्रत्यक्षानुपपत्तेरित्या
दिकमितिज्ञानसामान्येतिनसामान्येज्ञानाजननेनिमित्तिप्रमाणाभावतत्पन्नेचक्षुरादिनेसादिनात्वगादिविषयि
हःतदभावादेवचक्षुरादिनामनोयोगाभावादेवाज्ञानादेरभावादेवनमानसमिति अत्रज्ञानादेर्नमानसमिस्यन
यःअभावादित्यत्रापिज्ञानादेरसमस्यान्वयोवोध्यः नप्रत्यक्षमितियोग्यगुणस्यवधेनेवात्मनःप्रत्यक्षत्वस्वीकारेघा
यविषगुणप्रसक्तसामग्र्यन्तर्गतस्यज्ञानादेरभावादेवनात्मप्रत्यक्षमित्यर्थःउद्बोधकाभावादितिउद्बोधकस्य
फलवलकल्प्यत्वादितिभावः इच्छादिव्यक्तेरितिइच्छायाआदिरितिव्युत्पत्त्याज्ञानमत्रविवक्षितंतदेवेंद्रि
यत्वेज्ञानातींद्रियत्वेनतत्पृष्ठत्वसिद्धाक्लृप्तीनज्ञानस्यनिर्विकल्पकरूपत्वात्तदतींद्रियत्वमुपेयादिसिद्धमे
वेत्यतआहस्वप्नेसिंप्राक्कालेतितत्वमनःसंयोगस्यचेतितदस्वीकारेवाह्यप्रमापिनस्यादितिभावः ननुवाह्य
यादिसामग्र्याःस्पार्शनंप्रतिप्रतिवंधकत्वादेवनस्पार्शनंतत्रापत्तआहपरस्परेतिअनुभवानुरोधादितिअनु
भवस्यत्वयापिस्वहस्तितत्वादित्ययाद्यपसादिनात्वदुक्तफलसंगतत्वापात्तादितिभावः मिश्रमतमाह
अन्येत्वित्यादिनासुषुप्त्यनुरोधेनसंक्षेपोज्ञानानुत्पादानुरोधेनाणुस्वंचवाह्यपादिकालेएवोक्तस्या

मु.टी.
६६

शेनापत्तिरपि न भवतीत्याह चाक्षुषादीति। अत्र नव्याः सुखस्याव्यवहितप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्स्यादपि तत्र
त्पत्त्यापत्तिभियात्वङ्मनोयोगस्य च मेमनोयोगस्य वा हेतुत्वे सैव तु न युक्तिः सिद्धान्त्याहि सुखस्य नकुलमनः क्रिय
यामनसात्मनो विभागस्तत आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः पुरीतति विरूपेत्तरदेशेन मनसा संयोगरूपा सुषु
प्तिरूत्पद्यते। एवं च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात्तत्र ज्ञानोत्पत्तेरनु
त्पत्तेरभावात्। असमवायिकारणस्य कार्येण सह भावेन हेतुत्वात्तापदि च कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वम्।
समवायिकारणस्य कार्येण सहभावेन हेतुत्वमिति मन्यन्ते तेषामपि न सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेः
सुषुप्तिकालेऽप्युत्पत्त्यापत्तिभियात्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वं विजातीयात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्स्योत्पत्तु
त्वीकरणात्। न च वैजात्येनात्ममनःसंयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वङ्मनःसं
योगादेरवच्छेदकतासंबन्धेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्ममनःसंयोगस्य तत्त्वे लाघवात् त्वङ्मनःसंयोगस्य
हेतुत्वे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च। एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीतति सं
योगरूपा सुषुप्तिः किन्तु पुरीतति क्रिययैव तन्मनःसंयुक्ते न मनसा पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिस्तत्र पूर्वोक्तो

रामः
६६

पत्तिवारणाय त्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तं पुरीतति क्रियाजन्यमनःपुरीततिसंयोगस्य सुषुप्तित्वाभावा
त्। अत एव पञ्चात्वं चेतत्तत्कालमनःपुरीततिमनुविशतीति यथ्यकारणां सुखः संगच्छते इति वृद्धाः। इति मनोयो
गत्वस्य सार्वत्रिकत्वाद्दाहाभ्यनेत्र त्येति। मनोमात्रजन्येस यः न तत्परिहरति एवमिति। निर्विकल्पकप्रमा
णादर्शापतिवह्नः संयोगादीति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति। कदाचित् घटः इत्याद्याकारकं स्वरूपतो घटत्व
प्रकारकं कदाचिन्न जातिमातिर्जातित्वेन घटत्वप्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं तत्र वोहाय घट
त्वांशेऽप्रकारकघटत्वप्रकारक [illegible] तादृशघटत्वज्ञा [illegible] घट
त्वविशिष्टत्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धेश्च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। वि
शिष्टज्ञानवारणाय वेति। विशिष्टनिष्ठसांसर्गिकविषयताभ्युपगमे तत्पर्थः विशिष्टसांसर्गिकविषयतानि
रूपितेनैव घटघटत्वयोर्विशिष्यताप्रकारताभ्युपत्वलक्षणं तथा विशिष्टसांसर्गिकविषयतानियतत्वा
रोनच वीते विषयकत्वापत्तिः। तुरीयो विषयता या एव त्वांशेऽप्रकारत्वेऽपि तेन निर्विकल्पकस्य घटत्वाभा
हि तु बुद्धि शिष्यावगाहित्वमपि तु चीरघटोऽभ्यसन्निकर्षकालेऽपि संबद्धविशेषणतायास्तु विशिष्टस

न तेन ६

निर्विकल्पकस्य २

मु.टी
६७

पत्ययादि लिङ्गेति घटत्वाद्यवगाहि तेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः तत्र घट महं जानामीति प्र ५

त्वादित्यवृत्तिविशिष्टज्ञानत्वं गाहित्वोक्तिरसंगतेत्याशंक्य विशिष्टज्ञानत्वगाम्येवेत्येवकारेणाकल्पनीयविशेषणज्ञानस्य वैशि
ष्ट्यावगाहित्वनुस्यापि विशिष्टबुद्धित्वाविशेषणज्ञानं तत्साध्यत्वात्स्यादेवं तत्स्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्य नव
स्थाभिया प्राथमिकविशेषणज्ञाने वैशिष्ट्यानवगाहित्वस्वीकार्यमित्यस्य चितं तदेवमाह [illegible] विषयत्वात्र प्रथम
मेव निर्विकल्पकं निर्विकल्पस्वरूपालक्षणं [illegible] प्रकारतास्यन्यत्वाद्येकप्रसेकमेवेति [illegible] निर्विकल्पके
मनोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति तत्राहोसादित्यात्तानसप्रकार [illegible] अवगाहितम भवतीत्यन्वयः इति प्र
त्ययेविशिष्यत्तेन तानेनुसंभवतीतिन चविशेष्यविशेषणमिति रीत्सेवनिर्विकल्पकानुव्यवसायोत्तिवित
वाच्यारक्तः पटो घटोद्रव्यमितिसमूहालंबनानंतरं रक्तघटं जानामीतिप्रत्ययापत्त्या [illegible] विषय
ताभ्युपगमादितिमहत्वषड्विधदृतिपघपुरुषावत्मेवमहत्त्वस्य हेतुत्वेप्रयोजना
भावस्तथापिद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यतावच्छेदकस्य [illegible] साधारण [illegible]
निवेशगौरवात्प्रयोजनाभावाच्च षड्विधस्यत्वमितिध्येयम् आत्मादिवारणायेति आत्मादौ योतिव्याप्ति
रूपादोषस्तद्वारणायेत्यर्थः सत्यंतदाने नचशंक्यादितिरेयेऽभूत्तविशेषगुणाः सुखादयस्तदाश्रयत्वस्य वा

एग ४
एग० ६०

त्मनिसत्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः श्रोत्रेसत्वादितितथाचतत्राव्याप्तिरितिभावः विशेषपदस्यप्रयोजनं वक्तुं भूमिकामाह
उद्भूतत्वमितिजनकत्वानुपपत्तेरिति एकैकस्यकारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात्कूटस्यैकत्राभावात्तैर्याकारणता
वच्छेदकत्वादितिभावः तदभावकूटस्त्वोद्भूतत्वमिति तथाचतादृशकूटस्यकारणतावच्छेदकत्वमितिनो
क्तदोषइतिभावः इन्द्रियावेघारणायेतिमनःपदमित्यन्तेनान्वितं नवीनमतेमनःपदप्रयोजनमाहकालादावि
ति समवायेनघटाद्यभावाद्यतोकालेसत्वेपि नतत्प्रत्यक्षं योग्यानुपलब्धेरभावात् अतोरूपाभावपर्यंतानुधा
वनं तद्वारणायेति कालादेर्वारणायेत्यर्थः जन्यत्वघटितस्य व्यापारत्वस्य श्रोत्रशब्दसंबंधे समवायरूपे
भावादाह व्यापारः सन्निकर्षइति द्रव्यप्रत्यक्षमितिद्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षमित्यर्थः द्रव्य
समवेतेति द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षमित्यर्थः एवमग्रेपीति द्रव्यसमवेत
समवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षमिंद्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः ननुद्र
व्यप्रत्यक्षेइन्द्रियसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे तत्वकाभासंयोगाच्चाक्षुषापत्तिरेवमंधकारे घटचक्षुःसंयोगा
त्स्पार्शनापत्तिश्च स्यात्तत्राह [illegible] नन्वेवमात्मप्रत्यक्षान्तराधेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्य

मु॰टी॰
६८

महत्त्वावच्छिन्न३

घ्राणत्वेऽप्येवं मनःसंयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि चक्षुरादिसंयोगात् तत्संयुक्तसमवाययोः प्रमाणाभावाच्च चक्षुरादिसंयु
क्तसमवेतसमवायेनैव त्र्यणुकादेश्चाक्षुषाद्युपपत्तेरत आह। परंपरेति। परंपरया स्वाश्रयसमवेतत्वादिसंबंधेन।
उद्भूतरूपावच्छिन्नं चक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति। अत्र चक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षोऽद्भूतत्वादीनां प्रत्यक्षवारणायो
द्भूतेति। तथा च महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य त्रसरेणावभावात्तच्चाक्षुषानुपपत्तिरतः संयोगस्य प्रत्या
सत्तित्वमावश्यकमिति भावः। संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्यान्यथासिद्धिरित्याह। द्रव्यसमवे
तेति। तादृशेति। महत्त्वावच्छिन्नेत्यस्य तथा च महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणुरूपे
भावात्तच्चाक्षुषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः। एतन्मते। एवं रूपावच्छि
न्नत्वमग्रे चालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगेऽत्र प्रयोजनं चाग्रिमे स्फुटमिति वाच्यं। स्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्स
निकर्षस्य कारणत्वं प्रपंचयति। एवमित्यादिना। एवं वदेवेति। परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेणास्पर्शत्वस्पार्श
त्वस्पार्शनवारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं प्रभाघटितसन्निकर्षात्सुत्तादिस्पार्शनवारणाय स्पर्शावच्छिन्नत्वोक्तिर्वि
शेषणाबोध्यमित्यर्थः। श्रोत्रावच्छिन्नेति। सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति। इ

समवेत२

राम॰
६८

वा

परंपरेति। यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणतेन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेणाहुस्तथापि वि
शेषणतात्वेनैकरूपेणाविभागः। न चैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसंगः परिभाषायाश्रयत्वेनानुगमात्। समवाया
न प्रत्यक्षत्वे तत्संबंधप्रत्यक्षेणापि वदाप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः। नन्वविशेषणतायां तदित्याद्यसंगतं विशे
षणताप्रत्यासत्तेरभावात्। न चैतत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमे अभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेरनुपलं
भेनैव तत्प्रत्यक्षोपगमात्। न च समयपयस्य ज्ञानेनाधिविशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारस्समवाने गौरवादत
एवाभावप्रत्यक्षे इंद्रियं न करणं किंतु योग्यानुपलब्धिरेवेति भट्टानामाशयः। पृ[illegible]पितमुल्लेपदिस्यादिति तथा
चेंद्रियेणाभावप्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहे अतीन्द्रियप्रमाणकल्पनमनु
चितमिति भावः। तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षहेतुत्वयुक्तिमाहातयदीति। घटादिज्ञाने घटादिभ्रमेन च
घटत्वमहेतुदोषस्य वत्तत्प्रतिबंधकः। अन्यथाभ्रमासन्निकाले तदभावप्रत्यक्षापत्तेरिति वाच्यम्। विनश्यद्व
स्थाहेत्वाधिकं भ्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबंधकीभूतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः। अभावोपलंभे तदि
द्रियजन्यत्वे तत्संबंधावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रति[illegible]युपलंभावात इंद्रियजन्यो नाहायत्तत्संसर्गकात्म

भ्रमस्त्व२

श्री प्रतियो२

या१
६९

कारकोपलंभाभाववत्त्वार्थः। इंद्रियांतरजन्ये आनुमानिके च तदुपलंभे सत्यपि तदभाववत्प्रत्यक्षात्तदिंद्रियजन्येति। अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्त्वप्रभावप्रत्यक्षासादनाद्यापितितत्वप्रतियोग्युपलंभाभावे। अयोग्येति। तेन जलपरमाणावादौ पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः। महत्त्वानुसारेण योग्यत्वं निर्वक्तिमाचेति। प्रयोजितत्वं आपादितः सन्नुपलंभाभावोऽभाववत्प्रत्यक्षे हेतुरिति। अत्र तदधिकरणविषयकोऽभावप्रत्यक्षे तदधिकरणकत्वं आपादककापत्तियोग्यत्तदुपलंभस्य विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो हेतुरित्यर्थः। उपलंभे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वं च तत्प्रतियोगिमत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं। अत्र च तदापादककापत्तियोग्यत्वं तत्र तदभाववत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति योग्यत्वनिवेशः। न च प्रतियोगिमत्त्वस्योपलंभव्याप्यत्वेन विशेषितस्यायलंभसामग्र्यंतरविरहेऽप्रतियोगिमत्त्वस्योपलंभाभावात् किंतु महत्त्वोद्भूतरूपाद्यवच्छिन्नस्यैव एवं च महत्त्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलंभव्याप्यत्वात् जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं तदधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वस्य योग्यताघटकीभूतव्याप्तिशरीरे निवेशात्। महत्त्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वेन ताहृशव्याप्तौ ताहृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावात्। नच गंधवद्भिन्नत्वविशिष्टस्यापि पृथिवीत्वस्य

तदुपलंभव्याप्यत्वात् गंधवद्भिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वात् तत्र दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगिताहकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशात्। गंधवद्भिन्नत्वादेः प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन ताहृशधर्मानवच्छिन्नत्वस्योक्तव्याप्त्यभावात्। न च प्रतियोगिग्राहकत्वं प्रतियोगिग्रहजनकत्वं तच्च गंधवद्भिन्नत्वपृथिवीत्वोभयसमूहालंबनात्मकलौकिकप्रत्यक्षविषयविधया हेतुत्वात् गंधवद्भिन्नत्वस्याप्यस्तीति वाच्यं प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यताविरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिग्राहकत्वपदार्थत्वात्। अयं विशेषणत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिध्यत्तद्घटितनिरुक्तयोग्यानुपलंभविरहात्तदभावप्रत्यक्षं तत्र स्यादिति चेन्न। नहि वयं सर्वत्राभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलंभस्य हेतुत्वं ब्रूमः किंतु योग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यविशेषणत्वाद्यभाववत्तदधिकरणप्रत्यक्षे तु तदधिकरणीयत्वप्रसज्जनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वं तदधिकरणीयत्वोपलंभस्य विषयतासंबंधावच्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठाहेतुः। अत्रापाद्यापादनस्य सर्वत्रासंभवेन तदधिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसंजीत च तदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपितत्वं जातित्वादिविशिष्टस्य तत्संभवेऽपि तत्त्वस्योपल

(बहुव्रीहिः =

मु॰टी॰
७०

भव्याप्यत्वात् स्तंभे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं जातित्वविशिष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वान्न पिशाचे स्तंभत्वा
भावप्रत्यक्षस्य संभवादात्मत्वेन स्तंभवृत्तित्वपिशाचवृत्तित्वयोरुपलंभव्याप्यत्वाव्याप्यत्वाभ्यां स्तंभपिशाचयोः पि
शाचभेदस्तंभभेदयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे उपपादनीये इति। न चाक्षुषं प्रत्यक्षमिति। अनुपलंभे विद्यमाने
पि निरुक्तयोग्यता। विशिष्टस्य तस्य तत्राभावादिति भावः। आत्मादिपिशाचत्वादिति। तथा च समानेन्द्रियजन्यो
पलंभव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वान्न तत्र चाक्षुषमिति भावः। ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्यो
पलंभव्याप्यत्वात्तेजसि गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरेवं स्तंभे पिशाचत्वाभावप्रसक्तवत् पिशाचाभावस्यापि प्र
त्यक्षापत्तिरत आह गुरुत्वादिकमिति। आदिपदेन पिशाचादिपरिग्रहः। अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभा
वस्य प्रत्यक्षत्वाद्गुरुत्वादिकमित्युक्तं न योग्यः। न प्रत्यक्षविषयः अशक्यत्वादिति। निरुक्तयोग्यताघटकस्या
पि प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्यापि विशेषणत्वमुक्तं ते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्वस्योपलंभव्याप्यत्वे
पि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति भावः। न च तद
धिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वे तदधिकरणीयत्वोपलंभस्याभाव एवेन्द्रियकघटाभावा

एम॰
७०

दिप्रत्यक्षे हेतुरास्तां किं स्वोक्तयोग्यानुपलंभहेतुतयेति वाच्यं। तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाद्यभावप्रत्यक्षानुपप
त्तेरिति। वायावुद्भूतरूपाभावेति। रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियावद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासंभवादुद्भू
तेति। एवमादयेत्यादिना प्रभायामुद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः। प्रत्यक्षविषयत्वेन कारणत्वस्योक्तत्वान्नेवृत्ति
रूपत्वाघटितेन्द्रियाभावप्रत्यक्षत्वाङ्गीकारे तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वस्यादिदृष्टौ योग्यताउपलंभस्य हेतुतानुक्तौ
कार्ये स्वाभिप्रायवान् संसर्गाभावयोग्यतामाह संसर्गेति। प्रतियोगिनो योग्यतेति योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वस
तियोग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगितांकमित्यर्थः। अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति रूपत्ववद्घटा
संतताभाववारणाय विशेष्यदलं रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय विशेष्यदलं मात्रेति। अधिकरण
योग्यत्वमिति योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः। इदं चाभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षपरं तेनार्थे न स्तंभादौ वा
घादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः। अन्योन्याभावयोग्यतातु जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
जात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वामतरदेवं तत्त्वं न स्तंभे पिशाचान्योन्याभावपिशाचवद
न्योन्याभावयोः प्रसक्तत्वापत्त्यक्षत्वोपपत्तिरित्यत्र विस्तरः धर्मत्वादिसामान्यलक्षणायां द्रियजन्य

मु॰ २

मु.टी.
७१

त्वाभावाद्व्यापारत्वकथनमसंगतमत आह व्यापारः सन्निकर्ष इति। पक्षेपि सत्त्वादेरिंद्रियप्रतियोगिकत्वाभावात्स
न्निकर्षत्वमयुक्तं। तथापि संयोगस्येंद्रियप्रतियोगिकत्वात्तद्वृत्तिस्येंद्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूम
त्वादेः प्रत्यासत्तित्वान्निर्वाहः। तच्च सामान्यस्वरूपं चक्षुरुपदीति। इंद्रियसंबद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते। तेन देत्य
थानवयत्र चक्षुःसंनिकर्षो धूमस्तित्तानं जनितं तत्र चक्षुःसंयोगाविरामेपि तादृशज्ञानमादायेंद्रियसं
बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमांतरे सत्त्वात् धूमांतराणां सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः। न चैतत्त
धूमेनेंद्रियसंबद्धं ज्ञानं लक्षणात्मकसंनिकर्षस्य धूमस्येत्युक्तत्वात् न च तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यत्वापत्ता
नस्वीकारस्त्वतिविरहदंतिवाच्यं। तन्मूलकज्ञानधारायां तदेवारत्वादित्यत आह। लौकिकसंनिकर्षस्य
विशेषणविधया घटकत्वं वाच्यं। अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादाय तद्दोषतादवस्थ्य
मितिध्येयाऽऽदमपलक्षणाय चक्षुःसंयोगे विद्यमानेपि दोषानवकाश इत्याहुः॥ किं तु धूमत्वप्रकारकस्म
रणं तत्र धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञाने तदिंद्रियजन्यत्व
स्य वाच्यत्वात्। न चेंद्रियसंबद्धस्य तत्र लौकिकसंबंधः ज्ञाने प्रकारीत्यत्र ज्ञानस्येंद्रियजन्यत्वं चैव विवक्षितं

मु०
७१

कोऽत्राह इति। अत्र लौकिक ५

तद्ग्रहणे तेन पुंक्तिं चिद्रूपपुष्पितावरणात्त सामान्यलक्षणायाः सकलारणुगोचरो मानसबोधो न स्यात्त दत्तो मनसो
लौकिकसंबंधस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाभावादत आह इदं चेति। तथा च बहिरिंद्रियसामान्यलक्षणाया ज्ञाने
जननीये तद्विवक्षितं न तु मानससामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने इति नोक्तदोष इति भावः।
दिमत्त्वमवृत्तापि तु भूमिकामाचरयतीपरे इत्युत्पादिना भूतवेदत्वस्य ... आसत्तिराश्रयाणां त्वित्या
त्यादिना संयोगेनेतद्दृष्टिकसाध्यव्याप्तेः परिग्रहः। तत्रेदं बोध्यमिति ज्ञातस्य तेनान्वयः भूतलादौ नाद
सन्निरीति बोध्यमित्यर्थः। परंपरया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वमानमनित्यसामान्यं तत्र प्रत्या
दोषासंगते राह परे इति। तथा च घटत्वस्य परंपरया कपालादावृत्तेर्नाड्रूपमासादोषसंगतिः। किं त्वित्यादिना वस्तुमाण
तित्रुम्पया समवायेन ज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यं प्रत्यासत्तिः कोऽपीत्यादि ज्ञानापत्तेरिति भावः। तेन संबंधेन
तिएव चेत्पूर्वः किं चेति कृतानजन्यतदतिरस्माद्यातः। सामान्यलक्षणाघटकीभूतलौकिकसन्निकर्षस्य वि
शेषणत्वविवक्षणेन कार्यान्तरीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसंगस्याभावादिति। तन्मात्र वोक्तदोष एवात्र
कल्प्ये बोध्यं न च तत्रैत्समवायेन वा यादिसंबंधेन घटत्वादेरेवासत्तित्तयापवोक्तदोषापि न संभवती

मु॰टी॰
७२

४ स्या वश्यकतया गौरवं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु पुरुषनिष्ठ प्रत्यासत्याहि तुत्वान्नत तु रूपीयत्वनिवेशः ४

तिवाच्यं। अस्त्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ प्रदानत्वात्ते किंतु तद्वृत्ति एव समवायादिनात्मा तत्तदुत्तर
मपि तद्वृत्त्याश्रयकपालादीनां ज्ञानस्य सर्वात्मवृत्तिद्रव्यघटत्वप्रत्यासत्त्या उपपादनासंभवात् एवं ज्ञायमानसा
मान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मैत्रस्य तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभियात्तत्पुरुषीयत्व
निवेशे इति लाघवमित्यपि बोध्यं। तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति इंद्रियसंबद्धविशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञा
नमित्यर्थः पद्मसामान्यविषयकज्ञानमात्रमित्यर्थः। सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति
प्रावत। तथा चात्र कल्पे इंद्रियसंबद्धविशेष्यकत्वप्रकारकत्वतदिंद्रियजन्यत्वानि ज्ञानविशेषणानि नोपा
देयानीति। एवं मते तु तदिंद्रियजन्यत्वादेर्निवेशेन इंद्रियभेदेन कार्यकारणभावकल्पनेन न च गौरवमित्य
र्थः एतन्मते च निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्यासत्तिः तथा च घटत्व
प्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं घटत्वज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रय
त्वं कार्यतावच्छेदकः संबंधः स्वविषयघटत्वाश्रयत्वं च कारणतावच्छेदकः संबंधः चक्षुःसंयोगादि
न्यकाले एवोक्तातिप्रसंगस्य वक्ष्यमाणतदिंद्रियजन्यत्वादिनैव वारणादिति ध्येयम्। अणुत्वज्ञानमात्रे

श्रू॰
एम॰
७२

३

णैव सकलाणुगोचरमानसबोधोत्पादाद्। बहिरिति आलोकसंयोगादिकमित्यादिना दोषाभावपरिग्रहः। न
जन्यत इति। अयमाशयः। यदा घटत्वचक्षुःसन्निकर्षादिघटिता चाक्षुषादिसामग्री तदुत्तरक्षणे घट इति चाक्षु
षं सैव सामान्यलक्षणा न पोत्तरक्षणे सकलघटविषयकं ज्ञानं जन्यत इति प्राचीनमतम्। तेन लौकिकविलं
बः क्लृप्यते तत्र च मानाभावः। यद्वा घट इति चाक्षुषमुत्पद्यते। तदेव सन्निकृष्टघटांशे लौकिकमन्य
घटांशे अलौकिकमित्यभ्युपगमात्। तथा च सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्य व्यापकघ
टत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वमिति फलितं। तथा च चक्षुःसन्निकर्षादिघटितकालव्यापकधर्मावच्छि
न्नजनकसामग्र्याः सहकारिणा विरहादेव न चाक्षुषसामान्यलक्षणया ज्ञानमिति तात्पर्यं दिनानुरूपयति। अत्र

बं॰

त्वायदिशब्दं सामान्यलक्षणाधिरहेऽपि ज्ञानं युक्तः। सामान्यलक्षणास्वीकारे बीजमाह अत्रेति। अयम
र्थः अयमभिप्रायः अभानविषयता न संभवतीति प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वादिति भा
वः वह्निसंबंधसंग्रहो न त्वादिति तथा च प्रत्यक्षे व्याप्तिनिर्णीतत्वान्नतद्विशेष्यकोपि व्याप्यत्व
संशयः संभवतीति भावः। अन्नुपस्थितत्वादिति। तथा च धर्मिज्ञानाभावान्न तद्विशेष्यकोऽपि व्याप्यत्वसं

शयः संभवतीतिभावः ॥ ज्ञानञ्चक्षुर्णा ॥ स्वीकारेवीजमाह ॥ एवमित्यादिनोक्तं यद्यपि दिति ॥ चंदनखंडस्य चाक्षुषे ज्ञायमा
नेन उपस्थितसौरभभानेन स्यात्सौरभांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः ॥ सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसा
मग्र्याः सहकारिणाविरहेणासौरभत्वसामान्यलक्षणायापि सौरभभानं न संभवतीतिभावः ॥ सुरभिचंदनमि
त्यादौ सौरभादेर्भाने सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायैव संभवतीति सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे सौरभत्वा
वच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारिणो वृत्तस्याः फलजनकत्वांगीकारात् प्रकृते च तत्सा
मग्र्याः सहकारिणाः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभांशस्यभानमिति ॥ स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमि
त्यर्थः ॥ ज्ञानलक्षणायाज्ञानलक्षणायैवा ॥ तदानीं सौरभत्वांशे ग्रहेपि सौरभत्वसामान्यलक्षणायैव सौरभत्वा
देर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्नासौरभत्वादिवि
षयताप्रयोजिकायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपसामान्यलक्षणायाः संबंधस्य सौरभत्वेऽभावेन सामान्य
लक्षणापात्तस्यानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारकत्वनि
वेशप्रयोजनाभावाच्चानचत्तानलक्षणायाः कारणत्वांतरकल्पने गौरवभिये च सामान्यप्रकार

५ धर्मान्तरस्याग्रहीतत्वयासामान्यलक्षणयालद्भानानिर्वाहादितिभावः ॥ न ३ धर्मान्तरस्य सौरभत्वांशे ५

कत्वस्यकार्यतावच्छेदकेप्रवेशइतिशंकामा ॥ विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वांत
रकल्पनाविरहादिति ॥ नन्वेवं विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणाया तु विशिष्टप्र
त्यक्षत्वमितिनलक्षणेन निर्वाहः एवं यत्र ज्ञानलक्षणायाः स्वविषयमुख्यविशेष्यकमानसं तत्र विशेषण
ज्ञानेकारणतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति ॥ ज्ञानलक्षणाया ॥ ज्ञानलक्षणायैवात एव सत्त्वज्ञानरूप
सामान्यलक्षणायाः स्वविषयधर्मत्वाश्रयत्वसंबंधेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्यलक्षणया तु व्यवसा
ये धूलीपटलभानासंभवादितिभावः ॥ सत्वदेवेति ॥ ध्यानाद्यभावेपीत्यर्थः ॥ इति प्रत्यक्षखंडे मुक्तावलीप्रका
शः समाप्तः ॥ छ ॥ शुभमस्तु ॥

॥छ॥ इति दिनचर्या[illegible]खंडं समाप्तं ॥छ॥

अनुमितिर्मितिः। संगतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः। करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जि
ज्ञासोदयात्तेन पश्चात्त्रितयमपि करणं प्रपंचयति। व्याप्तिज्ञानमिति। परामर्शो व्यापार इति। न
नु व्यापारत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तच्च परामर्शे न संभवति। वह्निव्याप्यधूमवानिति पर
मर्शे व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात् महानसीयवह्निधूमव्याप्तिज्ञानस्य तद्दानीमभावेन व्यभिचा
रात्तत्कथमुपपादयति। तथा हीत्यादिना। पश्यतीति। धूमदर्शनानुस्मृतव्याप्तिस्मरणोद्बोधकविष
याहेतोः संपत्स्यर्थे। पाहशब्दविशेषणाद्विशिष्टस्य धूमस्य व्याप्तिसंबंधितया ज्ञातानंतरं तादृशधूमदर्शे
नस्यैव व्याप्तिस्मृतावुद्बो[धकत्व]मित्यभिप्रायेणानवच्छिन्नत्वमुक्तं एवं रूपं स्मरणमिति। उद्बु
द्धसंस्कारस्यैवं सत्त्वा[द]भावः। स एव परामर्श इति। तथा च स्मरणात्मकव्याप्तिज्ञानस्यैवं
सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। न तत्रापि पदव्याप्तिघटकपदार्थानां विस्मरणेऽनुपस्थितिमत्त्वेऽविशे
षविशेषणमितिरीत्या परामर्शस्तत्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारो दुरुद्धर एवेति वाच्यं।
व्याप्तिप्रतिसंधानस्यापत्तावि वक्ष्यमाणयुक्त्या लाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्यैवानु

मु॰टी॰
पत्र
७५

मितिहेतुत्वादित्यभिप्रायात्। स्मरणात्मकपरामर्शे व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारेऽप्यपि न संस्कारसंबं
धेन एव व्याप्तिज्ञानसत्वात्। अत्र नव्याः। व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शत्वव्यापकतया अनुमितिं प्रति हे
तुत्वमेव नास्ति कुतः करणत्वमन्यथा कपालादेर्घटं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुता प्रसक्ता तस्मादनुमितिं
प्रति मनस्त्वेनैव करणत्वमित्याहुः। लिङ्गमनुमितिकरणमिति। अनुमितौ परामर्शमात्रं न हे
तुरपि तु लिङ्गपरामर्शः। तथा च विशिष्टस्य कारणतायां हि विशेषणस्यापि कारणतायहात्स्मर
णरूपमार्गाल्लिङ्गपरामर्शस्य वा हेतुत्वे तस्यैव विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धैः तत्र च व्यापार
भावान्न परामर्शस्य करणता। किं तु लिङ्गस्यैवेत्याशयः। लिङ्गस्य तदानीमभावादिति। न च पर
मर्शरूपव्यापारसंबन्धेन तदानीं लिङ्गमस्त्येवेति वाच्यं। अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शजनकत
या पूर्वमसत्त्वात् व्यापारत्वासंभवात्। तद्द्रूपलक्षणं। लिङ्गस्य हेतुत्वे च परामर्शविष
याश्रितमन्यत्रास्यानुमितिप्रसङ्गः। तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवमस्मन्मते तु समानाधिकरणप
प्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भाव एवैनातिप्रसङ्गाभावात् तत्पुरुषीयत्वानिवेशेन मितिलाघवमित्य

ति

पि वाच्यं। तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यज्ञानं दानन्तरस्य व्यभिचारादप्यतत्राह। अनुमि
मितिस्त्विति। कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितित्वाद्यत्वान्न व्यभिचार इति भावः। पक्षविशेष्यकत्व
मेव सर्वत्रानुमितौ नियतमिति नवीनमतमाह। द्विविधापीति। कारणतावच्छेदकं च परामर्श
त्वं साधारणं व्याप्यस्य पक्षे वैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वमतो न व्यभिचारः। द्विविधयोरपि परामर्श
योः स्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति तत्तद्रूपेण हेतुत्वमित्यपि केचित्। वस्तुतोऽनुभवानुरोधा
त्पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वं युक्तम् एव च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकः पक्षवि
शेष्यक एवापूर्वः सर्वसम्मत इति ध्येयं। मीमांसक शङ्के तेन चेति। ज्ञानं विनापीत्यस्यानुमिते
रित्यनेनान्वयः। ज्ञानद्वयादेवोपज्ञानद्वयादपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमितिभा
वः प्रधानीभूतः। सर्वत्र सङ्केतग्रहणमिति। अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति न कारणतावच्छेदक
मिति यथा। आलिङ्ग्य तत्वादिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्यापि तत्र
सिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थः। न च ज्ञानेऽपस्यापि विशिष्टज्ञाने कल्प

अ॰ टी॰

नीयमतोनव्यभिचारइत्यत आह। विशिष्टज्ञानेति। व्याप्यतावच्छेदकेति। अपमालोकोधूमो वेति संदेहदशायां
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेपीत्यर्थः। वह्निव्याप्यवानिति। वह्न्यभाववद्वृत्तिमानित्यर्थः॥ न
तु धूमसमानाधिकरणोत्या इति रूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः। तत्र हेतुतावच्छेदकभानेनैपत्याः अनुमितिस
सञ्जेरिति। तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यात्रव्यभिचारात्तेन रूपेण हेतुत्व
मिति भावः। ननु तत्र फलबलाद्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आ
ह लाघवादिति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः। ननु हेतुता
वच्छेदकलाघवं तथापि पर्वात्तेः कल्पनालाघवं मीमांसकानां मलयुक्तिभे विष्यतीत्यत आह। किं
चेति। तत्र चगृह्यमाणेति अत्र शेषा नचायं हस्य वर्त्तमानतापि अभिधानोत्र कालान्तरीयताह शब्दहमा
दायदोषः। व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतंत्रं कारणमिति येनेनाच्यपि इत्यत्वत इति रस्येत्वतद्रूपीयत्वं
नेनिवेश्यते। चित्रस्याप्तियहकालेतद्वस्मै त्रस्यानुमित्यापत्तेरभावान्मैत्र्यात्मनि स्वत्तद्धेतु भेत्तथा
मित्तानामर्वादिति। नगौरवमिति भावः। ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयक

राम॰

व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेणाहेतुताद्वयं न वापीत्यत आह। वह्निव्याप्यइति
अनुमितिः स्पार्शवृत्त्यापनपक्षव्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिज्ञान
त्वेन हेतुत्वस्याविवक्षितत्वाद्वत्ताहशज्ञानाञ्च वाक्षमो वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्ते
स्तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधर्मप्रकारतापर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादितिभा
वः। ननु ज्ञानरूपस्थलेविशिष्टज्ञानकल्पनागौरवं न्यायमतेह्यत्रापि भविष्यतीत्यत आह। इष्टं चेति। फ
लमुखगौरवस्येति। फलकार्यकारणभावग्रहः तन्मुखं तद्ध्रौव्यं गौरवं ज्ञानमित्यर्थः। विशिष्टज्ञानत्वाव
च्छेदेन कारणत्वग्रहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयो विरोधी बाधकः ते च गौरवं प्रमाणान्तरासिद्ध
तन्नेदमित्यर्थ इति। एवं वर्तिस्वाश्रयकत्वमेवताद्दृशगौरवनिश्चयप्रागविशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वनि
श्चयाधीनस्य घटकोभवतात्र तत्त्वनुमित्यव्यवहितपूर्वं दाते स्वाश्रयनिरूपणविनाननुभवतीति कार्य
कारणभावनिर्णयात्स्वगौरवनिर्णयाभावान्नताद्दृशगौरवं दोषइति भावः। मेलयगामध्ये म्
नंतरं व्याप्तितिरूपणोसंगोपिपाद्घात निरूपपत्ति व्याप्यानामितित्वत्रेति। घटकात्त्वसत्यम्पर्थः॥ अ

मु.टी.
६१
७७

व्याप्तिप्रसंगादिति ॥ अव्याप्तेरभिधानमिदं येन केनचित्संबंधेन साध्यवत्त्वविवक्षणाभिप्रायेण ॥ पदिवसंबं
धसामान्येन साध्यवत्त्वविवक्षिततदा धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या ॥ अवहीनत्वं नास्तीति ॥ विशिष्टाधेय
तापात्र न तिरिक्तत्वादिति भावः ॥ फलितार्थमिति ॥ यावन्निष्ठाधिकरणता निरूपकतावच्छेदकसंबंध
निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भा
वः ॥ अयवत्त्वादिलक्षणमेवतारपि तु मत्वेलक्षणे दोषमाह नन्विति ॥ ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्ष
हकिंचेति ॥ इत्यादिरित्यादिनाभसंयोगेन हेतुतायो गुणावान्घटादित्यादेः संग्रहः ॥ ननु स्वाधिकरण
हत्तिसाध्यकं देशान्याभावकावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्याप्तिरिति चेन्न वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमाधि
करणे वह्निमद्भेदान्याभावस्य कालिकसंबंधेन हेतोरव्याप्यापत्तेः साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकस्य च
धेनाहत्तित्वस्यावश्यविवक्षणीयतया सत्ताभाववान्जात्यभावादित्यादावव्याप्तेः ॥ तत्त्यभावाधिकरणे
साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसमवायेन हेतोरप्रसिद्धेः ॥ न च समवायेन जातेरित्यादौ स्वाधिकरण

राम०
६१
७७

७८

त्यादिव्याप्तिलक्षणं कारणं सामान्याभाववान्जात्यभावादित्यादौ तु साध्यवद्भेदेत्यादिव्याप्तिलक्षणं कारणमिति
वाच्यं तथापि संयोगसंबंधावच्छिन्नघटाभाववान्साध्यविषयितया हेतोर्घटत्वस्थले ग्रहणाद्यसाध्यव्याप्तेः ॥ तत्र
विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंयोगेन तत्र घटाभावसंयोगेन घटाधि
करणे हेतुतावच्छेदकविषयितया च हेतोरप्रसिद्धेः ॥ ननु तिरिक्तोभयाभावमानाभावेत्यत्र आह एक
सत्त्वेपीति ॥ द्रव्यत्वलक्षणं विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरित्यपि बोध्यं ननु द्वैविध्यस्यासत्त्वसत्तिचूमान
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरित्यत आह गुणवानिति ॥ अत्र हेतोरेकव्यक्ति
यासमानाधिकरणायरवव्याप्तिरित्युक्तावपि न क्षतिः स्यादिति भावः ॥ एतद्रूपवानेतद्रसादित्यत्रैतद्रूपत्वस्य गास
त्वाद्यसंभवाद्रसादाह अव्याप्तिरिति ॥ इतिघात्मभिति गुणत्वस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वेनाव्याप्तिरिति भावः ॥ परंपरयास्वाश्रयसमवायेन ॥ तथा चोक्तपरंपरयावच्छेदकं तद
न्यत्वस्य जातित्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ॥ तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः ॥ उक्तपरंपरयारूपत्वव्याप्य
जातित्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावः ॥ नास्तीत्यत्रापि पृथिव्यामित्यनुषज्यते ॥ मतांतरमाह साध्याद्वृत्ति

भावा
यद

मु.दी. ६२ १८

कइस्य दोषा स्य सत्वा दृश्य विवदं ते व्याम स्वरसः स्यात ॥ शुद्ध समाना धिकरणेति ॥ नच भिन्नविरूपिताधि

आदिना साधनपरिग्रहः। व्याप्तेर्भेदादिति। व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः। पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहे
तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे
नोचितं कारणतावच्छेदकगौरवात्। न च एवं क्वचित् जातिमान्नित्य एवानुमितिः स्याज्जातिमत्त्वानित्या
भिके ति वाच्यं। पृथिवीत्वादिहेतुकजातिमान्नित्य एवानुमित्याकारेण जातिमत्त्वानित्याका
रत्वे तावच्छेदकसंबंधत्वकथने तेन संबंधेन ... सत्ताधिकरणगुणः समवायसंबंधे तत्पात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टस
त्ताया व्यभिचारित्वात्तत्राप्यभिधानमसंगतमिति वाच्यं। साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकव
त्वस्यैव व्यभिचारपदार्थत्वात्। स्वसमवायसंबंधस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वेऽपि विशि
ष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभिचारित्वाभावात्। नाव्याप्तिरिति। न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वे विशिष्टसत्ताया अ
धिकरणस्य गुणस्य सत्त्वादेवं विवक्षणेऽपि कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यं। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरू
पिताधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्। विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानवच्छे
दकत्वात्। तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानवच्छेदकत्वात्। तद

एम० ६२ १८

वच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति। ... नतद्वस्यैव तस्यैव ... अधिकरणभे
देनाभाव भेदानभ्युपगमादिति भावः। प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्व। प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्न
त्वं विवक्षितत्वादिति। प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। नन्वेवं हेतुसमानाधिकर
णस्यैवं पक्षे सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणाभावादव्याप्ति
परिहारादत आह। स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति। निष्कर्षेति। प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधि
करणाभावेन निष्कर्षे तत्पक्षे तथा च हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगि
वैयधिकरण्यलाभान्न वैयर्थ्यमिति भावः। सत्ताधिकरणत्वेऽपीति। तथा च विशिष्टसत्ताभावान्
प्रतियोगिव्यधिकरणः अभावो न प्रतियोगितावच्छेदकमेव विशिष्टसत्तात्वमित्यप्रतिव्याप्ति
रिति भावः। न सत्ताजातिव्याप्तिः। एवमग्रेऽपि। न तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैव प्रतियोग्यनधि
करणत्वमुक्तं तेऽपि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगादित्यत आह। स्वचेति। साध्यतावच्छेद
कसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणे चेत्पक्षः। वह्निविरहसत्त्वेऽपीति। तथा च प्रतियोगिता
वत्ता

वच्छेदकसमवायेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् इत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्धित्वस्याप्यसिद्धिः साध्यतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगित्वविशेषणात्तु संबंधरूपस्यैवैतेन गौरवमिति भावः। न ह्य[?]ति जीवा
ति समवायेन वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादित्वधिकरणे हेत्वधिकर
णवृत्तित्वाभावादिति भावः। तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य। किंचिदिति
पर्किंचिद्घटत्वप्रतियोगितावच्छेदकतदवच्छिन्नसामान्यस्यैवेत्यर्थः। पूर्वं हेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टेति एवं
हेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्य घटाभावादेरभावस्तदात्मकत्वपर्य्यः। घटाभावाद्यधिकरणापि
वे हेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभावस्योत्तरहेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः। न च एवं हेत्वधिकरणवृ
त्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादेरिति वाच्यं। एवं हेत्वधिकरणवृत्ति
त्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदभावस्यैव हेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावा
नतिरिक्ततया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य घटाभावप्रतियोगित्वात्। न चायं प्रतियोगि
व्यधिकरणाभावप्रसिद्ध्या संभवः इति भावः। घटाभावात्मकत्वेऽपीति। अभावाधिकरणाकाभावस्याधि
स्य

करणानतिरिक्तत्वादिति भावः। इत्यादाविति। आदिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः। स्वरूपसंबंधघट
ति। अभावीयविशेषणतेत्यर्थः। एवं हेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेति। एवं हेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टपत्त्वघ
टाभावादितदभावात्मकत्वपर्य्यः। प्राचां मते द्रव्यसंयोगसामान्याभावानभीकारादाह कपीति। घटाभा
वीयपर्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे संभवात्प्रति
योगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिः संभवतीति भावः। घटत्वे हेत्वके यत्किंचित्प्रतियोगि
तावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणघटादेन संभवतीत्यस्तीति कालि
घटे गुणसामान्याभावसत्त्वादत आत्मत्वपर्यंतानुधावनात्तोपविवस्यानुसारेण समाधत्ते। पाहृशे
ति। पाहृश्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्ताहृश्याः प्रति
योगिताया अनाश्रयत्वमित्यर्थः। विवक्षितत्वात्। अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात्। कपिसंयोगा
भाववानात्मत्वादित्यादौ गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगि[illegible]याऽप्रतियोगित्वाभावात्ताहृश्यप्रतियोगिता
पदेनोपादानं तु अप्रकाशितपात्तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। अत्र
तो

मु॰री॰
६४
80

अवच्छेदकत्वं विशिष्टानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य
त्वघोनिर्देष्टस्य सम्भवेपि पूर्व्यासन्निवेशेनैव यथाश्रुतमिति बोध्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधि
करणत्वविवक्षणोभ्यामतिप्रसंगकत्वे नन्वितिः महाकाल भेदविशिष्टघटाभाववत्ति च सावीयकालिक
विशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन महाकालभेदविशिष्टस्य चरस्याभावइत्यपि महाकालभे
दाभावेरिति अभावीयविशेषणतासंबंधेन महाकालभेदभावादिस्यपिः सामानाधिकरण्यघटकीभूतवि
शेषणाविशेष्यसंबंधाभ्याप विशेषणाविशेष्योभयवत्त्वं तत्रैवविशिष्टाधिकरणत्वोपगमादितिभावं नतु
महाकालमात्रवृत्तिविशेषणताविशेषेणसाध्यतापामहाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोपि न प्रतियोगि
अधिकरणाः तत्रैतेन संबंधेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणप्रसिद्धेरत आह। वस्तुतः। अत्र
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकालोघटवान् कालपरिमाणादिस्याद् करणहेत्वधिक
रणाहत्त्वभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणोक्तरीत्यापि
वत्त्यासिमत्त्वदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नताहशप्रतियोगितापात्रप्रसिद्धरतः प्रतियोगि

ए॰म॰
६४
80

ताधर्मिकोभयाभावपूर्येतावच्छावनं समवायेन वह्न्यभावप्रतियोगितायां वह्नित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात्संयो
गेनघटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्या
मिवारणाय संबंधावच्छिन्नत्वपर्यन्तमवच्छिन्नत्वपोनिवेशः संयोगेनघटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वा
वच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वादीत्यासिवारणाय सामान्यत्तत्र प्रसिद्धमिति तत्पावाव्याप्तिरिति
भावः। यस्त्विवकंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादेः कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावएवविषयो नतु कंबुग्रीवा
दिमत्त्वेतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किंचिद्धटवत्त्यपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिवावास
प्रामाण्यापत्तिरितिहदिनिधायाह॥ सत्त्वहीपरंतीमलेपस्सत्तानिरूपणेसंगतेरप्रदर्शनात्तोप्रवक्ष्यपति।
पृष्टइतिवमितितत्त्पा चपृष्टकत्तस्य परामर्शस्य घटकत्तपापस्तधर्मत्वमपिपृष्टत्तत्तदप पादकत्वरूपा
पोद्घातसंगत्यापसत्तानिरूपणत्वभ्यासिनिरूपितात्वेककार्यकारित्वमेवसंगतिरितिबोध्यमलेपस्स
ताल्सणस्यपृष्टत्पात्तक्तःपक्षतालक्षणांस्यातंत्र्येणाद शयन्नसाध्यमाहसिसाधयिषाविरहेतियत्ता
जितेनमेमानुमितिरस्त्विलेव्याख्यापत्त्यासिवाधयिषामात्रेस्पक्षतातंनिवेशंतिसिषाधयिषामात्रेने य

सु.टी.
६५
८०

त्तिमेवानुमानोत्तरमेवानुमितेः अत एव वस्तुमात्रग्रहणादेव सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयो
जनमाह। सिद्ध्यसत्त्वामितिा अत इतीति चानुमितिनिर्वाहकपक्षतासंपत्त्यर्थमित्यर्थः॥ तत्र सिषाधयिषाया
सत्त्वामसत्त्वामपीति। सत्त्वासत्त्वोभयाभावघटितस्य सत्त्वाविशिष्टाभावमात्रघटितस्यापि विशिष्टाभावस्य स
त्त्वादिति भावः॥ सिद्धौ सत्यामसत्यां चेति। सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्य सत्त्वात् उभयाभावप्रयुक्तस्य
विशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः॥ सिद्धेः सत्त्वादिति। सिद्धेः सत्त्वे न तदभावरूपपक्षताया अभावादिति भा
वः॥ सिषाधयिषाविरहविशिष्टं च सिद्ध्यादिकं कालावच्छेदेन कालत्वेनेति तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः
कालिकसंबन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिः। परामर्शरूपकारणसत्त्वे सिद्धिरूपप्रतिबन्धसत्त्वे
यद्यनुमितिः स्यात्तदा तस्या उत्तेजकत्वं वाच्यं न चैतत्संभवतीत्याशङ्कते नन्वत्रेति। परामर्शेनेतरं परामर्श
शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे ततः सिद्ध्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे क्रमेण अव्यवधानेन एवमन्यत्रापीति। पत्र प
रामर्शसिषाधयिषासिद्धयः क्रमेणोत्पन्नाः सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शाः एवं सिषाधयिषापरामर्शसि
द्धयस्तत्रत्यं घः सिद्धिकालपरामर्शकालं चेति सिद्धिपरामर्शोभयक्षणादूर्ध्वमित्यर्थः॥ कथमिति। किमर्थमि

एम०
६५
८०

स्यु

त्यर्थः॥ इति प्रत्यक्षमिति। अनुमितीच्छासाधनतादिविषयकमिति शेषः प्रत्यक्षोत्पत्तेः एवमनुमितीच्छासाधनता
धीस्वीकारे इच्छायामप्यापत्तिर्बाधात्मकप्रत्यक्षभवनस्यादिति। पादशस्याह शेषत्यादिच्छानुमितिर्जायतामिती
च्छासत्त्वे पर्वतो वह्निमानिति सिद्ध्यसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे
ऽपि तदिच्छावत्त्वादाह शाब्दमिति स्यापीत्यत्र तदुक्तं सिद्धिसत्त्वदशायामिदं चोत्तेजकेच्छाभ्युक्तेः परिचायकरूप
मुत्तेजकत्वं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति वाच्यं तेन तत्तदिच्छायाम् उत्तेजकत्वेन पत्तिः किंचिज्ज्ञानानुमित्यस्य तत
दुत्तरकालीनमित्यादिः पदार्थः किंचिज्ज्ञानस्य सर्वदा सत्त्वेन तदपरोक्षाविरहात् नाद्यमिति तिता ना
नुमित्यापत्तिरित्यर्थः॥ तदिच्छायाः व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति भावः॥ न च पत्तिः किंचिज्
ज्ञानं जायतामित्याहत्येच्छाकाले सिद्धिकालप्रत्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यं अनुमितिसामग्रीसत्त्वे
आत्मादिविषयकप्रत्यक्षं किंचिज्ज्ञानसादिसामग्रीसत्त्वे नियमेन प्रत्यक्षं किंचिज्ज्ञानसामान्यतस्तैवताहश
च्छाविषयोऽपि सिद्धस्तत्रानुमित्यस्तस्यापत्ताविष्टापत्तिसंभवात् तत्त्वतस्मिन्नित्वप्रकारकेच्छाया च नानुगत
रूपेणावोत्तेजकत्वं वाच्यं तावतैव यत्किंचिज्ज्ञानं जायतामितीच्छावारणासंभवात् तत्तु तदिच्छा क्ति

त्वेनोत्तेजकत्वकल्पने गौरवादित्यत आह। वह्निव्याप्येति। प्रत्यक्षातिरिक्तं त्वानुमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्त्वदशा
दिः। शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधे नैवेच्छाविषयसिद्धिसंभवात् असत्त्वे वेत्यनुमितिरित्यनेन संबध्यते। तथा चा
नुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वं तत्रानुमितित्वस्यापीति भावः। तदुत्तेजकत्वप्रवेशस्य फलमाह। एव
मित्यादिना। नानुमितिरिति। तादृशेच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वे तु पापानादिच्छासत्त्वेऽनुत्तेजकत्वादिति भावः।
इदं तु बोध्यं। पर्वते वह्न्यनुमितिर्जायतामित्याद्यनुमितीच्छया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपि
त वह्निविधेयकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं प्रत्यक्षातिरिक्ता
नं जायतामित्याद्यनवगतेच्छानां तु तत्तद्व्यक्तित्वेन। ननु सकलेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन गौरवादिति सिषा
धयिषाकाले पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धेर्न तादृशानु
मितिप्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यत उक्तं सिषाधयिषाविरहकाले इति। विशिष्य वक्ष्यति पर्वतो वह्निमानित्याद्य
नुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धका
वत्त्वेत्यर्थः। तत्प्रयोजनमाह नेतीति। सिद्धेरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिर्व्यवच्छेद्या। सामा

नाधिकरण्येनानुमितिप्रतिबंधिकेति सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रतिबध्नातीत्यर्थः। अन्यथाऽवच्छेदका
वच्छेदेनानुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यवच्छेद्याप्रतीतेः। सिद्धिमात्रमिति। पक्षविशेष्य
कसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः। उपाध्यायोक्तसिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्धि
प्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षता तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि चानानु
मित्युपपत्तिरित्याहुः। तद्दूषयति। प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्षिप्रवेशे प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथं ना
नुमितिरित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह। इदं तु बोध्यमित्यादिना। संशयोत्तर
प्रत्यक्षं प्रति हेतुमतः साध्यविशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः। एतादृशप्रत्यक्षसामग्री विशेषदर्शनाने
धावनेन नहि दुष्टा सैवानुमितिसामग्री स्वपक्षप्रदर्शनापेक्षत्वात्तत्र प्रत्याह मितिसामग्रीप्रदर्शने प्रयो
सापेक्षेः। स्वातन्त्र्येणेति। ननु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः। शाब्दसिद्धेरसत्त्वेऽपि शाब्दज्ञाने ज्ञापता
मितिच्छायामनुमित्युत्पादात् सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन तथाहि प्रत्यक्षेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीका
लेऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्र्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वे तयैव रूपे

मु॰ दी॰
६७

गोत्तेजकत्वासंभवात्। एवमुभयत्र सिषाधयिषाविरहस्यैकसंबंधेन विशेषणत्वं सिद्धं। समवायघटितसामाना
धिकरण्येन वस्तुः संयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयवत्त्वसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटित
सामानाधिकरण्येनैतत्प्रकरूपेण तयोः प्रतिबंधकत्वासंभवादित्याशयः। इति दिक्। ननु अनुमितिं प्रति प्रत्य
क्षसामग्र्याः भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः। भन्नमते तु अनुमानातिरिक्तप्रतिबंधकत्वे स्वातंत्र्ये
ऽतिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमीमांसकत्वेन न प्रसक्ताकुसृष्टेतस्याः प्रवेशेनोक्तापत्तेनवकाश इत्यत आह। एवमिति।
अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधिकेति। तथा च भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्रा
भावान्नोक्तदोषस्यानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः। वस्तुतः अनुमितिसामग्री प्रतिबंधिका अनुमितिसामग्र्ये
व प्रतिबंधिका न तु भिन्नविषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबंधिकेत्यर्थः। तथा च प्रत्यक्षसामग्र्याः समान
विषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबंधकतया नैवोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः॥ श्री॥ [illegible]
नेष्फलस्त्वोककार्यकारित्वमत्र संगतिर्बोध्या ननु लक्ष्यसामान्यमाह हेत्विति हेत्वाभासलक्षणमभि
त्यर्थः लक्ष्ये संग्राहयति याहीति तेन व्यभिचारादयः। ननु पक्षविषयकत्वेनोपनय[illegible]

रामः

मत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबंधिकेत्यर्थः। तथा च प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबंधकतया
नैवोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः॥ श्री॥ हेत्वाभासानिति। विजयफलस्त्वोककार्यकारित्वमत्र संगतिर्बोध्या ननु
लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना विशेषजिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजनक इत्यतो लक्षणमाह हेत्व
क्षणं त्विति। हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः। लक्ष्ये लक्षणं याहयति तद्याहीति तेन व्यभिचारादयः। ननु पक्षविषयक
त्वेनोपनयस्वीयापर्यावच्छेदकत्वं न तथा च वह्निमान्ह्रदादिस्तत्र वह्न्यभावे इति व्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवह्न्यभा
वप्रकारकनिर्णयत्वेन वह्न्यनुमितिप्रति प्रतिबंधकत्वे च वह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकको
टिप्रविष्टत्वात्। न च स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा अवच्छेदकत्वं
तृतीयार्थः वह्न्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे अवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वात् अतिरिक्त
वृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यं अपर्याप्तिनिवेशासंभवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वस्याधिकस्य
प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तु ह्रदो वह्निमान् ह्रदा
दिमादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदं वह्न्यापत्तेः प्रतिबंधकत्वाभाववति ह्रदद्वेत्यादौ ज्ञानेन वह्न्यभाववि

८१

मु.टी.

८४

शिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वात्। विशिष्टह्रदस्य ह्रदानतिरेकादित्यत आह – यद्विषयकत्वं चेति। एतद्विशेषणस्य प्रयोजनमा
ह – तेनेति। बाधभ्रमस्य बाधभ्रमसाधारण्यस्य पर्वतविशेष्यकत्ववह्न्यभावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः। अनुमितिविरोधित्वेपि
। अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः। न च वह्न्यभाववान् ह्रदवति व्याप्तिः इतरथा तु वह्न्यभावविषयकत्वस्य पर्वतेन
विशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्तत्रातिव्याप्तिस्स्यादिति भावः। यादृ
शविशिष्टेति विवक्षितेतु तत्र नातिव्याप्तिरित्याह तत्रेत्यादिना। न चैवं वह्न्यभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेपि यादृशवि
शिष्टपदेन वह्न्यभावत्वविशिष्टवह्न्यभावमुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं। यादृशविशिष्टेति विवक्षणोऽनति
रिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया वह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबंधकताभाववत्तिवह्न्यभा
ववृत्तित्वानेवत्रेरत्वात्तिमास्येभावात्। न चैवं पर्वतो वह्न्यभावविशिष्टह्रदश्चेत्यत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं। यादृश
विशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यत्स्वरूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात् तन्निष्ठस्य च तदनुमित्यर्थकत्वात् ह्र
दत्वज्ञानेन वह्न्यभावावच्छिन्न[illegible]विषयकत्वाभावात्। यत्र यादृशानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य विवक्ष
णेऽनुमितिप्रतिबंधकत्वाभाववति ह्रदे वह्निमान्न वेति संशये ह्रदो वह्न्यभाववानित्याहार्यनिश्चये प्रामाण्यज्ञानास्कंदि

रा

राम०

८४

तत्राहार्यनिश्चये च वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वादसंभव इति चेन्न। ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदस्यानाहार्य
प्रामाण्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयपरतया तादृशनिश्चयनिष्ठयादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबंधकतानति
रिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक्। सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी शंकते। न च पक्षेति। विशिष्टस्याप्रसि
द्धत्वादिति। पाषाणमयत्वे वह्न्यभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः। दृष्टांतेनेति। जपाकुसुमेन नीलप्रतिपत्तिरूप
त्वेपि न दुष्टत्वमिति भावः। अस्य च प्रतिबंधकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे। अनित्यदोषत्वापत्तेरिति।
पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धेतावपि दोषत्वापत्तेरित्यर्थः। इत्थं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन
ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वं। हेत्वाभासिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षस्य परिग्रहः।
यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टव्यभिचारादिकमाहाय लक्षणसंभवतीत्थं व्यभिचारविषयक
त्वस्य प्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वात् व्यभिचारादिज्ञाने हेतुनिष्ठत्वे नातिरिक्तवृत्तित्वात्। किंतु व्यभिचारादिविशिष्टहेत्वा
दिकमेवाहाय कमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टहेत्वादिकमेव दोष इति भावः। न तु व्यभिचारादिरि
ति। विशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतौ सत्त्वाभावात् हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात् न च तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणी

अ०टी०
८५

यमितिवाच्यं तथा सति वह्न्यभावविशिष्टह्रदादेस्तात्तदात्म्येन धूमे ऽभावेन ह्रदपक्षकधूमस्य दुष्टत्वं न स्यादित्यत
आह तद्धत्वं चेति न च वह्निव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमे ऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं यादृशविशिष्टविषय
कज्ञानत्वेन यद्धेतुकानुमितिप्रतिबंधकत्वं तादृशविशिष्टस्य यद्धेतुवृत्तित्वं तस्यैव दुष्टत्वादिति सत्प्रतिपक्षादेरनि
त्यदोषत्ववादिनां मतमाह परे त्विति ननु वह्न्यभावादिमात्रे पर्वतादेर्नोपादानं शक्यत्वेपि तस्य साध्यमात्र[illegible]
नधूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह तद्धत्वं चेति ज्ञाने तिष्ठकत्वाविषयत्वे न तद्धत्वमित्यर्थः तद्धत्वस्य साध्याभावव
त्वस्य तत्त्वं बाधकालीनधूमादिसद्धेतावित्यर्थः अत्र प्रतिपक्षमशंकालीनधूमादिसद्धेतौ तत्कल्पनात्
ज्ञानस्य संबंधत्वकल्पनात्तेन सद्धेतावपि बाधित इति व्यवहारे तासंबंधत्वकल्पने ज्ञानस्य मद्विषयनीयतत्रा
ह तत्रेति बाधभ्रमकालीनसद्धेतावित्यर्थः प्रस्तुतार्थं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रांतः तस्यैव हारादि इति भावः तो ह्रदा
व्यवहाराव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वरसबीजं यथाश्रुतविशेषितत्वसंगतैवीनमाह तिन
त्यादि नानाउक्तैवकत्तसाध्यकानुमितिप्रतितद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्दोषत्वस्य तत्राह तद
भावे तिन स्मृतिः नाव्याप्तिः न तत्र अलक्षणे अवच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषः पूर्वोक्तदोषादिस्पनति

ग्र
एम०
८५

रिक्तवृत्तित्वमेव तिवेशनीयं तथा च धूमवान्वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे गतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य
प्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह संसर्गपर इति प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतघटितत्वेन
अनुमितिविरोधितावच्छेदकविशेषणीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकी
भूतो यो व्यभिचारस्तद्घटितत्वे वेति न तत्रातिप्रसंग इति दिक् नन्वत्रानुमितितर्कसाधारणानामतरप्रतिबंधकत्व
मन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह
दस्यापि दोषताप्रसंगः तस्य पर्वतो वह्निमान्ह्रदो वह्निमानिति समूहालंबनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठ
प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात् यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघ
टितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्यचिन्मीत[illegible]प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया असंभवः तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिब
ध्यतानिवेशे च व्यभिचारादेर्वाव्याप्तिः व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया
तत्प्रतिबध्यतायास्तयोरविशेषान्यतरत्वाव्यापकत्वात् किंच तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमिति
तत्कारणान्यतराविरोधित्वलक्षणे निवेशनीयं मन्मथा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतत्वेद्दःकांच

२

त्वमपत्वाभावो हेत्वाभासः स्यात्। एवं च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् निर्वह्नित्वे हि मातिस्पादौ न कोऽपि हेत्वाभास-
स्यात् तत्र शास्त्रभिन्नेर प्रसिद्धेरत आह। पाद्गृशसाध्येति। संभवेति। वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभाससं-
भवतीति भावः। हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वा मूलेव स्वमाणेषु अनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्वचित्कचित्किञ्चिद्दोषं तत्तद्धि
निधाय स्वयमनैकान्तिकादीनां लक्षणान्याह। स्वदभिन्निति। साधारणादीत्यादि नाम्ना धारणानुपसंहा-
रिणोः परिग्रहः। न त्वेतस्यानुमितितत्कारणज्ञानामन्यतरविरोधिज्ञानविषयत्वं भावात्कथं हेत्वाभासत्व-
मित्यतो दूषकताबीजमाह तेनेति। एवमग्रेऽपि क्रिया तद्व्याप्तिग्रह इति व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य
प्रतिबंधकत्वादिति भावः। प्रतिबध्यतद्भिन्नव्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यतद्दृत्यर्थः। ए-
वं च साधारणासाधारणानुपसंहारिणां व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वाद् रूपदूषकताबीजैक्यान्नैकहेत्वाभास-
त्वमुपपद्यते साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहारिणा च
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबंधादिति भावः। प्राचीनमतमाह अत्रेत्यादिति। पक्षे साध्यसंदेहदशायामे-
वासाधारणस्य हेत्वाभासता न तु निश्चयदशायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभा-

वादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह। तस्यचेति। असाधारणस्य घटकसपक्षस्य पक्षभिन्नत्वघटितत्वे चेत्यर्थः। तत्र निश्चितसाध्यव-
ति पक्षे साधारणादिरूपाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्दूषणीयमनेनास्वरसः सूचितः। व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधक-
त्वे केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरितिभावः। न चैवं साध्याभावसाधकान्तत्प्रतिपक्षोऽपि हि रूपस-
भेदेन स्यादत आह। सत्प्रतिपक्षेत्विति। प्रतिहेतुः प्रतिकूलोऽपि तु पाहे तु इति विशेषः। न सन्नयो भेदः। न तु रूपकतावी-
जैक्येऽपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वेकविरुद्धरूपे हेत्वाभासांतरभिन्नस्य तेन तदापत्तावन्वयिनाहेतुतरेण प्रतिरोधस्त-
त्र सत्प्रतिपक्षोऽपत्रतु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासांतरं स्यादतो भेदकांतरमप्याह। साध्याभावेति। व्यक्तगत्या साध्याभा-
वसाधके हेतावेव तत्साध्यसाधकत्वभ्रमनिवृत्तिस्तथा नान्वादिने प्रतिभ्रमरूपाभावात्सूचकत्वविरुद्धस्य न त्वेवं सत्प्रति-
पक्षस्येति भावः। साध्याभावव्याप्येति। एवं साध्यवत्त्वव्याप्यवान्पक्षः पक्षनिष्ठो साध्याभावसाध्यवत्त्वव्याप्या-
वच्छेदो मत्वादिना अनुगमानविभागव्याघात सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपाधिकमन्येषां सत्प्रतिपक्षत्व-
यामाह अन्ये हेतेति। नित्यत्वव्याप्यवद्धेरवत्त्वाद्यानत्यकालीनां नित्यत्वव्याप्यहेतुकत्वपरामर्शसत्त्वेऽपि स-
त्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात्तत्कालीनां तमुपस्थिविशेषणं। गृहीतात्पर्यामापकनित्यत्वव्याप्यवज्ज्ञानकालीना नित्य-

मु॰टी॰
८७

त्वव्याप्यत्वप्रकारकत्वपरामर्शे सत्त्वेपि तद्व्यवहाराभावाद्गृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपस्थितिविशेषणं ज्ञाहयक
लीनातित्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहकाले तथा व्यवहाराभावाद्गृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयो
पस्थितिविशेषणं व्यवहारमात्रे च योगिनो निरुक्तरूपस्य प्रकृततानुपयोगात्॥ उपस्थितिघटितस्योक्तरूपस्य स्वरूप
सत एवोपयुक्तस्याभासतया पामरसंयोजकतात्वाहितस्य स्वरससूचयन्नस्य रीतिः सत्प्रतिपक्षस्य दूषकतावीजं प्रदर्श
यति। अत्रेत्यादिना सत्प्रतिपक्षस्य संशयजनकत्वं दूषकतावीजं न त्वनुमितिप्रतिबंधकत्वं तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञान
स्यानुमितिप्रतिबंधकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दूषयितुमुपन्यस्यति। अत्र केचिदित्यादिना। अनु
तिर्भवत्येवेति। अनुमितिं प्रति तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् तद्रूपतत्तदभाववदनुमिति
सामग्र्याभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युपपत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयथाप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तहे
तुताकल्पने प्रत्युक्तगौरवाभावान्नेति भावः। न तु यद्युभयथाभासकसत्त्वेऽप्युभयभानं तदपि पित्तादिदोषसत्वेपि पीतत्वप्र
क्तत्वेभयस्सत्तात्वभयोर्भानापत्तिरित्यत आह। फलबलेनेवेति न पावकत्वपीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभविकतया
मुक्तत्वयं हे पित्तरूपदोषस्य प्रतिबंधकत्वं कस्यपित्वापीनसाक्षात्कारसामग्र्या अधिकबलवत्त्वमेव कल्प्यत्व दोषस

त्यपि द्रष्टव्यम्। स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्योः समबलत्वमेव कल्प्यत इति भावः। ज्ञानमात्रे तादृ
शज्ञानत्वावच्छिन्ने विशेषदर्शनविशेषाजन्ये गौरवादिति। कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः। कथम
नुमितिरिति। अनुमितेरपि प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रांतत्वादिति भावः। कथं तर्ह्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयात्मा सत्प्रति
पक्षः संशयद्वारा साध्याभावकानुमितिर्भवत्येव तावत्तन्निश्चये अप्रामाण्यग्रहस्य तत्साहाय्यं यत्र चेति। आश्रयासिद्ध्यादीत्यादि
ना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः परिग्रहः। साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति। साध्याप्रसिद्ध्यादय इति
। आदिना साधनाप्रसिद्धिः। न चैतत्त्व्याप्तिसत्त्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धि
रेवेति वाच्यं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेपि सत्त्वात्। स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावा
द्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि न। तथा सति पशुमान् स्यादिति मतद्रव्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सास्नादेः पशुव्याप्ये
गोत्वादिना तेन रूपेण सास्नादेः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावात्। अत एव नीलधूमत्वादेः स्वरूपसं
बंधरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्नतु तस्याहेत्वाभासत्वं। अनुमितिकार
णीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्। न च वह्निमद्द्रव्यमिति प्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यवगा

मु·दी·
८८

हि ज्ञानादृष्टमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरोधितायाः निरुक्तव्याप्य
त्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति वाच्यं तावतापि नातिरिक्तहेतोर्नित्यरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्र स्वरूपसंबंध
रूपावच्छेदकत्वाभाववद्ग्रहस्याप्यभावानवगाहित्वेन विरोधित्वात् तस्माद्यथाविशेषणस्य पक्षतेन व्याप्यत्वासि
द्धिर्हेत्वाभासः पुरुषस्त्वधिके न निरूप्यत इति। साध्याभाववदवृत्तित्वाद्विना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षसाहचर्यसाध्यादेश्चोपरि
ग्रहः तद्धर्मिकतदभाववत्ताविषयकत्वानाहार्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत द्धर्मिकतदभाववन्निश्चयः। बाधबुद्धेस्तु जनरसुरी
लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धित्वानुभविकत्वादाह। लौकिकसन्निकर्षाजन्येति। नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकि
कबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न अलौकिकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटा
वनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभाववन्निश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वोपगमात् एत
दिन्द्रियजन्यापनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्युदयात्प्रतिबंधकतावच्छेद
ककोटौ लौकिकत्वस्य निवेशः। नन्वलौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽभ्रमत्वादे
वन तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावेनेति वाच्यं। यत्र प्रतियोग्यधिकरण

एम०

प्र

एव सन्निकर्षस्याधिकरणांतरवृत्तेरभावस्य प्रत्यक्षात्मकं रोपो दोषेण जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो
लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभाववल्लौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबंधकत्वादेवनेयमापत्तिरन्यथाऽभावा
रोपोऽस्तु प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न यत्र विनष्टस्थदोषेणाभाववल्लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदु
त्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न भ्रमवादिना पादनात् यत्राभाववल्लौकिकप्रमा समकालं तद्द्वितीयक्षणे वा
तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौ
किकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोपगमात्। शंखो
न पीतः। वंशो नोरग इति निश्चयेपि पित्तमंडूकवसांजनादिदोषवशात् शंखः पीतः अयमुरग इत्यारोपोदयात्तत्र व्य
भिचारवारणायाह दोषविशेषेति। दोषसामान्याजन्यत्वनिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो वि
शेषेति। तथा च पित्तमंडूकवसांजनादिदोषाविशिष्टापादकतज्जन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ नि
वेशनीयमिति भावः। तत्रापि तत्तद्भ्रमात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशोत्र यथा शंखः पीत इति भ्रमे शंखत्वांशे भ्रमा
नस्यैव पित्तद्रव्यपीतिमत्वारोपोपगमेन तदंशे लौकिकत्वादलौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेश

देवतत्रव्यभिचारवारणादितिवाच्यं।पित्तदूष्यस्यांतरानवस्थानेन भ्रमापन्नपित्तस्यैवेति सः शंखादौ प्रत्यक्षोदयेन सम
येमाणारोपस्यैवतत्रनवीनैः स्वीकारात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात्। तथा सति पीतः शंखः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरं पीतं सा
क्षात्करोमीति साक्षात्काशित्वग्रहानुपपत्तिस्तद्व्यंजकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न। लौकिकविषय
ताया इव दोषविशेषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यंजकत्वात्स्मृत्याद्यनुरोधादिति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारि
त्वग्रहानुपपत्तेः। शंखो न पीत इत्यादितोदिंद्रियजन्यवाधबुद्ध्युत्पत्तेरपि तत्रादिदोषवशात् इंद्रियजन्यः शंखः पीतइ
त्यारोपोप्यनुभवसिद्धस्तदा पूर्वोक्तेंद्रियभेदभिन्नप्रतिवध्यप्रतिवंधकभावेपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिवध्य
तावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयं। ननु वाधप्रतिवध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकात्वस्य निवेशे वाधनिश्च
योत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न। अभ्रं तं लं घटवदित्याद्याकारकलौकिकप्रत्यक्षे सन्निकाले
ख्यातेष्वेकं चिद्दपि घटत्वप्रसंगाभावादेर्भेदे न प्रकारतयाभानवारणाय समानधर्मितावच्छेदककत
त्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबंधकत्वमवश्यमंगीकरणीयं। तथा च वाधनिश्च
योत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधिकायाः स

त्वेन विपरीतकोटिभानसंभवात्। दिविभानासंभवात्तदिहक्कापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयोत्पत्तिरिति चेदेवमन्य
नभत्यासत्त्येव पूर्वोपस्थितकोटिभानसंभवादितिप्रजुसंशयपरं वैतत्कोटिद्वयांशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कथं संशय
स्य न लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधिकायास्तत्र सत्त्वा
दिति। [illegible]। तन्न लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेपि संशयजनकदूरत्वादिदोषसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबंधकस्य सत्त्वे न लौ
किकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्यलमत्र विस्तरेण कस्यचिन्मतं दूषयति। नन्विति। इतिपुत्क भित्यनेनान्व
यः। नन्वेवं वाधनिश्चयकाले संस्पृष्टज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ वाधनिश्चयस्यानानुमितिविरोधित्वमि
ति हेत्वाभासत्वं न स्यादत आह तद्विरोधितयेति। अनुमितिकारणीभूतसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानविरोधितयेत्यर्थः।
नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह। साध्यसंशयेति। ननु संशयस्यान्यकालीपक्षिसाध्यपक्ष
कालीनसाध्यनिश्चयात्मकसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह। आहार्येति। आदिना सिषाधयिषाकालीन
ह्रिपरिग्रहः। न च संभाव्यान्तरोत्पत्त्येवानुमितिरिति वाच्यं। सति विशेषदर्शने संशयायोगात्। पक्षविशेष्यकसा
ध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयोनुमितिप्रतिवंधकस्तदभावः कारणमतस्तद्देशप्रमात्वमेव वाध इति प्राची

मु.टी.

८८

नमतं हृस्वपति। एवमितिप्रमात्वज्ञानमपि। प्रमात्वनिश्चयोपि। मानाभावादिति। ग्राह्याभावानवगाहित्वा हृष्प्र
ज्ञानस्यविरोधित्वेमानाभावादित्यर्थः। ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेपितत्राप्रामाण्यज्ञानकाले नुमितेरुत्पत्त्या साध्या
भावज्ञानं प्रतिबंधकं। असत्यसने तत्तत्र साध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयाभावादेवानुमिसुत्तिरित आह। गौ
रवादिति। तथाचतत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभावस्यैव प्रतिबंधकतावच्छेदक
कोटौ निवेश्यतेनतु पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वं गौरवादित्यर्थः। पत्रपक्षे साध्या
भावज्ञानमस्तिनतुतत्रप्रामाण्यज्ञानं नवाप्रामाण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्नभवत्येवेतिभावः। साध्याभाववत्प
क्षघटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्वात्तस्याभासत्वं दुर्वारमितितुनभ्रमेपक्षः
विशिष्टव्यभिचारादेरिवतादृशविशिष्टांतरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति। ननुगृहीतप्रामाण्यकसाध्याभा
वनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वेप्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चयएवतत्र्यास्यादत आह अन्यथेति। सत्यमितिपक्षेप्रा
थिस्यादिनाऽसिद्धादिपरिग्रहः। प्रतिबंधकत्वापत्तेरित्यस्याग्रेमिसाहाय्यादिः। ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्व
ज्ञानेऽनुमितिप्रतिबंधस्तदभावेतुनेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमत आह

एम०

किंत्विति। क्वचिदुपयुज्यत इति। तथाचानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरंप्रतिसाक्षात्प्रतिबंधकीभूतज्ञानविषयत्वा
भावान्नसाध्याभावप्रमात्वंहेत्वाभास इतिभावः॥ व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिना। सिद्धिज्ञानपरिग्रहः। भेदादिति
तथाचवाधस्थलेऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेपिवाधज्ञानस्यव्यभिचारादिविषयकत्वाभावेननतस्यहेत्वाभा
सांतरत्वमितिभावः। नचहेतुमान्पक्षः साध्याभाववानित्याकारकएववाधग्रहः कुतो नभवतिसामग्रीसत्वा
त्तथाचव्यभिचारज्ञानात्मिकैववाधबुद्धिरितिवाच्यं। परामर्शात्मकव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबंधकसत्वेनवा
धबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासंभवात्। एकत्रहेतौव्यभिचारविषयकैकनिश्चयासंभवाच्च। नन्वयोगोलकपक्षक

व्यभिचारा

धूमसाध्यकवह्निहेतुकेवाधलौकिकप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकलौकिकप्रत्यक्षमपिव्याप्तिनिश्चयेसत्यपिभवि
ष्यतीत्यत आह। किंचेति। अर्किंचित्कर इति। व्यभिचारज्ञानंहिअनुमितौनसाक्षात्प्रतिबंधकं। किंतु परामर्श
प्रतिबंधद्वारा तथाचपरामर्शोत्तरकालीनंव्यभिचारज्ञानमकिंचित्करमितितत्रवाधबुद्धिरेवप्रतिबंधिकेतिभा
वः। व्यभिचाराद्यसंकीर्णमपिवाधंमदर्शयति। एवमित्यादिना। वाधस्यैवेति। तेनपक्षेहेतुसत्वेनस्वरूपासिद्धेः
प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्यव्यभिचारस्यचाभावादितिभावः॥ वाधतव्याप्यभिन्ना

मु.टी.
८०

पहेत्वाभासान्तर्भावात् अपि तन्मध्ये एवांतर्भवंतीति पाठः । बाधस्य साध्याभाववद्विशिष्टपक्षादिः तद्व्याप्यस्य सत्प्रति-
पक्षस्य च विशिष्टभिन्नेन व्यभिचारविरुद्धासिद्धान्तःपातित्वात्तेष्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादीनां व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि
व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वाद्विषयत्वेन पंचहेत्वाभासानां तदंतर्गतत्वे तस्मातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः । न प्रति-
बंधक इति साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः । इष्टकत्वावी-
जस्य भिन्नत्वेऽपि तौ साधारणस्य व्यभिचारज्ञानेऽपि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे [illegible] इति [illegible]
पक्षत्वविपक्षत्वप्रतिबंधकत्वमपि [illegible] बंधकत्वादिति भावः । असाधारणपदघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं न
तु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह । सपक्ष इति । एवमग्रेऽपि । सपक्षत्वविपक्षत्वविवक्षायां निश्चयनिवेशस्य फलमाह । आ-
द्यत्वादिना पूर्वोक्तमिति । असाधारणः साध्यासमानाधिकरण इत्यादिना [illegible] किं च [illegible] पक्षक-
नीति [illegible] साध्यसंशयरूपाभावप्रसङ्गात्तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षासिद्धि [illegible]
तदा साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसंभवे [illegible]
घाविरहविशिष्टस्य अभावस्य तद्वाकेवलान्वयित्वेऽपि तत्र नास्ति व्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमपपा-

सु

रा ९०

दयति । सर्वमभिधेयमित्यादिना । सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्यासंभवादिति । संशयोत्पत्तिस्थलेऽनि-
श्चयवारणाय निश्चयं प्रतीति । संशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यं वाच्यत्वे [illegible] साध्यसंदेहसत्त्वे न तत्-
त्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयसत्त्वाप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टधर्मत्वादिरूप
व्याप्तिग्रहानुत्पादान्तरात्मिति [illegible] अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः । [illegible] तदानीमपि
केवलान्वयिपक्षताकत्वरूपस्यानुपसंहारित्वस्य पक्षेतरभावादिति [illegible] तथावतत्रापि अनुपसंहारित्वस-
त्त्वात्तस्य व्याप्तिग्रहाप्रयोजकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । न च संशयसामग्र्याः सत्त्वात्क-
थं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सत्त्वेऽपि तद्धर्मितावच्छेदकक संशयसामग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वादिधर्मितावच्छेद-
कक साध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात् । समानविषयत्वे न प्रतिबंधकत्वव्या-
हत्याक्षेवेति तस्य सहचारग्रहस्य [illegible] स्वरूपसत एव विरोधित्वेन [illegible] अनुत्पादप्रयोजकत्वा-
भावादिति भावः । न च तत्र सहचारग्रहप्रयोजकसंशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वा-
त् । न च संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभिधेयमित्यादावभि-

मी

मु.टी.

९१

धेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः॥ तदर्थ इति॥ तेन साधारणेनानित्यत्वादिनेति भावः॥ धूमप्रागभावत्वे
नेति तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्संग्रहो न स्यादिति भावः॥ स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्व
रूपस्याघटितत्वाभावाद्धर्मेतरेति॥ न च नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मेतराघटितत्वमस्त्येव धूमत्वस्य नीलधू
मत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यं स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरू
पितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात्॥ शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्व
नीलत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात्॥ नन्वेवं वह्निमत्साध्यकत्वस्य वह्निव्याप्य
तावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तस्य वह्नित्वरूपतादृशधर्मेतरघटितत्वात्॥ धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वा
पत्तिश्चापि धर्मेतरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षणस्याशक्यत्वादिति चेन्न॥ स्वसमानाधिकरणपदेन
स्वव्यापकस्य विवक्षितत्वात् तच्च वह्नित्वस्य वह्निमत्साध्यकत्वाव्यापकत्वाद्धूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वाव्यापक
त्वाच्चोक्तदोषासंभवात् स्वव्यापकत्वं च धर्मेतरस्य स्वघटकसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेनान्यथा धूमा
लोकान्यतरत्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादिति वि

रामः

रूपोः परस्परमेवैहेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः॥ परामर्शद्वय इति भ्रमवारणायाह॥ स्वसाध्येति॥ सत्प्रतिपक्षत्वेना
भिमतो हेतुः स्वसाध्यस्य विरुद्धोपः साध्याभाववदित्यर्थः॥ ननु तत्तत्कालीनघटदृष्ट्यादि मूलोक्तमयुक्तं॥ तत्र पक्षे
ष्टेगंधस्य सत्त्वभावात्तत्राह पक्षतावच्छेदकेति॥ कालस्येव देशस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वे बाधसंभवात् दर्शने
न मूलस्यान्यतरतां परिहरन्नेमाह स्वाभितिबोध्यमिति॥ तत्र पक्षे हस्तसंयोगसत्त्वेपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदे
न संयोगाभावादिति भावः॥ स्मृत्यनुमानेत्यवसरसंगतिमभिप्रेत्याह॥ उपमितिमिति॥ तत्र गवयेन्ताः दृशपदं दर्शनस्या
दृश्यप्रत्यक्षं तदुपमितिकरणमिति॥ नवीनमते नैतत्॥ अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थ
स्मरणं व्यापारः॥ सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं सहकारीति संप्रदायमतं तु सहकारिता या आवश्यकसादृश्यविशि
ष्टपिंडदर्शनस्यैव करणत्वमुक्तं मिस्तु पश्चिमं तास्मरणं ज्ञायत इति॥ सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनस्योद्बोधकविध
याता दृश्यवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः॥ अत एव व्यापारवृत्तिस्ते न सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनोत्तरं पत्रातिदे
शवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः किं सादृश्यवि
शिष्टपिंडदर्शनं करणं किंतु सोऽयं पदज्ञानमात्रकरणविशेषणाज्ञाननिविषयातज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य

मु.टी. १०

दृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं चोभयं व्यापार इति कश्चिन्न तत्प्रत्युक्तं पञ्च सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थ
२२ शाब्दबोधस्य चोपमित्यनभ्युपगमात् किं तु तदुत्तरं पुनस्सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्त
रमेवोपमितिरिति भावः गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं त्वापत्त इति एतेनोपमितिर्न प्रमितं तत्तं किं तु शाब्दबोधात्म
कैव गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितं न सादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वं यद्यपि गोसदृशो ग
वयपदवाच्य इत्याकारकस्यैवोपमितित्वं स्वरूपतादिस्त्यपार्थं गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिणोपाठप
मिति गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति तिनवगोसादृश्यस्य गवयत्वस्य
च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्न तु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यं उपस्थि
तेऽत्योऽप्येवमपि गवयत्वज्ञानस्य पृथक् पागो[illegible]सादृश्यस्य गोरवज्ञानेनैतदवच्छेदेनैव पदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् गवय ग
पदात् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तेः तत्प्रकारकशाब्दबोधेन तदवच्छेदेन पङ्क्तिः यद्वा सहेतुत्वात् नवव
च्यत्वविशिष्टसादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् तद्धर्मविशिष्टसादृश्यज्ञाने
तद्धर्मावच्छेदेनोपमितिरिति न कवाच्यं तथा च पदात् गवयत्वादिज्ञानस्योपस्थितिः क्वचित् सादृश्यस्य संख्यानाद्गुरुध १४०

र्मविशिष्टेयत्तां ज्ञात्वावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्युपमितिरिति वाच्यं व्याप्तेः तस्या भ्रमत्वेन तादृशगुरुधर्मा
वच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति इदं तूपलक्षणम् वैधर्म्यविशिष्टपिंडदर्शनेन करणेन जलादिविधर्म
गुणवती पृथिवीति स्मृतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि
बोध्यं न च प्रमाणस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः न च प्रत्यक्षादिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् स्वप्रमाणान्त
रत्वमुपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न चक्षुरादिव्यापारविगमेऽप्युपमिनोमीति हृत्पादेन
चाक्षुषादित्वासंभवात् नवा मानसत्वं मानसोऽनुमनुते सर्वमानापाउपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमि
त्युत्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतिः [illegible] नैरन्तर्येन तत्रापि प्रत्यक्षत्वस्य प्रमाणाभावात् [illegible] उपमितेरपि मानसत्वाप
त्तेः नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् न शाब्दं पदज्ञानाजन्यत्वात् न स्मृतिरननुभवत्वात् स्मरणापा
गादिति संक्षेपः श्री: उपजीव्योपजीवकभावसंगतिमभिप्रेत्याहमले परक्षानैचिति एवकारार्थे समल
स्यतु शब्दस्य अवच्छेदस्य पतिमुक्त्वा वस्तां नतु ज्ञापमानमितिमेतिस्थेः काकादावित्यादिनाऽत्वादिबोधकवि
जातीयहस्तचेष्टादेः [illegible] सर्वस्यापि [illegible] मात्रस्य व्यापारत्वे [illegible] परजन्यपदार्थोपस्थितावपि घटक

तं १

मु.टी.

८३

त्वंसत्वम्पर्यः अन्यथान्हस्येसस्यानुपादाने नतु वन्निपेदिशक्तिलक्षणा गंगापदात्तीरा गंगापदस्मीत्येवं बोधोनस्यात् श
क्तापूरजन्मतीरोपस्थितेरभावादत आह वृत्तिरपीति अन्यतरसंबंधः अन्यतरात्मकः संबंधः अत्रैवापरजन्मपद
र्थोपस्थितावेव सा चेति यद्यपि दृष्टस्मरे छायापाये क्वाद्धृदशक्या हृदो वा ह्व्यरतीस्मरे छायापदेपीसतिप्रसंगः एवं गंगा
पदजन्मबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायाः तीरेपि सत्वात् छत्रमवतीरबोधोपपन्नेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गंगादि
पदवाच्यत्वव्यवहारस्तीरादिभिन्नेः भावादृग्णादिपदजन्मबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंबंधेनस्मरेच्छेव गंगादिपदानां शक्तिः तीरादिनिष्ठविशेष्यतायां गंगादिपदजन्यबोधविषयत्वप्र
कारतानिरूपितत्वेपि न तत्स्यात्ताहशविषयतात्वेन ताहशप्रकारतानिरूपितत्वमपितु शुद्धविषयतात्वेनेति नास्ति
प्रसंगोनवालक्षणोच्छेद इति आधुनिके नाम्नीति आधुनिकैः पित्रादिभिः कादशे हनि संकेतितेनाम्नि द्वारती
स्वरे छायापाटीता एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणोत्यर्थः आधुनिकसंकेतितेत्याधु
निकमात्रसंकेतितेनदीवृद्ध्यादिपदेतात्पर्यमपमतेः स्वरसंरद्दितिभापनयो नमतेमत्तशोपतिसन्त्याजितात्र न
शक्तिरितितथ्यसस्याधुनिकसंकेतितान्दद्यादिपदान्चार्थबोधोनस्यादित्यर्थः मतेअपेप्यपभ्रंशात्मकगव्या

एप०

दिपदे शक्तिभ्रमादेवबोधइत्यवधेयं व्याकरणादितिभ्रसत्त्वायां वर्त्तमानेलडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः लाघववा
रितिन्वृत्तित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वेलाघवादित्यर्थः नचकर्त्तरनभिधानादिति अनभिहितइत्यधिकारीयेण
कर्त्तरित्तीयेसनेनानभिहितेकर्त्तरितृतीयाविधानादितिभावः तत्र तृतीयायां तत्रत्वात् प्रयोजकत्वात् तान
उकर्त्तगतसंख्याभिधाने एवं किं प्रयोजकमइत्याह भ्वातम्प्रयोजकं दर्शयति संख्याभिधानेति चैत्रः पचतितरा

८

डुंदत्सादौकर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमांतपदोपस्थाप्यतं डलादिशुद्दासायाह कर्मत्वाघनवत्कृद् इति ननु चै
त्र इव मैत्रो गच्छतीत्सत्राख्यातेनैकवचनत्वरूपे सोक्तौयाः संख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात् कर्मत्वाघनव
त्कृद्त्वात्प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वाच्च किंचापक्कमन्नं भुज्यते इत्यादावन्नादौ संख्यान्वयानुपपत्तिः पाकक
र्मत्वस्यान्नेन्वयेनकर्मत्वाघनवत्कृद्त्वाभावादत आह कर्मत्वादीत्यस्येति तथा च कर्मत्वपदमितरपरं अ
नवत्कृत्त्वं च विशेषणतयाविवक्षितं वस्तुतस्तदपि न विवक्षितं विशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् अ
विशेषणत्वं [illegible] प्रकारता शून्यत्वं तस्य च यथा हृदबोधात्पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वाच्चैत्र इव मै
त्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयापत्तिः न च चैत्रो पंसा हेयमित्यवांतरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् क

मु.टी.
७४

समविशेषणत्वं चैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः। नन्वेवं [illegible] सेपतिवाच्यं प
त्रखलेकपातत्पायेनबोधनत्रचैत्रौ पचसाद्दृष्टमित्यत्र तत्र वाक्यार्थबोधस्य एवंभावाद्दतो विशेषणत्वं तात्पर्यवि
षयत्वपर्यंताऽथा च नोनचचैत्र एव पचतिचैत्रश्चैत्रे पश्यतीत्यादावेवकारार्थान्यप्रसिक्तमंत्राद्दो तु चैत्रस्यवि
शेषणत्वात्तत्कथं तत्र संख्यान्वय इति वाच्यं विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्यविषयत्वस्यापि वक्षितत्वाच्चैत्रस्य कस्य
ले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात्तत्र संख्यान्वयोपपत्तेः। यदि च चैत्रइव मैत्र इत्यादौ उप
हा चैत्रादेर्न विशेषणत्वं तात्पर्यविषयत्वं तत्राचैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः। न च शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वाल्लै
वमिति वाच्यं नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिस्युच्यते तदाऽविशेषणत्वं
मात्रप्रयोजकं प्रथमांततत्तत्समदादुपस्थाप्यत्वमत्र बोध्यं न विशेषणत्वं तात्पर्यं न विशेषणत्वमात्रतात्पर्यं तथा
च तंडुलं पचतीत्यादौ पदार्थविशेषणस्य मुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तंडुलबोधे तात्पर्यं तत्र तंडुले संख्यान्वयवारणाय
प्रथमांतेत्यादीतिभावः। रूदमपलक्षणं चैत्रेण [illegible] प्यतस्यादौ धात्वर्थस्यापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमां
तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वात्। द्वितीयपदस्य समकारांतरेण प्रयोजनं वक्तुमसमर्थाय प्रथमदलार्थमाह

विशेष त्वं

रामः

= धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वमात्रप्रयोजकतत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं प्रथमदलार्थः। अस्त्वैवं सारसमभिव्याहृतचैत्रपदं च न धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वमात्रप्रयोजकमिति २

यद्धेतिः चैत्रादेर्बोरणीमिति तस्य सारश्येऽपि विशेषणत्वादितिभावः। द्वितीयांतपदोपस्थाप्यत्वादितिः प्रथमांतपदोप
स्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः। अत्र कस्मै चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयोपपादनं संधीभिर्विभावनीयं इदं त
वधेयं संख्यान्वयबोधं प्रतिनस्वातंत्र्येण प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः। आख्यातेन भावनानवगाहिसंख्याबोध
स्य कुत्राप्यजननात्संख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्रथमांतपदोपस्थाप्य
त्वरूपकारणाद्विरहेणैव प्रथमांतपदानुपस्थाप्ये संख्यान्वयापत्त्यसंभवात्तन्न च निरुक्तप्रथमांतपदोपस्थाप्य
त्वस्य जन्यतावच्छेदकं भावनान्वयबोधत्वं संख्यान्वयबोधत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः संख्यासविषयीकभा
पि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे संख्यान्वयबोध
त्वस्य तथात्वे मानाभावात् लकारसामान्यस्याख्यातार्थे शक्तिरिति मीमांसकमतेऽदूषयति गौरवादिति। जन्यत्वादिघ
टितस्य व्यापारत्वस्य प्रवृत्तिजन्यत्वगुरुत्वादितिभावः। ननु आख्यातस्य तन्मलार्थ [illegible] कत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तत्
दभावेऽप्याख्यातप्रयोगात्तत्राह रथइति रथो गच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः किंतु
गमनाश्रयत्वस्येति नव्यमतमाश्रित्याह आश्रयत्वे वेति [illegible] लक्षणानिरूढलक्षणा क्वचित्तथैव पाठः। वस्तुतो न

२

मु.टी.

९५

नीत्या हीच्यापारे जनकत्वे वा लक्षणास्वीकारः ज्ञानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वलक्षणानियमेन संभवतीत्यत
आहेति आदिना इच्छति पतत इत्यादेः संग्रहः इदमत्र बोध्यं तंडुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थः तत्र तंडु
लस्याधेयता धात्वर्थः कर्मत्वस्य पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्र इति तंडुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चै
त्र इति बोधः चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थः तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयः तस्याश्च धात्वर्थे पाके त
स्यात्मनेपदार्थफले तस्य चाश्रयतासंबंधेन तंडुले इति चैत्रनिष्ठकृतिजन्यफलाश्रयस्तंडुल इत्यन्वयबोधः कृतौ
तु कर्तृकर्मवाच्ये चैत्रः पक्ता तंडुलः पक्व इत्यभेदान्वयानुरोधान्नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्यमत्रावि
स्तरः तयोर्लक्षणेति उपमानेति रूपणावसर इति शेषः शक्तिग्रह इति भवतीति शेषः कोशेन पुंसादिति तिग्गुणश्रुकाद
यः पुंसि सुगलिंगास्तदृतीति कोशस्याभूयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः लाघवादिति नीलादिमत्वापेक्षया
नीलत्वादिज्ञाने लघुत्वयाशक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः नीलादिविशिष्टवस्तुलक्षणेति गुणवचनानां मतुपो लुगि
ष्ट इति स्मरणान्मधुरसेन मतुपैव विशिष्टार्थबोधसंभवे लक्षणायत्तापि वदंति तत्र घटानयनं न तु पटवहारे
णानयनादिना अनुमिते घटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञाने पदानां कारणत्वं लाघवात् सदृत्वावच्छेदेनैव गृही

एम०

मा२

तं एवं च सा साक्षात्संबंधेन कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिपदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यव
सितः इयमेव कार्यान्विते पदानामानुभाविकी शक्तिः एवं च कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषय
यकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाच कालिकादिपदाभावात्कर्यं कोशादितः शक्तिग्रह इति प्राभाकरस्यैतन्म
तं दूषयति नव्यास्तु तन्नतात्सिद्धमर्थेऽपि प्रतिपत्तेः इत्यादिना एतेन स्मारकशक्तिप्रसंगे आनुभाविकशक्तिप्रदर्श
नमनुचितमिति परास्तं कानिरस्तान्यनुभूतले नीलाघट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः तत्र तादृशपदानां साम
र्थ्यावधारणादित्वयैवोक्तत्वादिति तत्र आह कार्यता बोधं प्रति चेति सामर्थ्येत्तदभावादिति कार्यताबोधं प्रति
लिङादिपदानां स्वजन्यकार्यतोपस्थितिद्वारा हेतुत्वं घटादिपदानां कार्यत्वानुभवं प्रति हेतुत्वेपि घटादिपदेषु कार्य
त्वस्मारकशक्त्यभावेन संस्कारशक्त्या कार्यतोपस्थापकलिङादिपदाभावात्तत्र भूतले घट इत्यादितः शाब्दबोध
इति भावः लाघवेनेति कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः अतएव
वकार्यत्वाविषयकबोधं प्रति पदानां हेतुत्वादेव तत्कारणत्वेन सुखदुःखयोः कारणत्वेनात हेतुतया तादृश
शाब्दबोधहेतुतया व्यभिचारादिति घटादिपदैः कार्यते विषयकस्य बोधो जन्यत इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः

८२

शाब्द

५५

मु.टी. ९६

कार्यत्वाविषयकबोधस्यापि चैत्रपुत्रस्ते जातस्तस्मादिपदैर्जननाविति भावः। अहार्यमिति। तथा च तत्रापि लोडादिजन्य
कार्यत्वोपस्थितेः सत्वेन कार्यताविषयकबोधस्येवोत्पादान्नतादृशनियमे व्यभिचार इति भावः। तदभावाच्चेति। तं प्र
त्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारसंभवाच्चेत्यर्थः। भट्टमतं प्रत्याह पञ्चमतमनुपसंहरतीत्यर्थ इति। लाघवादिति। अ
न्वितत्वे शक्तिकल्पनापेक्षयाबद्धमात्रे तत्कल्पने लाघवादित्यर्थः। पदपदस्य तस्य देहलीदीपकन्यायेनान्वयः। त
त्र हि तादृशस्थिविषयस्य वस्तुरेणाकं गौरैश्वेशक्ते वा पदपदस्य शक्तिरिति संदेहे सति पदपदस्येति वाक्यशेषाद्धीद्वेश
के शक्तिर्निर्णीयते तद्वदत्रान्वयः। ननु स्तुपदे पदस्य वाक्यशेषरादौ द्वेशके शक्तिः कुंभादिपि शक्तिसत्वे बाधकाभावाद
त आह। नानाशक्तीति। कथं तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह। हर्यादिपदेत्विति। विनिगमकाभावा
दिति। तत्रैकोपस्थापकपत्रतत्त्वात्मकते च वाक्यशेषस्येव विनिगमकत्वादिति भावः। आख्यातस्य यत्नार्थक
त्वमिति। न च विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं। तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यं। आख्यातं यत्नत्वविशिष्टे श
क्तं। यत्नत्वविशिष्टशक्तं करोति पचति पठितेत्यर्थं प्रतिपादकत्वादित्यनुमानोपस्थापनस्य शक्तिग्राहकत्वात्। प्र
सिद्धपदस्येति। प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः। तिङ्धर्मी धर्मिणिनानामायोन्वयस्यानुपपन्नतयानेदं शक्तिग्रह

एप०

स्योदाहरणमिति तु न। योपः अदूरस्य पचति छिज्जो त्वंसोर्तिर्निदितरस्मादैतिङ्धर्मधर्मिरीत्या त्वपदृशेनेनताह
शनियमस्यापि हेतुः प्रसंगात्स्वमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते जात्यादिविशिष्टे शक्तिरिव स्यायपितुं मीमांसकमतमा
ह। जातावेवेति। जातिविशिष्टशक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्यावश्यकता। नागृहीतविशेषणन्यायात्। तथा च जा
तावेव शक्तिर्लाघवात् उक्तं। विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे इतीति भावः। परस्याकस्याचिद्व्यक्तौ शक्ति
स्वीकारे वेति विकल्प्य दोषमाह व्यभिचारादिति। अगृहीतशक्तिकव्यक्त्यापि शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञाना
भावाद्व्यभिचार इति भावः। द्वितीये नमाह। आनंत्यादिति। व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्त्यानंत्यस्यादित्यर्थः। असं
भवादिति। जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः। इदमेव कथमिति चेद्व्यक्तिविशेष्यके जातिप्रका
रकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तन्न तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्यत
त्वाद्वशक्तेः। किं नाकिपतेरित्याद्युक्तं न यासस्तु ज्ञानेसारिस्य प्रसंगादिति। एक्तिं विनेति त्पदजन्यपदार्थोप
स्थितेः शाब्दबोधं प्रतिहेतुतया व्यक्तिशक्तिं विना तज्जन्यतानिर्वाहादिति भावः। लक्षणांतितावृत्तेव हस्तापदजन्यपदा
र्थोपस्थितेर्निर्वाहादिति भावः। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापीति मात्रातयत्पादोगेत्वत्ता तेरानपर्नेर्यानुपपत्त्या च

मु.टी.

९९

गोपदस्य गवादिलक्षणास्वीकारेऽपि गोरक्षीत्यादौ गोत्वजातेरलित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावेन लक्षणया स्वी-
कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशंकावारयति- नचेत्यादिना एकस्यादिति- ईश्वरेच्छारूपायाः शक्तेः एकत्वा-
दित्यर्थः। नचानुगमइति- गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासंबंधेन शक्तिज्ञानकारणतायामवच्छेदकत्वासंभव

पा८

इत्यर्थः। गोत्वादेरेवेति- तथाच गोशाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति भावः। ननु सर्वत्र
पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभावः। कथमस्य शाब्दबोधे संसर्गभानं- नचैवं पदानुपस्थितत्वादेरपि भानापत्ति-
रिति वाच्यं- गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति गोत्वे शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादेतादृशातिप्रसंग-
विरहादित्यत आह- किंचेति- तदाख्यक्तौ शक्तिरिति- गोः शक्तेति विशिष्टज्ञानं प्रमात्मकमेव- तन्मतेऽन्यथाख्यात्यभावा-
त्प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः। समानप्रकारकत्वेनेति- रेहू शक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानये-

भा

त्यादौ गोत्वप्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः। नच गोपदं गोत्वशक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शा-
ब्दबोधे हेतुत्वात्तस्याश्च शक्तेर्गोत्वप्रकारकत्वात् तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यं- शक्तिग्रहस्य

एम०

हेतोर्गोत्वादिप्रकारकत्वे शाब्दबोधस्यापि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारकत्वस्य परमतेऽपि

द्धेतितत्वात्- अत एवाऽऽपूर्ववादे अपूर्वस्य एवमनुपस्थितत्वात्कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशंका कार्यत्वेनैव घटादिषु शक्तिग्रहा-
द्योग्यतया शाब्दबोधेऽपूर्वभानमित्युक्तं तैरिति- ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारके शाब्दबोधस्यैतादृशसमानप्रकारक-
त्वस्य तन्मतेऽपि ज्ञातिप्रकारकशाब्दबोधस्यैतादृशसमानप्रकारकत्वेन तदननुमतमत आह- किंचेति- व्यक्तता-
वच्छेदकं वाच्यमिति- गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य परधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधे हेतुत्वे गोत्वावच्छि-
न्नगोत्वविषयतायां नियामकत्वावश्यकः। निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य
वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शाब्दबोधाहेतुत्वात् तथाच गोत्वत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमाया
विषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः। नन्वेवं गौरवमिति- न च गोत्वत्वावच्छिन्नविषयक
शक्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि सम्भ्रमेण तु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यं- तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेदकत्वा-
द्यंशेऽपि भ्रमत्वसंभवात् शक्यताकारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात् प्रमात्वग्रहे गोत्वत्वादीनामवच्छेद-
कत्वं तथापि लाघवतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकतात्मकविषयतायाः शाब्दबोधकारणताव-
च्छेदककोटिप्रवेशाप्रयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति- स्वमतमुपसंहरति- तस्मादिति- व्यक्तावेवेति- जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ

मु॰टी॰ ९८

२५८

वैव॰ अवयवसंस्थानविशेषरूपायाः आकृतेः शक्यत्वेऽपि तदवच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्यसंबंधस्य शक्यताव
च्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात्॰ अत्र च पर्यविस्यागेन परस्परस्य बोधाभावाद्विशेषैकैव शक्तिरित दोषनायेव
सत्त्वेनात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति संप्रदायः॰ नव्यास्तु॰ संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वय
बोधाज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः संस्थाने च पर्यायवशक्तिः॰ संनिवेशवैचित्र्याच्च अवयवसंस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थ
योरपि परस्परमन्वयबोधः सोऽत्र पदार्थ इत्येकवचनं जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभायेत्याहुः॰ तच्छ्रहस्यवत्
बुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्नेषु शक्तिः॰ अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदा
च्छक्तिभेदापत्तिः॰ न चैवं शक्यतावच्छेदकभेदेऽपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैकत्वान्न
शक्तिभेद इति वाच्यं॰ तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तस्य नानापत्तेरिति चेन्न॰ बुद्धिविषयतावच्छेदक
त्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्॰ उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानंगीकारात्॰ घटत्वादेश्च श
क्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव॰ अत एव शाब्दबोधे भानं॰ विशेषणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिवि
षयत्वं उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेनेष्टत्वाविषयत्वमिति॰ एवमिदं पदार्थे विधेपि॰ नत्रापीदमेतत्सेऽप्र

५ एक॰ १

यद्बुद्धिविषये यत्पदसंकेतो ह बुद्धिविषये शक्तिः॥ अत एव तेषां विभिन्नार्थकत्वं॰ एवं तत्रापि॰ इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्तिवै
तदो रूपं॰ अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयादित्यपि पठन्ति॰ किंपदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः॰ सर्वपदस्य
व्यापकत्वे सर्वत्वरूपवत्तद्दत्यादेश्च टत्वव्यापकं रूपवन्तमिति बोधात्॰ त्वंपदस्य तत्कालीनसंबोध्यत्वे चेतनत्वाद्विशिष्ट
तावच्छेदकमेवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतंत्रोच्चारयितृत्वे चेतनत्वादिः॥ स्वातंत्र्यं चाज्ञा च वाच्यत्वयामद्वचनात्स राजेसा
हौ मम तत्र राज्ञ वैवं बोधः स्यात्॥ विभक्तयः॥ शक्तं पदं विभक्तेते॰ शक्तं पदमिति॥ क्वचिदिति॰ किंचिदित्यर्थः॥ एवमग्रेऽपि॥ मंडू
लादीत्यत्र च वहुषु पुस्तकेषु मंडूपादीतिपाठः प्रामादिकः॥ प्रतिबंधकत्वादिति॥ न च लोके ज्ञानसंयोगिकार्ये बुद्धौ प्रति
बंधकत्वपक्षेऽपि योगार्थस्य पंकजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यं॰ पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितपंकजप
दयोगजन्यपंकजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे न पद्मधर्मिकयोगार्थ
बुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति विरोध्यविषयकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेति
नियमभंगमस्तु संयोगचक्षुरूपाने नमस्त्वयत्नं शिराकारमतमाह॰ वस्तुतस्त्विति॰ संनिधानादिति॰ रूढ्यर्थस्य सन्निहितो
पस्थितिकत्वादित्यर्थः॥ व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वनियमादिति भावः॥ व्यक्तिवचनानां किं चित्ये
क्तितात्पर्यकाणां॰ संनिहितविशेषपरत्वसमुपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः॥ तथा च पद्मतात्पर्यसत्वे न रूढ्य

१ २ ५ २ २

मु.टी.

८८

यैयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यंतरसत्त्वेनचरूढ्यर्थएवयोगार्थान्वयोनकुमुद्वादावितिनिरूढिज्ञानस्य
योगिरूढ्यर्थ उद्बोधप्रतिबंधकत्वमः एवंचरूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्र्यास्थलएवनकुमुद्वादेःपंकज
पद्याद्बोधोपत्रतत्रयोः परस्परमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्रकुमुदादेर्बोधोभवत्येवपरंतुकुमुदत्वेनरूपेणकुमु
दत्वविशिष्टपंकजनिकर्तृत्वेनवास्यप्रसायाः शुद्धपंकजनिकर्तृत्वेनतुश्लोधेविशेषप्रचरूढ्यर्थेस्याद्विनान्प्रति
संधीयतइत्यस्तेतत्तरं कुमुदत्वेनबोधेचनास्यर्थमितिप्रत्यग्रीपल्लक्षणायेतिपंकजनिकर्तृकुमुदत्वेनबोधोलक्षणाये
त्यर्थः रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणोमततत्तेनरूढ्यर्थबाधप्रतिसंधानासत्त्वेपियत्रसाम
ग्र्यंतरविरहस्तत्रापिलक्षणयाकुमुदबोधोभवत्येवत्रयवश्शक्तिमात्रेणेतिमात्रपदेनलक्षणानाहरः सचि
तम्भिवोहः पंकजनिकर्तृत्वेनकुमुदशाब्दबोधनिर्वाहइत्यर्थः पद्मत्वेनबोधपद्मत्वेनैवबोधस्त्वहर्योवेतिरू
ढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वज्ञानेसत्त्वाभावेनरूढ्यर्थानिष्ठावनासंभवादितिभावः लक्षणाद्विविधाजहत्स्वार्था अजहत्स्वार्थाच
तत्राद्यांप्रदर्शयति गंगायामितित्वस्यमाणास्वरसादाह्मतात्पर्यानुपपत्तिर्वेति साच लक्षणाच द्वितीयांप्रदर्श
यति एवंकाकेभ्यदधिरक्ष्यतांपद्यानुकंकाकविडालेसाधारणदध्युपघातकत्वविशिष्टएकसार्थवाहित्वेएक
सार्थवाहित्वविशिष्टे[illegible]चिपदलक्षणाभिधानेचवाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेणामापमतेतुछत्रपदस्येवैक

६

टि
रामः

८

स्त

१ सार्थेलक्षणापत्तपार्थश्चसंबंधे[स्त]याचैकसार्थवंतोगच्छंतीत्यन्वयः एकसार्थवाहित्वंचैकसार्थस्वामित्वएकसा
र्थगंतृत्वं नैरयाकहेसरयायतीयस्यानन्वयापत्तेः नचाजहत्स्वार्थेतेनकिंविरुद्धमितिवाच्यं स्वावाक्यलक्षणावादिमतेनैव
तदभिधानादिति क्वचित् गंगापदस्यतीरतात्पर्यग्रहस्थले क्वचित् घोषपदस्यमत्स्यादौतात्पर्यग्रहस्थलेतेनैवरू
पेणेतिनचगंगापामित्यादौ गंगातीरत्वेनबोधेनजहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यं तीरत्वेनलक्षणायामेवजहत्स्वा
र्थत्वस्यसर्वसंमतत्वात् गंगातीरत्वेनभानेत्वजहत्स्वार्थेवलक्षणेति एवंपूर्वोक्तस्यस्थलेपक्षेः प्रवेशपमेवोक्तो
प्रतीत्यादावपिपक्षिधुरत्वमेवस्थत्वादिनाबोधेऽजहत्स्वार्थेवलक्षणेतिध्येयमन्यत्रतएवंतद्धर्मविशिष्टेलक्षणा
ग्रहस्तेनरूपेणोपस्थितिप्राद्दबोधोप्रतिहेतुत्वादेवं एवंचपद्मानुपपत्त्याप्यसापिलक्षतावच्छेदकस्यशाब्दभा
नेसकंरूढ्यातिप्रसंगस्यतद्धर्मविशिष्टस्यादिनेववारणादितिभावः इदमुपलक्षणं गंगापदशक्यप्रवाहसंयोगस्य
तीरत्वेवावादित्स्यपिद्रष्टव्यं लक्षितलक्षणाद्विभावः [illegible]
याश्राधिकमाप्नोकाजहत्स्वार्थोपामंतभीवमाह पत्रतिवितिपरंपरासंबंधरूपेति स्ववाच्यरेफद्वयपद्घटितपदवा
च्यत्वादिरूपान्वचद्वौरेफौपद्वेतिसुत्तस्माद्विरेफपदेनस्ववाच्यरेफद्वयसंबंधिभ्रमरपदलक्ष्यतेभ्रमरपदेनचश
त्तोभ्रमरउपस्थाप्यतइत्येतावनेवसामंजस्येद्विरेफपदस्यभ्रमरपरंपरासंबंधरूपलक्षणायेवंचलक्षितेन

९८

मु.टी.
१००

लक्षणं ज्ञापकमिति लक्षितलक्षणा शब्दार्थयोर्यप्यस्त्विति वाच्यम् अतथात्वे तद्विरेफमानपेक्षादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदस्याउ
पपत्तेः॥ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति॥ ननु तच्छब्दबोधितत्वच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकार्थ
शाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह॥ किञ्चिदिति॥ पदान्तरं समभिव्याहृतं शक्यं पदं शक्तिलक्षणेति॥ स्मृतसंबंधेन परत
॥ कुमतिः प्रभृतिः स्यादिसर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकस्याप्युपभावकत्वमिति तन
न्याः॥ ननु शक्यसंबंधो न लक्षणा अन्यथासतिवाक्यस्यैकार्थप्रसिद्ध्यात्र लक्षणानस्यादिति मीमांसका हेयमिदमप
देशान्वयापन्नस्यापदलक्षणा पात्र संभवेतद्वाक्यलक्षणा॥ अत एव प्रकीर्त्यते इत्याह॥ यत्र गभीर इति॥ क्वचिदिति॥ चैत्रस
गुरुकुलमित्यादावितरपदेः स्वीकृतत्वादिति॥ पदभेदेन यत्पत्तिभेदात्मकत्वेन तथायुत्पत्त्युपकल्पनादिति भावः॥ न
यं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य प्रयोज्यत्वात् पदस्य लक्ष
णायां युक्तत्वात् अत्र मीमांसका इत्यपि पनः॥ वाक्यलक्षणायै वोपपत्तेः गभीरपदस्य तीरार्थ्यग्राहकत्वकस्य नम

पक्षे न च वाक्ये शक्त्यभावाच्छक्यसंबंधरूपा लक्षणापि न संभवतीति वाच्यम् स्वबोध्यसंबंधस्यैव लक्षणापदार्थत्वात्॥
गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदबोध्यस्य प्रवाहस्य संबंधस्तीरे इति तत्र लक्षणा॥ गभीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्यं ग
भीराभिन्ना नदीति तत्संबंधस्तीरे इति वाक्येपि लक्षणा॥ एवं समासात्मकेपि चित्रगुरिति वाक्येपि चित्रगुपदस्याव
यवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या स्वजन्यबोधविषयत्वस्यैव स्वबोध्यत्वात् तत्संबंधस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहु
स्तन्न स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वं॥ गंगायां घोष इत्यादौ गंगायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेः तस्यैव
न बोधकत्वे वाच्ये न च तावतापि निर्वाहः अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेः तस्य स्वावच्छिन्नापाशक्तत्ववोधि
न बोधकतासेवतिवेष्ट्यात् तथा वक्तव्यं वाक्यस्य लक्षकत्वं च वक्तव्यं तत्र स्वबोध्यत्वं परिस्वजन्यशाब्दबोधविषय
त्वं तदा गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदे लक्षणानुपपत्तिः॥ गंगापदेन तत्प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाह
स्य गंगापदबोध्यत्वाभावात् किन्तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं तदा वाच्यं न च शक्तत्वेप्यधिकं समवायेन घट
पदस्मारितगगनस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्संबंधवद्गोत्वादिपदेन घटादेः शाब्दबोधप्रसंगात् एवं च शक्यसं

मु·टी·

१०१

वंधापेक्षया शक्त्या स्वबोध्यसंबंधस्य गुरुत्वान्नतस्य लक्षणात्वमिति ॥ किंच · गभीरायां नद्यां घोष इति सम्मतस्य गभीर
नदीतीरलक्षकत्वे बोधे तादृशतीराधेयत्वबोधेऽनुपपत्तिः ॥ आधेयताबोधकपदाभावात् । नामार्थयोर्भेदसंबंधेना
न्वयस्याव्युत्पन्नतयाधेयतासंबंधेनापि तीरस्य बोधासंभवात् । गभीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य तीरल
क्षकत्वे सप्तम्यर्थाधेयत्वादौ तादृशतीरादेरन्वयापत्तिः सप्तम्या नीम(?) क्तस्य र्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमुत्पन्नेः ॥ ग
भीरायां नदीमिति भागस्य सप्तमी प्रकृतित्वाभावात् । नचगभीरायां नद्यां घोष इति सप्तम्यन्तस्य गभीरनदीतीरवृत्तित्वे
लक्षणास्त्विति शंक्यम् । तादृशवृत्तित्वस्य बोधासंभवान्वयानुपपत्तेः ॥ नामार्थयोर्भेदसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वा
त् ॥ सप्तम्यन्तभागस्य तादृशतीरवृत्तौ लक्षणामुपगम्य तस्याभेदेन घोषादावन्वयः इत्यपि न · अभेदेनान्वयबोधे
समानविभक्तिकत्वस्य तंत्रत्वादित्याशंका विस्तरः ॥ एवमन्वयबललक्षणेऽवच्छिन्नवाक्ये लक्षणोत्पत्तेः ॥ गोपदस्येति
प्रत्ययान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणामुपगम्य त्वादिति भावः ॥ गोमती गोस्वामिनी स्वीनंक्रियत इति गो
धर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुतया आवश्यकत्वात्तस्य चाचित्रवज्ञोपस्थित्यादावपि व्रजपदार्थ

राम०

स्य गोस्थानरूपस्य कदेशगविविधान्वयप्रसंगादिति । यद्यपि व्रजशब्दस्य भिन्नादावेक देशान्वयोदृश्यते तथापि

ताहात्म्येन तत्पावान्वयोनस्वीक्रियत इति त्वदृश्यमानिपातातिरिक्ते ति · निपातपदमव्ययसर्गापुपलक्षकं · तेनचंद्र इव
त्याह्लादिवार्थस्याहवृष्टेचंद्रस्य प्रतियोगितयाऽन्वयोपपत्तिः ॥ अस्यायांश्च यनिपातातिभिन्ननामार्थयोरपि भेदे
नान्वयबोधस्वीकारात्तयान्वयबोध इति · भेदेनान्वयबोधस्यादिस्ये ॥ साक्षादेवाप्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैवा
भतस्लेवृत्तत्वालाबाधेयतासंसर्गेणापिवृटभेतलयोरन्वयात्साहाभावस्यापियुत्पन्नेोनिवेशादितिभावः ॥
तत्काः ॥ तत्त्वर्थोन्यान्याभावस्यास्मरणोकस्मिन्भिति · तथाचात्रापिप्रत्ययार्थद्वारैवराजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्प
त्तिविरोध इति भावः ॥ पदेतु राजपुरुषइत्यादितत्पुरुषे न लक्षणा व्युत्पत्ति वैचित्र्येणास्वत्वादिसंसर्गेणोवराजःपुरु
षादावन्वयस्वीकारात् · अस्य षाद्रशेत्तेरा जमातंगात्तस्येवामीतुरंगमाइत्यादेरोतच्छेदेनराजःपरामर्शोनस्या
त्तस्यैकदेशत्वादित्याहुः ॥ ठे हेतुरत्तरेतरदृहताधवस्वदिरावित्यत्रधवत्वेनखदिरत्वेचप्रत्येकंनोदेश्यतावच्छे
दकं · यथाभुदेश्यतावच्छेदकयाप्यसंख्याबोधकत्वस्याकाणक्षित्यादिवाद्याभामारणपत्तिभिया पुष्पत्वेनध
वखदिरसवृत्तिरहस्य चबोधापत्तेः ॥ परंतु स्वदिरपदस्य धवरखदिरसाहित्याश्रयेलक्षणोपगम्यते · एवंचोद्देश्य
तावच्छेदकीभूतताहृशसाहित्यव्याप्यत्वेन धवदृपवत्तिछित्वस्य · नवाखदिरद्वपदहत्तिछित्वस्यापितुधवरद

१

२

स॰ टी॰
१०२

द्विरेफपदस्थितिद्वित्वसमिति न ध्ववदद्वयोः रे वो द्वद्वतिमीमांसकमतं शंकते न च साहित्येति साहित्यं ह्युभयत्र समुच्चयः सहवृत्तित
रूपं साहित्यं लक्षणमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति साहित्यं शब्दयोरपीति द्वितीयं शंकते नन्वेकेति
अनत्वभेवाद्वेति वस्तुगत्या एकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोः सत्त्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादि
त्यर्थः द्वन्द्वमुपलक्षणं चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य पदसाहित्यविशिष्टलक्षणा न द्वन्द्वसाहित्यस्य वा
सत्त्वमित्याह तथात्वेतस्य बहुच्छेदना भासत्त्वेनेन गमनकर्तृत्वस्यान्वयेऽपि बोधे न लक्षणापरिहेतुलक्षणाते द्वाक संभव
भेधार्या द्वन्द्वस्य कौ विशेष इत्यत आह कोन्विति चार्थे द्वन्द्व इत्यनुशासनेन तत्र चार्थाः चत्वारः समुच्चयान्वाचये
तरेतरयोगसमाहारभेदात् तत्र समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावान्न समासः समाहारेतरेतरयोः सामर्थ्य ५
सत्त्वात्तत्र समासः तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वात्तेद्वन्द्व इत्याप्युत्त्याद्या विद्यादिपदेन प्रमाणप्रमेयत्वा
दिसूत्रपरिग्रहः कथमिति चायदिसमाम द्वन्द्वकपदार्थयोर्भेदस्तेव द्वन्द्वलक्षणानीलघटयोर्भेदाभावात्क रामं
थं द्वन्द्वः एवं प्रमाणप्रमेयत्वादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखा
पवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनो बुद्धीन्द्रियाणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययो

न्द्वापत्तेः त्रिचान्यं तत्र घटपदोपस्थाप्ये पितृत्वबहुत्वयाजान्वयान्न एव घटघटयोः संभवान्न सरूपैकशेषस्तद्वत्वसी

र्भेदाभावात्कथं द्वन्द्व इत्यर्थः लक्षणेति तथा च तयोर्भेदसत्त्वाद्द्वन्द्व इति भावः ननु भेदइत्यसंगतं नीलत्वघटत्वयोर्भेदाभावा
दत आह अभेद इत्यस्येति केचित्तु पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं तथा च कश्चित्पदार्थभेदात्कश्चित्पदार्थतावच्छेदकभे
दाद्द्वन्द्वः प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वः अस्तु वा स एव पदार्थतावच्छेदकभेदः द्वन्द्वः न चैवं घटाद् क्यो
त्यादौ द्वन्द्वः स्यात् समस्तेन तद्रूपवाहकस्तरूपैकशेषेण स्याद्द्वन्द्वस्य नौ मानाभावात् सरूपैकशेषविधेर्हरी रामादौ सार्थकत्वा व
त् अस्तु वा सकृदिति व्युत्पत्तिः परंतु सकृदित्यस्य पदार्थैकदेशो हन्तो विशेषणांशस्त्वो बोधविशेषणमेव तदितिन द्वन्द्वस्या
हुः समाहार इति अहिनकुलमित्यादावहिनकुलयोः समाहार इति प्रतीतेरुत्तरपदे भवलक्षणत्वमित्यर्थः एवकारान्तत्वहिनकुलमा
त्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न दोषान्तिर्भेत्यभिप्रेत्योक्तपदेति पूर्वपदमिति अपपाठः मितिलक्षणं त्वात्रिलिगमकत्वा
दितिभावः कथमिति कथं समाहारबोध इत्यर्थः तत्र हेतुमाह समाहारेति वा दनासंभवादिति अभिघातस्य संयोगाव
च्छिन्नक्रियापाएववादनपदार्थतयापाण्यादनपदार्थतया धातुः पदार्थतावच्छेदकीभूततनातद्वणाभिघातास्यसंयोगस्य स
माहारे संभवेन वादनकमत्वासंभवादित्यर्थः परंपरासंबंधेनेति स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण तद्गुन्वयात् वादनकर्मत्वान्व
यात् एवमिति उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः नव्यमतमाह परे त्विति द्वन्द्वघटकस्यनत्तसमाहारोपीतिशेषः नन्तु

४२

म.टी.
१०३

यदि समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्यकृत्वान्वयः समाहृियमाणयोरेकत्वाभावादत आह प्रतिकृमिति तेन्नैकवचनं साधुत्वार्थ
मित्यपि वदन्ति। नत्वपाणिपादमित्यादि समुदायस्य समाहारबोधकत्वाभावेक वचनस्य समाहारसंज्ञेत्यत आह। समाहारसंज्ञा चे
ति तत्रैवेति तथा च पाणिपादमित्यादिकेप्यनुवादोऽन्वयत्वेनात्रापि प्रसंगादिति भावः। ननु नादृशसमाहारसंज्ञा पाः किं प्रयोजनमत आह
अन्यच्चेति समाहारातिरिक्तद्वन्द्वस्यार्थः तथा चैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्नत्साद्गुण्यमिति
भावः पितरौ श्वशुरौ इत्यादावित्येत्रैकस्य पितरादिमातादिविरूपैकशेषस्थले द्वन्द्वार्थलक्षणोति एकस्य चैत्रादेः पि
तृद्वयासंभवेनत्रविरूपैकशेषं विनागत्यभावादिति भावः। विरूपैकशेषत्वेपि तत्र लुप्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्द
बोधान्न लक्षणेत्यन्ये एवमप्यत्रापीति उमानस्त्वियस्मिन्नेन यत्रैकशेषस्तत्र हृपति रज्ञा प्रकरणोच्चारणेवान यत्याद्दो
षिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरू
पैकशेषाभ्रातृपदं भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदं च पुत्रदुहित्रोर्लक्षणोत्यर्थः न लक्षणोति बहुत्वान्वयपोप्यानेकोपस्थितेः शक्ति
त एव संभवादिति भावः। न त्वत्तरूपेति स्वीक्रियते इति शेषः वेदानधिकारादिति स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषे
धादिति भावः। पाननासंभवेदति अध्ययनविधिसिद्धज्ञानासंभवादिति भावः। तन्न संवेति शुनिबोधितयाजनानुप

२

राम०

पन्नैवेत्यर्थः न तत्तनिषादस्यविद्याकल्पने गौरवमत आह लाघवेनेति ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति स्त्रीतरत्र्याणप्रा
न्तिभिपालाख्वसकिंचित्कंर तत्र शूद्रपरस्मिन्यादे तरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदांत राध्ययनप्रसंगः अध्ययनपरस्यपा
गोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि पागोपयुक्ताध्ययनप्रसंग इति चेन्न विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययन
परत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययने [illegible] तराध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्यत्वध्ययनमा
त्रनिषेधः स्वीक्रियत इति अदोषत्वादिति न लक्षणाकल्पनेपि न दोषः शक्यसंबंधरूपत्वाच्चराणायाः क्लृप्तत्वात्
न च यागबोधमति लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यं विषादानां स्थपतिरिति स्थपत्यानिषादसंबं
धभिन्नस्यपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्यत्वान्न तदनुरोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वथैति द्धत्वेन वैदिकस्या
[illegible] कल्पनादिति चेन्न शक्यसंबंधरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विना संभवेन शक्तिज्ञानस्येतत्रोभयसिद्धत
याभ्युपगते वैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधान्ते लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्यावश्यकत्वादिति। उपकुंभम
र्द्धपिप्पलीत्यादावितिअत्रत्रकुंभस्यसमीपमित्यस्वपदविग्रहः अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् पूर्वपदार्थप्रधा
नतयेति कुंभपदलक्षितस्य कुंभसंबंधिनः उपपदार्थे समीपेऽभेदेनान्वयात् कुंभसंबंधभिन्नसमीपस्यैव पदार्थे दि नि

५

मु॰टी॰

१०४

शेष्यकोऽन्वयबोधस्तत्पर्यः॥ केचित्तु पदार्थः सामीप्यं न तु समीपं समीपे तु पदं लक्षणास्वीकारे तु पदरूपलक्षणापेक्षया कुंभप
दस्यैव कुंभसमीपे लक्षणा। उपपदं तात्पर्यग्राहकं कुंभसमीपमिति चान्वयबोधस्त्वाहुः॥ अत्र पचपदं पिपासतीति तत्पुरुषे
शक्तिनिरूपकत्वं पुनरुक्तं एवं तत्पुरुषे तन्निरासान्तथापि एवं तु तत्पदार्थप्रधानत्वं तत्पुरुषादीतन्निरूपकत्वं पूर्वपदल
क्षणापा इह च पूर्वपदार्थप्रधानेऽर्द्धपिप्पल्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणायां तन्निराकरणमिति भेदादपौनरुक्त्यमिति ध्ये
यं। वैयाकरणामते तु खयतीदं स्वं चेति षष्ठ्यां जैवेति। समासवटकीभूतपदस्य शक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः॥ ॥आसत्ति
र्योग्यताकांक्षेतिमूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्यते न तु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य। ज्ञानपदस्य स
मासवटकत्वेन समासावटकासत्तिपदार्थेनानन्वयात्। स्वरूपसत्याः आसत्तेः कारणत्वं तु न संभवति। गिरिर्भुक्तमित्यादौ
गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदये न व्यभिचारादतो मूलस्य आसत्तिपदमासत्तिज्ञानपरतया व्या
चष्टे। आसत्तिज्ञानमिति। आसत्तियोग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु उपेक्षितः न तु सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलो
क्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्राभावादव्याप्तिः। तत्रापि गिरिपदभुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादतोऽव्याचष्टे प

एम॰

त्यदार्थेति। अपेक्षितान्वितात्पर्यविषयभूतयोरिति। तयोः पदयोरित्यर्थः। तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः

कारणमित्यर्थः। तथा च गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयोऽन्वितात्पर्यविषयोऽपि तु गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यव
धानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। तेनाऽस्मात्ह शप्तान्त्सदृगर्भासत्तिनिर्वचनेन। न तु नीलो घटो द्रव्यं पटः इत्यत्र नीलपदार्थ
पटपदार्थयोर्यत्रान्वयोऽवगतः तात्पर्यविषयो न तु नीलपदार्थघटपदार्थयोः तत्र नीलपदघटपदयोः सन्निधानस्याजन्दर्थ
योरन्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावादतस्तत्रैव प्रवृत्तिमाह। नीलो घट इत्यादिना तर्हि तत्र कथं नीलो घट इति शाब्दबोध
स्तत्राह। भ्रमात्मक शाब्दबोध इति। तथा च भ्रमात्मकशाब्दबोधमात्रं न तु तत्रासत्तिरिति भावः। न तु तत्र यथासत्तिभ्रमस्तदा
शाब्दबोधोऽपि भ्रमात्मकः स्यान्न चेष्टापत्तिः घटे नीलत्वसत्त्वेन विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमात्मकशाब्दप्रमांगीकारे
चासत्तिघटमस्य [illegible] शाब्दभ्रम इति प्राचीनग्रन्थविरोधस्तत्राह। आसत्तिभ्रमेणेति।
न हीति रीति। आसत्तिविभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किं तु योग्यताभ्रमस्य आसत्तिभ्रमात्मकशाब्दभ्रम इति प्राचीन
ग्रन्थानुनिर्युक्तिकत्वादग्रहेयेति भावः। केचित्तु मते न शाब्दबोधस्तत्र नीलो घट इत्यत्र एवं तात्पर्यगर्भाऽऽ
सत्तिरिति पाठः। तदपरतरस्यादिसूत्रेणापत्त तात्पर्यगर्भा तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकप
दाव्यवधानरूपा पूर्वं निरुक्ता आसत्तिरतो न शाब्दबोधस्य पर्यकृतया व्याख्येयः॥ पाठान्तरं कासत्तिकमिति। न दोक्ता

पात्त्रासत्तेः श्लोकेऽभावाद्विशेषदर्शने पदाव्यवधानभ्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् श्लोकादौ योजना
वाक्यादेव तात्पर्यबोधोपगमात्। न चास्त्वेकस्मिन्नासत्तिर्मौनिश्लोकेन संभवति। तत्र पदाभावेन पदाव्यवधानासंभवात्। उक्तासत्ति
ज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच्च। किंत्वव्यवधानेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिस्तत्राव्यवधानं श्लोकेनाति
देश्यते शाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतया व्यवधाने नेदं न संभवात्तस्मादुक्तापदजन्यपदार्थोपस्थिति
रासत्तिरितिप्राहुः ननु अव्यवधानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्युक्तं अनेकपदघटितवाक्यस्थलेऽव्यवधानेन पदो
पस्थित्यसंभवादित्याशंकते नन्विति। अव्यवधानेनोत्पन्नेरिति। अनेकेष्यव्यवधानसंभवादिति भावः ननु तद्विशेष्यकतत्प्र
कारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन जनकत्वात्कथं प्रत्येकपदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकं स्मरणं
भिन्नविषयकत्वादत आह नानासन्निकर्षैरिति। संभवादिति। तथा च यथा घटचक्षुःसंयोगस्य पटप्रत्यक्षं प्रति कारणत्वा
भावेऽपि घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुःसंयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वाद्येऽजनकत्वे
ऽपि तत्तत्संस्कारजन्यस्मरणमेकमेव जायते बाधकाभावादिति भावः अन्यथा नानासंस्कारणामेकस्मरणजनकत्वाभा
वे नानावर्णैरिति। नानावर्णानां प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः एकस्मरणं नानावर्णगोचरमेकं स्मरणं पदस्मरणवद्धाभ्युत

रविनाशिनीनां क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मिलनासंभवात्सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः सम
हालम्बनात्मिकैव कारणम् एवं च सर्वत्र पूर्वपदस्य सकलपदार्थानां विशेष्यविशेषणभावमिति न्यायेनैव शाब्दबोधानन्तु विशिष्टस्य
वैशिष्ट्यमिति रीत्या तज्ज्ञानकर्तृविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति प्राचांमतं प्रदर्शयति परे त्वित्यादिना। ए
कदैवेति नतु वर्तमानपेत्यादौ प्रथमं घटीयाकर्मत्वे सैव बोधस्तदनन्तरं च घटकर्मकानयनीत्यादिबोधः इति क्रमेणेत्यर्थः श
ब्दा एवानन्तरत्ससत्तहाहेत्यादिः अत्रहेतु[illegible]विशिष्टाभिः कपोत्तेरस्थिरतरचिरसन्निहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यबोधं के
चिद्दित्यनेन समुचितमस्त्वेरसंभकाशयन्मतान्तरमाहुः परे त्विति। यद्यदिति स्वार्थेकोद्दितस्वार्थयोग्यपदसन्निधानं प्रपद्यते
स्वार्थोपस्थितिविषयो भवतीति न तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यतेऽनन्तरञ्च महावाक्यार्थबोधस्तत्पर्यः। एवञ्चा
वीतं समूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं विनापि निर्वाहे इति भावः। न च घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटा
दिपदार्थस्मृतेर्नाशात्समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यं तत्र घटस्मरणानन्तरमपि घटीयाकर्मत्वेत्याकारकान्वितशा
ब्दबोधस्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयनेत्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात् तद्धि पदजन्यपदा
र्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधहेतुत्वमपि तु शाब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनैवेति। एवं चैतन्मते रेखण्डवाक्यार्थबोध

२५

मु.टी.

१०६

तत्त्वादि २

एवंकएवमहावाक्यार्थबोधः। अत एव सर्वत्र खंडवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिष्ठ्रपस्य पूर्वं सत्त्वाद्वि
शिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्यैव महावाक्यार्थ उपपद्यत इति यत्र खंडवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधः। ~~[illegible]~~ खंडवा
क्यार्थसमानाकारस्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यनिर्वाह इत्याह- तथैव पदार्थस्मरत्येति। अत्रेदं बोध्यं- यत्र खंडवाक्यार्थबो
धानंतरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरं तत्पूर्वस्मृतिस्तत्र खंडवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालंबनस्मरणमावश्यकमेव च यत्र न विशि
ष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमितिरीत्यैव बोधः यत्र तु सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या। सम्यक्त्व वि
स्मरणस्य बीतरवाक्यार्थबोध एवैकमहावाक्यार्थबोधे वीतरवाक्यार्थस्मरणमिव कारणं न तु समूहालंबनस्मृतिः न हि शा
ब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात्। अत एव च द्वारमित्यादौ न पिधेहीति प
दाध्याहारः किन्त्वर्थाध्याहार एवेति प्राभाकरमतेन दूषयति- इत्यनुबोध्यमित्यादिना। पदजन्येति। पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हे
तुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति भावः। ननु प्रत्यक्षोपस्थितकलापादेः शाब्दबोधाभावमात्रस्य बोधो
वा तत्स्वस्य विषयापत्तिरत आह- किन्त्वेति। न नैव सहेति द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्याद्द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधा
नुदयाद्द्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकांक्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यवाच्यतया तादृशाकांक्षाज्ञानार्थं पिधेहीति पदाध्याहार

२ एण०

२

आवश्यक इति भावः। ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशिष्टस्य द्वारपदेनेराम्य रूपस्य पिधेहीत्याका
ङ्क्षास्त्रवैज्ञाने कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः। तथा च द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदस्याना
ध्याहारे न च तादृशानुपूर्व्याः परस्पराव्यभिचारः। अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात्। न च यत्र द्वारं पिधा
नं कृतिरिति द्वारं कर्म[illegible]त्वं पिधेहीति वाक्यं तत्रापि द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम्। व्याप
त्तेः। प्रत्यक्षानुमानादिनोपस्थितस्येव निराकांक्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे बाधकाभावादत आह- न प्रयोज्येत्यपीति
स्यहपतीत्यादौ इत्यादिना क्रुध्यति दुह्यतीर्ष्यस्तत्येयतीत्यादिपरिस्यहः। चतुर्थ्यनुपपत्तिरिति- कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृह
पतियोगस्यानुशासने न बाधनादिति भावः। अत्रेदं चिन्त्यं- अस्य वंशीत्यादौ कस्य दाध्याहारस्तावतापि तत्त्वं न्यायोपस्थि
तित्वेन तशाब्दबोधहेतुत्वं- लाघवेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वात्- तथा च द्वारमित्यादौ कथं चिद
पस्थितस्य पिधानादेर्बोधे बाधकाभावाद्यद्याध्याहारपक्ष एवोचित इति। मन्ये पदार्थं तत्र तत्र नैरपेक्ष्येन नतत्पदार्थे तस्य
हाय्यवत्त्वं योग्यतेत्युक्तं- तत्राप्युक्तमनुपपत्तु- न च अस्मिन्स्वाधिकरणत्वाभावात् ज्ञानस्य शाब्दबोधाहेतुत्वाद्भेत्सनः प्र
ययमतत्सदृमेकपदार्थे परे द्वितीयश्चेतत्सदृमपरपदार्थे परमित्यभिप्रायेणव्याचष्टे- एकपदार्थ इति- योग्यताज्ञान

मु.टी.

१०७

स्यशाब्दबोधहेतुत्वेमानमाह॥ तज्ज्ञानाभावाद्वेति। अर्थस्त्वादिति। सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः। क्वचित्संशयस्येति।
संशयानिश्चयस्याधारणायोग्यताज्ञानत्वेनहेतुत्वादितिभावः। अत एव निश्चयमीपदर्शयति। क्वचिदिति। भ्रमेत्वेन तत्रतिमात्रत्वहिक
निर्णयोत्तरभाविनिशाब्दबोधइत्यर्थः। नयाविति। ननु योग्यतानिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वे तदभावस्य हेतुत्वंवाच्यं तदपेक्षया
लाघवेनयोग्यताज्ञानेहेतुत्वस्यैवोचितत्वात्तत्राह। तदभावनिश्चयस्येतिबाधनिश्चयकालेपि लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्वि
८ षयबुद्धेरुदयाँह। लौकिकेसन्निकर्षाजन्येति। शंखोनपीत इतिनिश्चयेपिपित्तादिदोषवशात्पीतः शंख इतिप्रत्यक्षोदयाद्दो
षविशेषाजन्येत्युक्तं। शुक्तेनेदं रजतमितिज्ञानोत्तरंदोषजन्यस्येदं रजतमितिभ्रमस्य वारणायविशेषेति। पित्तमण्डूकवसा
ञ्जनादिदोषेत्यर्थः। तज्ज्ञानमात्रे। तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे। सिद्धमिति। तथाचायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधंप्रतिप्रतिबंधकत्व
स्यक्लृप्तत्वान्नैवनिर्वाहे योग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबंधकत्वेन कल्प्यत इतिभावः। ननुयत्रनायोग्यताज्ञानंनवा
योग्यताज्ञानंतत्रशाब्दबोधापत्तिरत आह। योग्यताज्ञानविलंबेति। तथाचव्याप्तिरितिभावः। आहुरित्यस्वरसस्तु
हूजनुपस्थितयकमनुमित्यादिकंनजातंशाब्दबोधएवजात इतिविशिष्टबुद्ध्यावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षयालाघवेन
योग्यताज्ञानत्वेनैवहेतुतासिद्धेः। एवंचयद्विशेषयोरितिव्याप्तिबलाच्छाब्दसामान्येयोग्यताज्ञानत्वेनहेतुतासिद्धेर्बो

राम०

धेति। एवमिच्छायाउत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिबंधकत्वस्यविशेषपर्यवसानात्क्लृप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानुमिति
त्वादेः शाब्दबोधसाधारणाभावाच्छाब्दबोधेयोग्यतानिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिबंधकताकल्पनेगौरवाल्लाघवेनयोग्यताज्ञा
नस्यहेतुत्वंयुक्तमिति। ननुयोग्यताज्ञानस्यहेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषणंतदपेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ट
योग्यतानिश्चयाभावहेतुत्वेलाघवमितिचेत्। योग्यताज्ञानस्यहेतुत्वेतदभाववतितत्प्रकारकमित्येकविधाप्रामाण्य
भावनिवेशेनलाघवादयोग्यतानिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वेतुतदभावाभाववतितदभावप्रकारकंतदभावप्रकारक
मितिद्विविधाप्रामाण्य[illegible]ग्रहाभावनिवेशेनप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्सभावेप्रतियोगितासं
बंधेनतत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेनचगौरवाद्बाधनिश्चयस्यवतदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकनिश्च
ययोःप्रतिबंधकत्वेनातिगौरवाच्चेतिरुचं योग्यताज्ञानस्यशाब्दबोधजनकत्वेशाब्दसामग्रीकालेयोग्यताज्ञानाभावविशि
ष्टात्ममानस्यवारणायतत्रशाब्दसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वंकल्पनीयमितिगौरवंयोग्यताज्ञानस्यशाब्दबोधजनकत्वेतु
तत्रयोग्यताज्ञानाभावरूपविषयाभावादेवनतादृशमानसमितितत्रशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वंनकल्प्यतइतिला
घवमित्याघवसेयं। तेनैहेनसहतस्येति। तस्यइत्यविशिष्टत्वं तत्पदस्यार्थः। घटमानयेत्यत्र घटपदं विनाऽम्पदस्यान्वयान

५

२६

मु॰टी॰ १०८

नुभावकत्वाद्घटपदविशिष्टत्वमप्यस्तु आकांक्षा। घटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदे घटपदवत्त्वं तु नाकांक्षा। कर्मत्वपदे द्वितीयाकर्मते
तिशाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात्। अत्र यानुभावकत्वं ताद्दशपदपरिचायकं न तु आकांक्षास्वरूपांतर्ग
तं पदार्थ। अननुभावकत्वमप्याकांक्षास्वरूपांतर्गतं शाब्दबोधे तस्य स्वरूपसत एवोपयोगस्तेन जनितान्वयबोधकाद्याकांक्षा
उत्तरान्वयबोधापत्तिः। एकपदेऽपरपदवत्त्वांशश्च ज्ञात एवोपयुज्यते तेन। क्रियापदेन तस्य। कारकपदस्य। अत्र चैकपदे
ऽपरपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तत्र चाव्यवधानांशस्यासत्त्वेपि वलाभः। आसत्तेः पदाव्यवधानरूपतायाः एवं स
पर्वशीतिनत्वादुत्तरत्वं च क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितम्। चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वयबोधात्। ततः क्रि
याकारकपदयोराकांक्षा नास्त्येव किंतु प्रकृतिप्रत्ययोरेव तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्वालाभात्प्रत्यये प्रकृत्युत्तर

५।

त्वरूपाकांक्षांशं कारणमित्या हद्दस्तात्त्वित्यादिनान्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजप
दस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकांक्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यन्वयबोधस्यादत आह। अपमेतीति। तथाच राजपदपु
रुषपदयोराकांक्षायाः सत्त्वेपि तात्पर्याभावान्न तथान्वयबोध इति भावः। स्यादेवेति। भवत्येवेत्यर्थः। ननु पुरुषेणापु

५०

त्रेणाव राजपदस्य तात्पर्ये तत्तानेपि पुत्रपदराजपदयोरेव पत्रैकवाक्यतानिश्चयात्पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावदति

५१

त्रपस्तु तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकांक्षायाः सत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्नत्पस्य हंविर्[illegible]नैरपेक्षसमभिव्याहृतपदस्य
तदितरेतर्यकत्वा समभिव्याहारस्याप्याकांक्षाशरीरे प्रवेशात्समभिव्याहारश्चेदं पदमेतत्पदेन सहान्वयबोधपरमिति पद
तात्पर्यमप्रकृते च तज्ज्ञानाभावान्नदृष्टिताकांक्षाज्ञानाभावइति समभिव्याहारस्यानाकांक्षाशरीरे प्रवेशः। किंतु स्वा
तंत्र्येण तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यस्येन व्याख्यातत्वात्पर्यज्ञानस्य राजपदे पुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छ
योच्चरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसंगाभावे समभिव्याहारज्ञानहेतुत्वमानाभावः। निरुक्तता
त्पर्यनिश्चयेप्युक्तसमभिव्याहारस्य परतात्पर्यरूपस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयेवाभवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्य
त्र विस्तरः। शब्दानुबोधं। आकांक्षालक्षणे पदपदं पदज्ञानपरं मौनिश्लोकानुरोधात्तत एव वाध्याहृतपदेनाप्याकांक्षा
नि[illegible]वोहः। अध्याहारश्चाश्रुतपदानामनुसंधानं। अत एव सर्वापेक्षापाठन्यत्वं तस्य। यतः स्वस्थानस्थितस्य
पुनरनुसंधानमावृत्तिः। नेदियः स्थानांतरस्थितस्यानुसंधानमनुषंगः। द्वैविध्यं स्थानांतरस्थितस्यानुसंधानमनुवृ
त्तिरपि च सिंहावलोकितमण्डूकप्लुतिगंगास्रोतोवद्विधेति। निराकांक्षत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन तत्त्वाकांक्षाज्ञानस्य
हेतुसत्त्वमिति तु न सत्। तथा सति साकांक्षाभावितव्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबंधकत्वे गौरवादित्यलम्।

वस्तुनिष्ठेनेति। वृद्धमानयतीत्यादौ एकमेवविशेष्यकाधेयतासंसर्गकवृद्धप्रकारकप्रतीतीच्छावक्तुस्तात्पर्यं तादृशेच्छायोग्यत्वमि
दं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः। तत्र युक्तिमाह। सैन्धवेति। आदिना घटो धावतीत्यादेः परि
ग्रहः। तत्र कदाचिच्छ्वेतगुणविशिष्टस्य कदाचित्तु कुक्कुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञाननियम्यत्वात्। क्वचिद्व्यवस्थेति। क्वचिदु
भयोरित्यपि बोध्यं। इति न स्यादिति। इति नियमो न स्यादित्यर्थः। ईदृशपलकृताणां तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्द
बोधानुदयाच्छाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं कारणं पतसंशपरतिव्याप्त्येत्यपि बोध्यं। प्रकरणेति। आदिना संयोगविप्रयोगसा
हचर्यादीनां परिग्रहः। प्रकरणादीनां कुत्सनियतत्पर्दवर्णितो कत्वेनानन्यथासिद्धिमात्रकल्पने लाघवादिति भावः।
अननुगमादिति। तयोश्च परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभिचारेण न हेतुसंभव इति भावः। इत्थं चेति। शाब्दबोधत्वाव
च्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः॥ एवमग्रेपि। प्रलयस्य। कार्यद्रव्यानधिकरणकाधिकरणकालत्ववि
शेषात्मकखण्डप्रलयस्य। आगमेति। नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यदित्याद्यागमस्य
र्थः। शुकवाक्येपि। संवादिशुकवाक्यजन्यशाब्दबोधेपि। शिक्षयितुरेवेति। ईश्वरेच्छाया विसंवादित्वाभावादिति भावः॥ अ
न्यत्विति। क्वचिदित्यस्य विवरणं नानार्थादाविति। गृहीतनानार्थशक्तिकादावित्यर्थः। तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृही

तनानार्थलक्षणकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणकस्य च संग्रहः। आदिनैकार्थगृहीतलक्षणकस्य संग्रहः। मीमांसाव्याख्यता
नात्मकस्तर्कः। परिशोधितेति। सहकृतेत्यर्थः। तदनुमानं। आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु गृहीतनानार्थशक्तिकपदजन्यानु
भवत्वापेक्षया लाघवेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसंधेयम्॥ स्वगमत
पेति। स्वगमस्य स्वयमप्यूहयितुं शक्यतया दुरूहत्वेवादौ सुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः। तथा चावसरसंगत्यानुभवान
न्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः। तत्र स्मरणे न स्यादिति। अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः। नन्वनुभवस्य व्यापारद्वारा का
रणत्वं तच्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नस्वव्यापारान्यतरकत्वं तच्चानुभवनाशेपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्निरवाध
मत आह। समानप्रकारकेति। विनष्टत्वादिति। तथा च तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न संभवतीति भावः। तेनैव। संस्कारना
शकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव संस्कारणनरद्वारेणेति। स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासंभवादिति
भावः। कालस्य रोगस्य वेति। अत्र स्यघोत्क्रसमूहालम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसंगादिति भावः। न च व्यापत्तिः। जन्यभावत्वेन वि
नाशित्वनियमात्। ननु कालादे [illegible] कालत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तत्र द्धक्तिवेन
तथात्वे गौरवमत आह। चरमफलस्य वेति। चरमफलत्वेनाप्यसंकल्प्यपितत्वा तेन रूपेण नाशकत्वं वाच्यमिति भावः। नक्र
मेणत्यप्रत्येकविषयकक्रमिकस्मरणरूपस्य संस्कारनाशकत्वाभावादिति। समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः॥ ३

मिकेति॰ नस्मरणोत्तरस्मरणोत्पर्थः॥ दार्ढ्यपदार्थत्वादिति॰ तथा च अनः॥ अनः स्मरणान्तरं उत्तरसंस्कारोत्पत्तिः किंतु विद्यमानसंस्का
रस्यैव पुनः पुनः स्मरणेन भूयस्त्वबोधकसमवधानं जायते॥ उद्बुद्धाद्बुद्ध तस्मात्स्मरणान्तरमिति भावः॥ व्यभिचारसंशयइति॰ अ
नुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः॥ तथा च न विशेषधर्मेण व्यभिचारज्ञानमिति भावः॥ व्यभिचारसंशयाभावादि
ति॰ सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तत्कालीनाभावेन संस्कारनाशाभावादनुभवत्वेन हेतुत्वेपि न व्यभिचा
रसंदेह इति भावः॥ यद्यप्यनंतसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेन न दोषत्वमन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरव
भियाश्व मिति प्रतीति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसंगात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकत्वे तस्य तिव्यक्तिभेद
स्य कारणतावच्छेदककोटिनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशेन लाघवमिति लाघु
वज्ञानरूपेनजनकसत्त्वाद्व्यभिचारशंका॥ किंचित्कालीनत्वमतीत्यर्थः॰ इति स्मरणानिरूपणम्॥ जन्यसाक्षात्कारत्वादिति॰ ई
श्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय जन्येति॰ नन्वेति॰ लाघवाच्चगिन्द्रियप्राणस्यैव कारणत्वमस्त्वत आह॰ एवमि
ति॰ अस्तु मनसोपि कारणसंयोगाश्रयतये ति[illegible]भावकार्यस्य सासमवायिकारणकत्वनियमादिति भा
वः॥ तन्मनसः विभुत्वेवेति॰ तद्देशसन्निधानं मनसो विभुत्वेन संभवतीत्यर्थः॥ तथा सतीति॰ दृष्टसामग्रीसत्वेप्यदृष्टवि

एम०

नं २ ३ स्प

लिय२

[OrderDescription]
,CREATED=09.08.19 15:56
,TRANSFERRED=2019/08/09 at 16:19:13
,PAGES=109
,TYPE=STD
,NAME=S0001434
,Book Name=M-801-MUKTAVALI DINKARI MSS
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,